

**Міністерство освіти і науки України
Дніпровський національний університет залізничного
транспорту імені академіка В. Лазаряна**

**ВИСВІТЛЕННЯ ВИЗНАЧНИХ ПОДІЙ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ІСТОРІЇ В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ТА МИСТЕЦТВІ**

ХРЕСТОМАТІЯ

**Навчальний посібник
для аспірантів за спеціальністю 032 «Історія та археологія»**

ЧАСТИНА II

Дніпро – 2020

УДК 930.2
В 67

Рекомендовано до друку вченою радою Дніпровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна (протокол № 4 від 30.11.2020)

Укладач:

Накашидзе Ірина Сергіївна

Рецензенти:

д. іст. наук, проф. Ю. А. Святець (ДНУ імені Олеся Гончара),
д. іст. наук, доц. М. А. Слободянюк (ДНУЗТ)

Висвітлення визначних подій вітчизняної історії в художній літературі та мистецтві: Хрестоматія. У 2-х. ч. / уклад.: І. С. Накашидзе. – Ч.2. – Дніпро: ТОВ “АКЦЕНТ ПП”, 2020. – 199 с.

ISBN 978-966-921-294-4

Хрестоматія містить уривки з художніх творів відповідно до тем семінарських занять навчальної дисципліни «Висвітлення визначних подій вітчизняної історії в художній літературі та мистецтві». До кожного тексту подані питання, через які акцентується увага аспірантів на ключових відмінностях історичної та художньої правди. Аналіз текстів є необхідною складовою для підготовки до семінарських занять.

Посібник розрахований на аспірантів за спеціальністю 032 «Історія та археологія», студентів історичного та філологічного факультетів, викладачів гуманітарного профілю, а також на широке коло читачів, які цікавляться історичною прозою.

© І.С. Накашидзе, укладання, передмова, 2020
© ДНУЗТ, 2020
© ТОВ “АКЦЕНТ ПП”, 2020"

ISBN 978-966-921-294-4

5. ІСТОРИОГРАФІЯ У ТВОРЧОСТІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

1. Прочитайте уривок роману П. Загребельного “Диво”¹. Визначте, про який час у ньому йдеться. Виділіть історичні маркери.

Професор Адальберт Шнурре любив точність. Він пишався своєю точністю. По ньому, як колись мешканці Кенігсберга по філософу Канту, можна було перевіряти хронометри.

Він з'являвся на концтабірнім плацу рівно десять хвилин на десяту. Щоправда, назва "плац" мало пасувала до розбагненого пустиря, але, по-перше, пустир був уміло обплутаний двома рядами новенького, привезеного аж з рейнських заводів колючого дроту, а по-друге, на тій частині пустиря, яка мала спадастий нахил до безконечних київських ярів, до професорового приїзду табірна охорона завжди вишиковувала всіх ув'язнених, незважаючи на їхній вік, стать і стан, у якому вони перебували, а слід додати, що більшість з тих, хто попав за колючий дріт цього київського концтабору, перебували в тому стані, який мав неодмінно кинути їх униз, до ярів, де вже цілий місяць методично вистукували кулемети.

Гефтлінгів, тобто ув'язнених, вишиковували на плацу о дев'ятій для апелю, простіше кажучи, перевірки. Німці не квапилися. Погода стояла дощова, золоті київської осені, про яку так багато вони начулися, цього року чомусь не вийшло, рано впали холоди, облітало листя, клубочилося сірими хмарами небо. Вставати вдосвіта в таку неgodу не хотілося, отож і гефтлінги могли собі поспати до дев'ятої, надто ж якщо брати до уваги, що в багнюці, просто неба не дуже-то наспишся, хоч і небо над тобою, і земля під тобою нібито й твої, рідні.

Апель тривав довго — півгодини, а то й годину. Перераховували по десять разів, прискіпувалися, когось били, когось виставляли в окрему шеренгу, яка мала вже сьогодні відмарширувати до ярів (а хто сам не міг

¹ Загребельний П. Диво. — К.: Дніпро, 1982

марширувати, того відтранспортовували автомашинами, бо завойовники були багаті, цивілізовані, технізовані й машинізовані аж по саме нікуди), крутили й вертіли змучених людей, всіляко відтягуючи ту жадану для всіх ув'язнених хвилю, коли гнали їх до "кухні", де пикатий кухар важким, на довжелезному держалні черпаком (щоб зручніше було бити неслухняних по голові, стоячи на своєму кухарському троні) наллє нізчимної баланди кожному в те, що він має: кому в бляшанку від консервів, кому в казанок, кому в каструльку, передбачливо захоплену з дому, кому в кепку, а кому й просто в долоні, бо посуд тут цінувався вище золота, і вже коли ти не мав посудини, то й не міг мати ні за які багатства світу.

Але з того часу, як професор Адальберт Шнурре вирішив прибувати до табору рівно десять хвилин на десяту, табірній охороні доводилося квапитися і закінчувати апель за десять хвилин, ні на секунду пізніше, бо штурмбанфюрер Шнурре любив точність і за найменший відступ від неї вимагав якнайсуворішого покарання, а штурмбанфюрера Шнурре боялися всі — він виконував у Києві дуже важливе доручення, отже, мав надзвичайні повноваження.

Хоча, якщо казати правду, професор Шнурре все ж давав своїм співвітчизникам ще дві-три хвилини на звершення клопітливих апельевих справ, бо, пройшовши на середину плацу, що являла собою найвищий пагорб на цьому обгородженому дротом окрайцеві київської землі, дозволяв собі трохи помилуватися мальовничим видомокраєм, якого навіть він, досвідчений мистецтвознавець, не мав з чим порівняти.

Хвилясто здіймалися лагідні київські узвишшя, порозрізувані спадиистими ярами, і кожен такий вигин значився дивовижною храмовою спорудою: то Андріївська чудо-церква на краю Старокиївської гори, .то, мов повстале з глибини тисячоліття візантійське видиво, Денисівський монастир, то схована у розхилку ярів коло самих ніг професора Шнурре Кирилівська церква, а далі, за Подолом і Куренівкою, за покритою низькими осінніми хмарами стародавньою Оболонню, сталево зблискував Дніпро і вгадувалася

світла Десна, що зливалася з своїм древнім отцем. Яке чудо! Професор зітхнув од розчулення, діставав хусточку, витирав обличчя, власне, хотів витерти самі очі, але не міг же він виказувати перед усіма свого розчулення, вже ліпше послатися на вологість ранкових київських туманів.

Поки штурмбанфюрер Шнурре милувався пейзажем, його денщик розставляв складаний парусиновий стільчик і, завмерши в положенні "струнко", ждав, поки начальство сяде, а перекладач, молодий прогонистий зондерфюрер, з нахабними очима, схованими за скельцями пенсне, відкашлювався, прочищаючи горлянку для затяжної мови.

Професор, а водночас і штурмбанфюрер, Шнурре сідав, кивав денщиківі, дякуючи за стільчик і даючи знак, що той може стояти вільно, мило всміхався до перекладача і вимовляв щоразу те саме: "Альзо, майне дамен унд герен", що означало: "Отже, мої дами й панове!"

Потім ще він питав, на чому ми зупинилися, так ніби все це відбувалося в університетській аудиторії і перед ним веселі студенти-бурші, а не змучені, вмираючі ув'язнені. Ніхто не відповідав професорові Шнурре, та він і не сподівався на відповідь, сам гаразд пам'ятав, на чому зупинився минулого разу, і тому, виждавши для годиться, булькотливим голосом продовжував свої дивовижні табірні читання.

Перша фраза була теж завжди та сама: "Як стверджував мій сталий київський кореспондент професор Гордій Отава", далі починалися варіації.

— Як стверджував мій сталий київський кореспондент професор Гордій Отава, історичний процес розвитку мистецтв повинен уявлятися нам чимось ніби нанизаним на єдиний стрижень рівномірно еволюціонізуючої "художньої волі", якогось послідовного стилеперетворення, якоїсь етнографічної формули, яка завжди зберігає в собі елементи незникаючої традиції. Як люди передають у спадок своїм дітям усе краще, що мають, але водночас не дозволяють дітям не бути схожими на себе, так і мистецтво в своєму невинному розвитку завжди спирається на якісь несхитні підвалини,

і в ньому завжди можна відшукати архетипи, як знаходимо ми ядро в кожній горіховій шкаралупі, якщо, звісно, горіх не зіпсований.

Звичайно, це погляди не нові, вже мій співвітчизник Вельфлін, який фактично першим створив науково послідовну історію мистецтв, своїм науковим методом, опертим на порівняння елементів і структур художніх творів, мимоволі напшовхнув на ідею невинно еволюціонізуючого мистецтва. На професора Отаву, гадаю, як на запеклого матеріаліста, вплинув і Чарльз Дарвін з його теорією виникнення й розвитку видів. Я примітивізую, але прошу зрозуміти мене правильно: в даному випадку я не намагаюся принизити професора Отаву, а тільки дошукуюся кореня його помилкових поглядів. А що такі погляди помилкові, показує навіть не історія, в яку зараз не час заглиблюватися, а саме життя.

Мав слухність Дільтей, який висміював уявлюваний поступовий розвиток мистецтва, що, зрештою, став (цитую по пам'яті, тому можлива неточність) "витвореною в голові штучною логічною пряжею, завислою в повітрі і позбавленою ґрунту". Мистецтво розвивається стрибками, створене сьогодні може бути абсолютно несхоже на те, що творилося ще вчора. Нові суспільні формації, які приходять на зміну старим, вимагають і цілковито нового мистецтва. Перемога нового ладу ставить перед мистецтвом нові завдання. Хтось хоче заперечити? Але ж це так очевидно. Ми братимемо приклади в сучасності. В Європі встановлено новий порядок, принесений у відсталі колись країни і землі доблесними солдатами фюрера. Що ми мали тут, і що маємо тепер, і що сподіваємося мати?

Професор Шнурре заплющив очі. Вимальовував майбутнє мистецтва при "новому порядку", який запанує в Європі.

— Яка тут еволюція? Яка поступовість розвитку? Геть усі пережитки, які звуться традицією! Ми повинні заявити, що від народження Ісуса Христа в світовому мистецтві панувала лише одна традиція і то — єврейсько-занепадницька. Нарешті ми зможемо очистити мистецтво, створити цілком нове, по-справжньому високе, небачене. Хтось хоче заперечити?

Звичайно, кожен з них міг би заперечити. Хоч би посилаючись на імена великих німців, відомі всьому людству. Хоч би вказавши професорові Шнурре на неймовірну плутанину в його розбалакуваннях. Хоч би, зрештою, плюнувши йому в пику вже тільки за те, що він надягнув на себе мундир штурмбанфюрера (бо ніхто не знав ще й таємної місії Шнурре в Києві).

Але ті змучені, голодні, стероризовані, віддані на понищення люди, які стояли перед професором Шнурре, мали в думках інше, зосереджувалися в ті хвили зовсім не на абстрактних теоріях, а насамперед на вирішенні оголеного в усій своній жорстокій відвертості питання: хто кого? Серцем відчували, що фашисти будуть поконані, вірилося тільки в це, жилося тільки цією надією, а жахливе буття нашттовхувало на розпачливу зневіру, а в ярах не вгавала катівська стукотнява кулеметів, а великі армії десь відкочувалися й відкочувалися на схід, і вже окупована була майже вся Україна і фашисти підходили до Москви.

Окрім того, всім було відомо, що зібрали їх тут зовсім не для дискусій з фашистським професором на теми з історії мистецтва, а з твердо визначеною метою. Мета ця була: відшукати серед них, вилучити з їхнього загалу, з їхнього на перший погляд досить одноманітного, а насправді різноманітного, як кожне людське, середовища київського професора Гордія Отаву, який чомусь пильно знадобився окупантам.

За кілька днів до цього їх збирали не раз і не два, і начальник табору, зовні байдужий, атлетично збудований офіцер, через перекладача звертався до них з такими словами: "Між вас знаходиться професор Гордій Отава. Пропоную професорові Отаві зголоситися табірному командуванню добровільно, при цьому обіцяючи йому збереження життя і цілком цивілізоване з ним поводження". Коли ж професор Отава не відгукнувся на таку пропозицію, звернення до в'язнів набуло іншої форми:

"Той, хто вкаже табірному командуванню на професора Отаву, одержуватиме поліпшене харчування і буде переведений до табору, де є теплі сухі бараки і постіль для сну".

Отже, покажи професора Отаву — і спатимеш на м'якому!

Однак аматорів м'якого й солодкого снання щось не знайшлося. Якось виходило так, що ті, хто знав професора Отаву, не мали ніякого наміру виказувати його фашистам, а якщо, може, й були в таборі люди, які могли б спробувати виміняти зайву порцію баланди на професора, то вони ні сном ні духом не відали, де тут може переховуватися справжній професор, серед цих немитих, неголених, замазурених обдертюхів. А може, й не треба так погано думати навіть про двох-трьох з усіх ув'язнених. Бо хоч люди не святі і всяк хоче жити, але справа з видачею професора Отави набирала ваги вищого принципу, це була чи не єдина для всіх кинутих за дріт нагода довести ворогові свою твердість, незламність і, коли хочете, зневагу.

Не діждавшись нічого від своїх в'язнів, комендант так само байдуже дав час для роздумів до обіду, пригрозивши, що в разі мовчанки він розстріляє кожного десятого. Однак цю його заяву зустрінуто було майже скептично, якщо можна взагалі говорити про наявність такого почуття в душах змучених і позірно зломлених людей, комендантові здалося навіть, що уловлює він то там, то там посмішки на виснажених обличчях, і він зрозумів, що вони все прекрасно знають, знають його безсилля будь-що зробити з ними, будь-чим залякати, бо хіба ж можна залякати людей, які вже вмерли, а всі вони вважали себе мертвими з тої хвилі, як захоплено їхнє велике місто, а їх самих кинуто сюди або відразу загнано в глинища ярів і розстріляно.

І хоч як намагався комендант виказати свою байдужість, але він втримався і тихо вилаявся, згадавши святе розп'яття і ще якесь доволі абстрактне поняття, бо досить добре відав, що навіть своєї теперішньої погрози здійснити не зможе і не розстріляє ні десятого, ні сотого, ні взагалі жодного з цього табору до того часу, поки не вивудять звідси того клятого радянського професора, який так пильно знадобився штурмбанфюреру Шнурре, що прибув до Києва з надзвичайним повноваженням на чолі таємничої есесівської команди.

І через те, що професора Отаву не було знайдено ні до обіду, ні до самого вечора, ні вночі, хоч в'язнів тримали на ногах до ранку, не даючи нікому бодай присісти, штурмбанфюрер Шнурре заявився рівно за десять хвилин після початку апелю, щоб задемонструвати свій власний метод відшукування професора Отави, якого він, на превеликий жаль, ніколи не бачив, але якого вельми добре знав.

Так почалися дивовижні лекції професора Шнурре на теми шляхів розвитку мистецтва перед ув'язненими київського концтабору восени сорок першого року.

Якби Адальберт Шнурре спробував читати свої лекції на пустельному березі розшумленого моря, то й тоді б міг сподіватися на якесь там відлуння, бо не всі б його слова тонули в розбурханій стихії: сякі-такі море б відкидало йому назад. Якби він викрикував свої просторікування просто в глухий кам'яний мур, то, згідно з законом відбиття, його крикнява поверталася б до нього, хай і понівечена та знеформлена. Якби и гукав нічному притишеному небу, то небо вернуло б його погуки землі, а та б прикотила їх до професора луною.

Але такої зневажливої глухоти, яку виказували до професорової мови ці люди, ніхто б не знайшов ні в живій, ні в неживій природі.

Вони стояли не мертво — уважне професорове око це відзначало. То якесь сколихнення час від часу перебігало по нерівній шерензі, мовби зсудомлюваній від болю, і тоді Шнурре знав, що то подіяли не його високі теорії, а нелюдське виснаження і десь у глибині хтось там мав упасти на землю, але його підтримували, водночас ховаючи від пильних очей наглядачів і самого "лектора", то хтось, вже й не ховаючись, переступав з ноги на ногу, то хтось дивився на захмарене київське небо, то повертав голову до ярів, де вже зранку починалося татакання кулеметів. Але все це безмовно, ніхто не виказав видимої неухважності, якимось виходило навіть так, що всі пильно дивилися на професора Шнурре, не спускали з нього погляду, навіть одвертаючись на мить туди чи сюди, отож у нього не було ніяких

підстав скаржитися на невдячність аудиторії, його лекції не переривалися жодним інцидентом, спокійним голосом, не підвищуючи тону, він відчитував черговий шматок, підводився, дякував за увагу, денщик складав його стільчика, перекладач знімав пенює й протирав скельця, і вся трійця, очолювана штурмбанфюрером, йшла собі, щоб назавтра прибути знову.

Професор Гордій Отава теж стояв у шерензі приречених і теж мав слухати безглузді лекції професора Шнурре. Та чи й чув він їх?

Він, як і всі, теж дивився на одутле обличчя професора-штурмбанфюрера, але бачив не білу невиразну пляму, посеред якої ворушилися самовдоволені губи, — він бачив Київ. Київ обставав його з усіх боків, він був у його коротких, уривчастих, страшних снах під холодними дощами, він був спершу великим, теплим, живим, всемогутнім і нерушимим, як стіна Оранти в Софійському соборі, здавалося Гордієві Отаві, що Київ ще простягає до них свої руки і ще підтримує їх бодай на духу, підтримує навіть тоді, коли вони вже падають, коли вже несила підвести змучене тіло і тільки очі вперто летять догори і шукають і питають, і не вірять: "Як же це? Чому?"

Але дні сунулися в невпинній сірості, хмари залягали весь Київ, залягали і налягали на нього щодалі дужче і більше, і в серце професора Отави стала продзюркувати тоненькими цівочками зневіра. Хтось тут був уже мертвий: або ж він сам, Гордій Отава, або й цілий Київ, бо ні один, ні другий не приходили на поміч один одному, кожен змагався в самоті, може, змагався з самотою, а може, й з умиранням?

І коли щоранку Адальберт Шнурре милувався завойованим великим праслов'янським містом і розчулено зітхав у неубут-ньому захваті перед мальовничістю київських пагорбів і київських соборів, для Гордія Отави і його товаришів то були найтяжчі хвилини.

Бо тоді Київ здавався їм великим, безмежним цвинтарем, а храми, собори, монастирі на його задощених пагорбах стояли, мов каплиці смутку, і хрести на них — наче кістляві символи вмирання.

Професор Шнурре міг бачити тільки те, що лежало перед очима, йому й того було задосить для вдоволення пихи переможця і переможця не простого, а з витонченим, високорозвиненим художнім смаком.

А Гордій Отава бачив увесь Київ так, неначе піднімала його дивна сила над містом, але все поймалося для нього сірою імлою, всі київські гори схожі були чомусь на Байкову гору, в чіткій розкресленості центральних кварталів і в милій плутанині маленьких вуличок і провулків знову було щось від цвинтарного змішання порядку з безладдям, він мимоволі біг думкою до тої алеї Байкового кладовища, де під чорною камінною плитою спочивав його батько — Всеволод Отава, а ще давніше на тому-самому кладовищі зліг його дід Юрій, існувала неписана традиція в родині Отавів — називати синів тільки слов'янськими іменами, це йшло від їхнього патріотизму. Але чи вже така це ознака патріотизму — неодмінно вмирати в тому самому місті й бути похованому на тому самому кладовищі?

В свої сорок шість років професор Отава був далекий від думок про смерть. Тепер отут, у вбиваному й топтаному Києві міг бути відвертим. Не хотів помирати перш за все тому, що мав малого сина і просто не міг собі уявити, що б робив його Борис без батька. По-друге (а може, саме це й було по-перше?), не хотів помирати просто задля самого себе. Бо хотів жити! Перш за все жити, а вже потім решта: його робота, його теорії, його мрії. Коли— його невідь-чому схопили й кинули за дріт, він спершу вважав, що це помилка. Але потім зрозумів, що всі, хто з ним був, думають так само, і повинен був, як чоловік мислячий, зізнатися перед самим собою, що помилки немає жодної, — є жорстока закономірність війни. То вже інша мова, що сама війна — найжахливіша помилка людства, але не тут і не тепер доводити комусь цю істину.

І, ставши жертвою стихійності, професор Отава на довгий час сам піддався невизначеності, він плавав у якійсь порожнечі, з якої не бачив виходу, з цілковитою байдужістю зустрів намагання німців вивудити його з табору для якихось своїх цілей, і хоч це обіцяло, може, життя, хто міг таким

чином уціліти (ймовірно, тільки ймовірно!) — не відгукнувся і навіть прирік собі в думці, що коли його хтось видасть, то він не відкриється фашистам, навіть будучи розіп'ятий на хресті.

Може, саме тому перших два чи три дні Гордій Отава абсолютно не чув, не розрізняв жодного слова з "лекцій" Адальберта Шнурре. Він стояв десь збоку, дивився поза професором Шнурре, дивився на свій Київ, і з його уст випліталось щось — чи то біль, чи то посмішка від дорогого спогаду, а чи глумливість, адресована отому чоловікові в есесівському мундирі, чоловікові, який перед війною, ще зовсім недавно, називав себе професором і з незбагненим запалом ув'язувався на сторінках наукових журналів у гострі суперечки з питань мистецтва.

Тепер його власна наукова суперечка, яку вів перед війною з професором Шнурре, видавалася Гордієві Отаві цілком чужою, непотрібною, вона стояла десь збоку мертвим докором, суперечка стала мовби живою істотою, вона прибирала то вигляд сумної заплаканої жінки з безпорадністю в піднесених руках, то ставала дивною двоголовою істотою, мов прадавня Горгона, і ті дві голови намагалися загризти одна одну, а поряд із цією зматеріалізованою суперечкою вставали з одного боку чемні й взаємно ввічливі професори Отава і Шнурре, в середньовічних мантиях, обшитих горностаєм, неначе у володарів, а з другого боку теж Шнурре і Отава, але вже в нинішньому стані, вже як запеклі смертельні вороги, один там, на підвищенні, охоронюваний силою і зброєю, а другий внизу, кинутий аж до найбільших глибин, де життя межує зі смертю, полишений на власні сили, на самого себе.

А колись же було все так розмірене конкретно, так спокійно й неквапно, їхні статті навперемін з'являлися в журналі, що виходив один раз на квартал, тобто всього лиш чотири рази на рік. Журнал, як більшість суто академічних німецьких видань, розрахованих на всеєвропейську аудиторію, мав назву з неодмінним "фюр": "Цейтшріфт фюр..."

От тобі й фюр, от тобі й цур, от тобі й пек!

Хто б міг передбачити, що справа обернеться таким дивним робом? Професорові Отаві навіть докоряли за те, що його наукові інтереси скупчені на занадто відлеглих у часі проблемах. Кому це може бути цікаво — початки християнського мистецтва?

Власне, Отава й не став би встрявати в суперечку з невідомим марбурзьким професором Шнурре. Але цей Адальберт Шнурре виступив у німецькому журналі з великою статтею, де викладав "свою теорію" про характер малярства первісних християн у римських катакомбах.

Теорія була досить немудра. Шнурре намагався довести первісно близький зв'язок мистецтва катакомб з язичеським малярством епохи імператорів. Камери в катакомбах, мовляв, прикрашалися так само, як і взагалі тоді прикрашалися живописом різні приміщення (для прикладу, в Помпеях, де це можна простежити найвиразніше: стіни розділялися лініями і обрамленням на різні поля, а вже ці останні поживавлювалися міфологічними фігурками. З цими чисто язичеськими декоративними схемами перепліталися християнські мотиви, численні символи і натяки, молільники "оранти" й інші постаті, а також маленькі біблійські сценки по вибору, вплив на яких виявила літургія мертвих.

Погляди ці були помилкові, до того ж належали вони зовсім не професорові Шнурре, а німецькому вченому Вільперту, який ще 1903 року видав у Фрейбурзі прекрасні кольорові таблиці "Малярство катакомб Риму" і тоді ж таки висловив свої міркування про це малярство, які тепер повторював професор Шнурре, повторював у всій помилковості, однак забувши згадати про справжнього автора.

Свого листа до редакції журналу професор Отава так і розпочав: "Ще Вільперт..."

І якраз ця перша фраза в публікації загубилася. Редакція видрукувала посутні заперечення київського професора, а щоб хоч якось усправедливити свій вчинок щодо першої фрази, в кінці було додано примітку, що, певно, київський колега в своїх дослідженнях користувався не досить виразними

матеріалами і не мав під рукою прекрасних таблиць Вільперта, а тому, мовляв, професор Адальберт Шнурре ласкаво згодився офірувати своєму опонентові примірник фрейбурзької публікації, за що редакція складає йому найглибшу подяку.

Справді, на київську адресу Отави прийшла бандероль, у якій він знайшов таблиці Вільперта і надзвичайно ввічливий листа від професора Шнурре, який пробачався за нетактовність журналу і просив прийняти цей щирий дарунок від нього як запоруку їхньої творчої дружби, е цетера, е цетера, е цетера.

Довелося подякувати Адальберту Шнурре, хоча, звичайно, професор Отава зазначив, що таблиці Вільперта він у своєму розпорядженні мав і перед тим, окрім того, в Москві є пречудові акварелі Реймана, які дають набагато краще уявлення про характер катакомбного малярства, аніж Вільпертова публікація. І, може, саме завдяки тим акварелям він прийшов до висновку про різку відмінність між характером мистецтва катакомб і помпейським стінописом.

Так відбувалося роздвоєння суперечки, її розщеплення на частину видиму, публіковану й далі в кварталнику, і невидиму, що замкнулася в листуванні.

В журналі професор Шнурре знов і знов доводив тезу про невинність розвитку мистецтва, відкидав категорично поняття "нове мистецтво" на тій підставі, що кожне так зване "нове мистецтво" гніздиться в старому, виходить з нього більшістю своїх елементів, народжується в старому, як дитина в материнському лоні. Так з грецького вийшло мистецтво Риму, а вже останнє породило мистецтво християнське. З іншого боку маємо досить цікаву відповідність між розквітом мистецтва і розквітом держави. І якщо розквіт одного ладу автоматично перекреслює всі досягнення попереднього, що ми мали з греками, римлянами, а потім з християнськими імператорами, то мистецтво, яке гармонійно віддзеркалює велич влади, підкоряється

існуючій владі, виходить своїми джерелами з мистецтва влади, відкиненої, знищеної. Це вічний парадокс мистецтв, і вчені повинні примиритися з ним.

Професор Отава і в гадці не мав поділяти сумирність свого марбузького колеги. Та й чому? Хіба розквіт грецького мистецтва не припадає на початок політичного занепаду колись всемогутньої Греції? Хіба Платон, який прагнув вибудувати теорію ідеальної держави, не оголосив художників "понадкомплектними громадянами" і не домагався ostracismu за межі Афін усіх справді талановитих художників? Де ж тут гармонія між владою і мистецтвом, де відповідність їхнього розвитку? Якщо взяти греків і римлян, то позірно в їхньому мистецтві мовби справді простежується невідповідність розвитку. Але це тільки в окремих елементах. Коли ж розглянемо ціле, то неважко помітити абсолютну несхожість, навіть кричущі протиріччя. Якщо в греків — цілковитий розрив між владою і мистецтвом, то мистецтво імператорського Риму майже цілком породжене владою. Воно черпало всю свою наснагу, пиху і велич у владі. Рим панував над світом, він прагнув протиставити грецькому естетично-науковому сприйняттю життя інше, яке базувалося на владі, державному авторитеті і правовому порядку. Тому з'являються такі споруди, як терми Тіта, прибудови Доміціана до імператорського палацу на Палатині, дім Флавіїв — велетенські зали, цілі комплекси небачених склепінчастих приміщень. Мистецтво мовби відчувало надмір прихованих сил, які хоч і панують, але вже ведуть до загибелі. Звідси якась бароккова несамоовитість матеріальної гри сил аж до руйнування стародавніх моментів рівноваги. Рвуться всі гармонійні зв'язки, пропорції виростають до гігантських розмірів. Взяти хоча б арки Трояна в Анконі й Тімгаді, споруджені Андріаном міські ворота в Адалії, Діоклетіанів палац у Спліті, будівлі в Гераті, Пальмірі, храм у Баальбеку з його небачено гігантськими колонами і скульптурними рядами, де скульптури розташовано в два поверхи. Порушується взаємодія між архітектурними формами і навколишнім простором, і як цілковите торжество цього розриву, трактованого з майже примітивною обмеженістю, вигадується тріумфальна

колона, яка вже нічого не підтримує, не має відношення до будь-якої споруди і навіть не пронизує простір, як то мали ми на прикладі єгипетських обелісків, а покликана слугувати ідеї про-пагаторській, дифірамбічній.

І в той час, як нагорі тонує у розкошах і в надмірностях імператорський Рим, внизу, в сухих кам'янистих підземеллях, народжувалося щось нове, всемогутнє, як оті постаті орант з молитовно піднесеними руками. Бійтеся піднесених у молитві рук! Рука піднесена — рука занесена. Рано чи пізно така рука падає вниз. А падаюча десниця якщо й не караюча, то неодмінно шкулька, погрозлива.

Народжується мистецтво цілковито нове, не схоже на будь-яке з дотихчас існуючих. Супроти важезних ідолів, гармонійних героїв і самовдоволених, буйних у своїй плотській силі богів тут виступає безплотна духовність, легка окриленість духу. Плоскі, позбавлені щонайменших натяків рельєфності постаті виформовуються, виникають із стін, мов тіні або привиди, мов згущені молитви. Мета живопису — не давати розкошування очам, а закликати до молитви і піднімати душі в очікуванні переднакресленого людству вибавлення з гріхів і страждань. Тому надзвичайно обмежена кількість типів, майже відсутні рухомі, живі композиції, постаті з'являються перед нами в непорушній фронтальності, панування шаблонів у зображеннях постатей, якась мовби аббревіатура, мистецький умовний код. Що це? Збіднення існуючого мистецтва? Нездарність катакомбних художників? Але нездари завжди намагаються наслідувати вже існуюче. Отже, вони мали б копіювати античні взірці. А ці — ні. Були цілковито оригінальні. Не схожі ні на кого. Було нове мистецтво. Ні примітивне, ні старосхідне, ні народнообрядове. Нове, революціонізуюче, як кожне справжнє мистецтво. Найцікавіше ж: не підтримуване ніким, найперше владою, бо влади первісні християни не мали жодної, були переслідувані, імператори для її забави в цирках веліли кидати їх на роздертя диким звірам, Діоклетіан скомандував цілому війську випустити стріли в прив'язаного до стовпа юного Себаст'яна тільки за те, що той наважився

сказати серед воїнів слово на захист нової віри. і Але ж після Костянтина християнське мистецтво виказує свої незаперечні зв'язки з античністю, заперечував Отаві професор Шнурре. Святі, як і в античному світі, спускаються на землю. Вседержитель-пантократор возсідає на троні, судить, видає закони подібно до Зевса, а також до царя земного. Біблійські сюжети знаходять своє відбиття в багатофігурних композиціях, які вельми нагадують зображення подвигів античних героїв.

Очевидно, це можна з'ясувати фактом завоювання влади християнською церквою, висловлював припущення Отава. А нова влада завжди намагається запозичити у старої все перевірене, стале, несхитне. Іноді вона цим і вдовольняється, іноді намагається виробити свої власні цінності. Те саме маємо й з християнством. Якщо в четвертому столітті справді відчувалася досить виразно реакція класичного мистецтва, то вже в п'ятому столітті настає злам, часткове повернення до епохи первісних символів і чистої духовності. В мозаїках Равенни і мініатюрах кодекса Россано замикається коло переоцінки мистецтва, яке почалося в катакомбному малярстві.

Дискусія тривала, а водночас продовжувалося листування між Марбургом і Києвом, професор Шнурре питав, чи доводилося професорові Отаві бувати в Равенні і милуватися чудом Сан-Вітале і Аполлінарія Нового; Отава, з прикрістю визнаючи, що до Равенни добратися йому ще не пощастило, питав, чи має уявлення його колега про нечувані багатства київських соборів і церков, про мозаїки й фрески Софії, Успенського собору, Михайлівського монастиря. Ясна річ, професор Адальберт Шнурре не мав жодного уявлення про те, що ховається в золотому мороку київських соборів, бо всі публікації, які досі були, — це жалюгіддя, просто ніщо, і коли колега Отава буде такий ласкавий... Колега Отава був такий ласкавий...

А тепер нема нічого. Нема Києва, а тільки накрите безнадійно сірим хмаровинням величезне цвинтарище. І не Гордій Отава стоїть у понівеченій шерензі, а сама його еманация, невиразна імлістість, і Шнурре також не було,

а було пусте місце на узвишші перед ним, і з того пустого місця долинали безглузді слова, в яких годі було добрати сенсу.

Це могло тривати, аж поки професорові Шнурре набридло просторікувати, і він, нічого не досягнувши своїми рефератами, просто махнув би рукою, подаючи знак на знищення цих невдячних слухачів, які так і не спромоглися виокремити з свого середовища його укоханого колегу професора Отаву.

Але десь на третій, а може, на п'ятий день після початку лекцій професора Шнурре Гордій Отава раптом уперше пильно придивився до тих людей, які збираються по другий бік дроту, і, не вірячи власним очам, спостеріг серед старих і молодих жінок, серед дітей і сивих дідів високого худого хлопця в сірому пальтечку і насуненій на самі брови кепці. Нічого нового в тому факті, що до табору приходять з волі люди, для Гордія Отави не було. Йшли з першого дня, йшли попри загрозу бути схопленими і кинутими за ґріт, йшли в надії побачити когось рідного або знайомого, знайти дорогі очі, глянути в них, йшли з вузликами й пакуночками, самі голодні, намагалися прокинути крізь дроти бодай варену картоплину або окрасць хліба, такого тепер несподівано рідкісного в Києві і на Україні. За дротами стояли люди щодня, стояли з самого ранку й допізна, їх не лякали погрози варті, їх не могли відігнати постріли, їм доконечно треба було знайти, і ніхто не мав сили перешкодити їм у їхній великій, найчастіше безнадійній справі.

І вже хто мав знайти, той знаходив, а незнайдені дивилися на тих, хто вже не міг знайти, і між ними встановилося днзне співіснування, якась паралельна екзистенція, і ті й ті були невольні, хоч одні були кинені за колючий ґріт, а другі прийшли до нього добровільно і стояли там без примусу, неначе своєрідне віддзеркалення ув'язнених.

Але ж той хлопець у кепці і в сірім пальтечку — то був син Гордія Отави, Борис, Борисик, Боря!

І як тільки професор Отава побачив по той бік колючого дроту свого сина, як тільки пересвідчився, що то справді він, як тільки помітив, що Борис некліпно вдивляється в свого батька, вдивляється уважно й докірливо, так ніби питає, чому все так сталося, чому він не міг вивезти його з Києва, чому сам опинився тут, а найголовніше — чому мовчки терпить оте варзання есесівського офіцера, який перебріхує всі думки професора Отави, привласнює його погляди.

І тоді професор Отава рішуче ступнув наперед із звивистої немертвої шеренги і, звертаючись до своїх товаришів тут і там, за дротом, а найперше адресуючись до сина Бориса, голосно вигукнув:

— Брехня! Він усе бреше!

А вже потім, певно віддавшись узвичайненій для наукових дискусій стриманості, вже спокійніше повторив:

— Все, що він тут казав, — і кивнув у бік професора Шнурре, — неправда.

Так сталося самовикриття професора Гордія Отави.

2. Прочитайте уривок з роману Л. Костенко “Записки українського самашедшого”². Які події створюють тло твору?

Час хисткий і непевний. У нас тепер «перезмінка». Думали, що нове століття почнеться з круглої дати, з 2000 року, а виявляється, що з наступного, коли крізь нуль проклянуть одиничка. Але це арифметика. Все одно вже цей чорний лебідь з трьома нулями завершує свій царственний круг. Хоча, може, це й не лебідь, а Вселенський Змій з хвостом, звинутим у три нулі — символ страшний, космогонічний, не треба б людству накликати його на себе.

Відверто кажучи, я навіть зрадів цій пролонгації. Якось треба зібратися з духом, налаштуватись морально — все ж таки це Міленіум, дуже високий

2 Костенко Л. Записки українського самашедшого. – К.: А-БА-БА-ГАЛА-МА-ГА, 2011.

поріг. Інші покоління жили й не переходили такий Рубікон. А нам випало перейти. Нам судилося жити ще в одному столітті, Господи, в тисячолітті! Яке воно буде? Які ми будемо? Як зустрінемо таку грандіозну дату — новий 2001 рік?

2000-й ми зустріли пристойно. Один сусід стрибнув з восьмого поверху. Одна знайома втонула у ванні. В Росії прийшов новий президент і почав нову чеченську війну. У нас прийшов нетиповий Прем'єр-міністр і заходився робити реформи. Щоправда, для цього довелося розгрібати такі авгієві стайні, розворушити такий гадючник, що в суспільстві уже зовсім немає чим дихати. Але народ у нас витривалий, привчений завжди терпіти щось в ім'я чогось, — головне, щоб не було гірше.

Діапазон гіршого у нас безмірний, так що межі терпіння практично нема. Поняття ж кращого співвіднесене з гіршим, отже, завжди є люффт для надії. Я особисто дуже надіюсь, що у новому столітті все буде інакше, і ми будемо інакші, і не потягнемо за собою шлейф тих самих проблем. Бо я вже не так боюся нових найскладніших проблем, як тих самих, хронічних. Проблеми ж — як божевілля. Буйних ще можна вилікувати, а тихопомішані — то вже навік.

Як там у Гоголя в «Записках сумасшедшего»? «Год 2000 апреля 43 числа». Це ж коли тому самашедшому приверзлася така дата! А ось він уже й минає, цей такий нереальний тоді 2000-й рік.

Час неосяжний, коли він категорія Вічності. А звичайний наш час, повсякденний, мигтить-мигтить, його завжди не вистачає. Він летить, мов експрес, не встигнеш озирнутися, а ти вже вчорашній. Пролітаємо крізь події, підбиваємо підсумки на льоту. Скільки нас, людства, вже є на планеті? Мільярдів шість? І серед них українці, дивна-предивна нація, яка живе тут з правіку, а свою незалежну державу будує оце аж тепер.

Отже, за місяць до нової ери, — а це таки має бути нова ера, в історії людства досі так і було: нове тисячоліття — нова ера, — за місяць до нової ери повно всіляких прогнозів і передбачень. Астрологи радять, зорі віщують.

В одній газеті жирним шрифтом на розворот: «Не залишайте на наступне століття те, що можна зробити в цьому!» А що вже можна зробити в цьому?

Докторську я не написав, і вже не напишу, кому вона тепер потрібна? Сина не зумів виховати. З дружиною проблеми.

Майбутнє щодня стає минулим. Вйю.

1 грудня, дев'ята річниця референдуму, коли на руїнах імперії постала наша Незалежність. Синій птах з перебитими крилами, майже до смерті закльований двоголовим орлом. Скільки тоді було радості, скільки надій, а тепер що? Мряка, туман, ожеледиця. Настрій на нулі, сезонна депресія.

І це ж треба, саме сьогодні Всесвітній день боротьби зі СНІДом. Ну, світ як світ, у нього свої міжнародні дати. А от чому саме на цей день президент призначив Професійне свято працівників прокуратури, — це вже фрейдистський ляпсус. Бо що ж святкувати? Держава загрузає в корупції, резонансні злочини не розкриті, президент обмотаний «касетним скандалом», а історія з «таращанським тілом» — то взагалі ганьба на весь світ.

Третій місяць прокуратура ловить фантоми: то їй ввижався Гонгадзе у кав'ярні, то на сходах львівського банку, то у поїзді на Донецьк, — опитує сотні свідків, висуває всілякі версії. Тим часом тіло без голови два тижні пролежало у таращанському морзі, з автентичним ланцюжком і браслетом, потім щезло, потім знову з'явилося, вже у київському морзі, теща не дарма кричить, Едгар По такого б не придумав, а у них професійне свято.

Обростаєм абсурдом. Ядерну зброю віддали, державу розікрали, чекаємо інвестицій у свою економіку. Танки продаємо у Пакистан, гладильні дошки купуємо в Італії. Проводимо військові навчання, а влучаємо ракетою у власні Броварі. Криза енергетики, над Україною пронеслася стихія, позривало дахи, поломило дерева, дроти обледеніли, стовпи попадали, три тисячі населених пунктів сидять без електрики, а вони під цю лиху годину, проти зими, надумали закривати Чорнобильську атомну станцію. Хоча що вже там закривати? Перший блок давно вже закритий, другий згорів кілька

років тому, четвертий — руїна під «саркофагом». А єдиний цей, третій, постійно на ремонті, він і зараз стоїть, то чи встигнуть відкрити, щоб було що закрити? Центрифуга ідіотизму, голова йде обертом.

— Не переймайся, — каже дружина. — Бо вони нас з ума зведуть.

Репродуктор на кухні бубонить і виспівує. Телевізор підморгує срібним більмом. Деренчить телефон. Дзумкотять комп'ютерні ігри. У сусідів ремонт, мозок просвердлює електродрель. Я вже весь підмінований тими дзвінками і звуками. Мегабайти моєї пам'яті привалила інформація. Борсаюсь, як у пісках.

— Читай менше газет, — каже дружина. — Або хоча б по діагоналі.

Але я звик читати газети. Інтернет втягує, так і будеш плавати у віртуалі. А газету раз-раз, і проглянеш. Це як у дитинстві калейдоскоп. Струснеш — і нова картинка. Струснеш — і нова. Тільки тепер картинки щораз страшніші.

Там катастрофа, там теракт, там вибух метану. Там військовий літак випадково знісся бомбою. Там якийсь маніяк перестріляв перехожих. Там спалахнула невідома інфекція. Там захопили в заручники автобус з дітьми. В Альпах зірвався гірський фунікулер. В Токіо секта перетруїла газом людей у метро. В Червонограді школярі перетоптали самі себе на сходах після фільму «Армагедон», — у голові не вкладається, це вже не хроніка подій, це документальний фільм жахів.

Сиділи колись за залізною завісою, ловили кожну вісточку зі світу, — інформація була нашою здобиччю. Тепер ми — здобич інформації. Що б де не сталося, всім віддає в плече. Літак у Каракасі розбився — урни з прахом привезли в Італію. Чхнув наш реактор — упало на скандинавські мохи. Підірвався на власній торпеді російський підводний атомний човен — увесь світ здригнувся. А що, як там є крилаті ракети?! Росія запевняє, що нема. Боронь Боже, бабахнуло б, був би ще той Армагедон.

І голови. Голови, голови, голови. Колись на плаху котилися — так то ж у часи великих смут. Козацькі голови на палях — так то ж у якому столітті! Француз

Гійотен гільйотину придумав — так то ж для революційної зручності. Голова Йоана Хрестителя — так то ж за царя Ірода. З двох ударів відсічена голова Хаджи Мурата — так то ж російське приростання Кавказом. «Вершник без голови» — так то ж Майн Рід. Персей голову Горгоні втяв — то воно хоч міф. А тепер же наче цивілізація, на якому ж ми щаблі? То чотири одрізані голови на снігу в Чечні, то «таращанське тіло» без голови, то голова без тіла в кущах біля автозупинки в Одесі. Звично й буденно, в ряду інших подій. Скоро людство, як той святий Діонісій, ітиме з власною головою в руках, а на плечах у нього буде віртуальна голова, набахтурена абсурдом безвиході.

Добре, що Господь увімкнув нам ближнє світло свідомості, бо якби дальнє, схибнутися можна. Скрізь по всій Україні — на стовпах, на стінах, на транспарантах — чорний силует голови Гонгадзе. Так, наче диявол ножицями вирізав її тінь. Це ж тільки прокуратура не знає, де та голова. Диявол знає.

Душа пручається вірити, що це вбивство замовив президент. Втім, він чи не він, але вони могли. І ось цей розлом суспільства на «ми» і «вони» — фатальний. Це спрацювало, як детонатор. І все, що накупіло за ці роки, вибухнуло і зірвало дах. Київ заклекотів. На Майдані мітинги. Люди кричать, протестують, вимагають правди. Скрізь відозви і заклики — вийти на всеукраїнську акцію протесту.

— Не піду, — сказала дружина. — Протестувати проти своєї держави?!

А вона ж не своя. Ми ж її передоручили будувати чужим. От вони й будують чужу, не нашу, антиукраїнську Україну.

— А куди ж ви дивилися? Теж мені, мужчини, — зиркнула спідлоба дружина.

Ух, як я не люблю цього її погляду! — блисне, мов камінь «тигрове око».

До нового століття 29 днів.

Телебачення рекламує котячий «Віскас». Безпритульні діти у підвалах нюхають клей.

Кілька областей і досі ще без електрики. Ні радіо, ні телефонного зв'язку. Села одрізані від світу. Кам'яний вік. Читаєш газети, як детектив: «У темряві сільських вулиць розгулялися криміногенні елементи». Десь убили молодого бухгалтера, десь вирізали цілу сім'ю. Поночі з хлівів виводять худобу. Сигналізація не працює, у тростянецькому райсуді викрали дві папки з кримінальною справою. У Вінницькій області пологи приймали при свічках.

— Навіть після війни такого не було, — каже моя теща.

До нової ери 28 днів.

В Америці все ніяк не виберуть президента. Голоси розділилися майже порівну. Чотирнадцять тисяч голосів на Флориді будуть перераховувати вручну.

У нас, коли проходять вибори, фальсифікати йдуть на мільйони. І ніхто нічого не перевіряє, навіть механізмів таких нема. Ми хто? Ми статисти духовної пустелі. Ми гвинтики й шурупи віджилої системи, вона скрипить і розвалюється, продукти розпаду інтоксикують суспільство, і воно по інерції обирає й обирає тих самих. Великий народ обирає карликів, маріонеток, і що цікаво, — не він їх, а вони його сіпають за мотузочки у цьому політичному вертепі.

Почуваю себе засмиканим з усіх боків. Але на завтра, конкретно на завтра, астрологи прогнозують зростання фізичного тону. Зорі все знають: «Може потягти до алкоголю, але приймати його не слід». До алкоголю мене не тягне, тягне до жінки, але вона геть збайдужіла. У мене вже навіть почалися якісь чоловічі фобії, — може, зі мною щось не так?

Я ніколи раніше не писав щоденників, не чоловіче це діло. Але світ глобальний, душа не справляється. Розвантажую психіку.

Та й цікаво ж, як людство входить у Міленіум. І я разом з ним.

У Нідерландах дозволили одностатеві шлюби.

У Парижі продали з молотка норковий палантин Марії Каллас.

Скандинави схрестили телефон з комп'ютером.

Шотландці — картоплю з медузою.

До нового століття 26 днів.

У мусульман священний місяць Рамадан.

У нас політична криза, президент каже, що ні. Але сформовано полк спецпризначення для охорони державних об'єктів.

Нова каста з'явилася у нашій незалежній країні — Ті, кого охороняють. Круті двометрові хлопці прикривають їх зівсібіч, а як кого, то й по тридцять беруть за державний кошт. Олігархи, нардепи, бізнесмени, очільники, кримінальні авторитети, УІР-персони і поп-зірки — ось він, золотий фонд суспільства, його неоціненний скарб. Всі інші — це маса, це посполите тло. Навіть Борьку охоронець возить у дитячий садок і забирає звідти. Борьчин батько підприємець, в джунглях конкуренції кожен кожному звір. У нас тепер — як на Дикому Заході, йде амбал, на ходу запихає за пояс пістолет. Наш президент, коли зустрічається з народом, — усі його бодігарди стоять боком і обмацують очима цей народ.

Тільки наші життя, очевидно, нічого не варті. Їх охороняють від нас, а хто нас охоронить від них? Недавно у Львові вбили композитора, сидів у кав'ярні з друзями, співали українських пісень. Навпроти п'яні молодчики горлали свою попсу, почули ненависну їм мову аборигенів і убили. Їх не зразу й заарештували. Свої не арештовують своїх.

То ж дивуватися, що у справі Гонгадзе ніяких зрушень?

Вчора по телебаченню показали Феміду із зав'язаними очима. Все знали давні греки, і про нашу прокуратуру теж.

Туркменбаші заборонив балет.

Китайській миші відростили людське вухо.

Таїландська принцеса бачила мамонта.

— Ти що, колекціонуєш абсурди? — каже дружина.

— Картина світу, — кажу я.

3. Прочитайте уривок з роману Р. Іваничука “Орда”³. Визначте художні засоби, які роблять твір історичним.

Прибитий соромом Єпіфаній пішов, куди справила молодиця, одягнувши його на дорогу в чоловічу одягу, певно, таки вдовою була; йшов пригнічений її красою і своєю неміччю й не міг збагнути, від чого та неміч у нього, чейже снилися водно гріховні сни, від яких він рятувався молитвами й постом.

Знав, що повинен знайти Мазепу і вбити його, — так наказав полковник Ніс. Де він, той полковник, тепер — сатана його знає, ніколи більше з ним, може, й не зустрінеється, та воля його була тут, поруч, йшла за ним і з ним, і Єпіфаній не міг собі пояснити, чому піддався їй і чому мусить шукати свого благодійника гетьмана, щоб вчинити йому смерть? Та ні, ні! Єпіфаній знайде Мазепу, впаде перед ним на коліна і признається, що невільним став, хай зніме з нього своєю владною рукою наслання і пояснить, чому полковник Ніс бажає гетьманської смерті.

Ішов і натрудував пам’ять, щоб згадати, що ж таки трапилося з ним і що то було: пожежа, кров і трупи, а він стоїть безсилий, такий самий всередині мертвий, як учора перед жінкою, і в мислях немає жодного просвіту, тільки судомний страх. Сон це був чи ява — хто йому повість? Чи то відтворився йому в образах Апокаліпсис Іоанна Богослова, якого часто читав–перечитував, жахаючись завжди страшної долі міста Армагеддона, а відчути людське горе, описане в Апокаліпсисі, не вмів ніколи?

3 Іваничук Р. І. Мальви (Яничари). Орда. — Київ; Харків : ТАСТ-М: Євроекспрес, 2000.

"Я знаю, що ти ані холодний, ані гарячий, ти літеплий, тому виплюну тебе з уст своїх".

За що мені така кара, о Боже? Поверни мені пам'ять і душі моєї храмі

Баба Килина зраділа Єпіфанові, мов давно очікуваному рятівникові: церква ж пустою стоїть, чоловіків нема — то вона за старшого братчика при храмі; ходім, відкриємо й освятимо, і хай хоч жінки та діти прийдуть помолитися за душі помордованих батуринських страждальців...

— Батуринських? — перепитав Єпіфаній, та тут же вмовк, уздрівши, яка незмірна печаль збрижила бабусине обличчя, — і він знову, ніби уві сні, побачив розп'ятих на дошках козаків, яких червоні од полумені дияволи жбурляють з муру в ріку; Єпіфаній хотів спитати, що ж трапилось в Батурині, та забув потрібні слова.

Єпіфаній мовчав, коли баба Килина відчиняла церкву, слухняно взяв з її рук коновку із свяченою водою та кропило, вмочував кропило в коновку, щоб освятити притвор, вода в посудині хлюпала, а кропило виймав сухе, і він не розумів, чому це так.

До церкви заходили жінки, вони шемрали молитви і вклякали перед святим престолом; Єпіфаній відчинив царські врата, звів руку вгору, щоб розпочати богослуження, та не міг згадати слів Літургії, він стояв мовчки з піднятими руками, а жінки думали, що отець тиху службу Божу править, і ревно молилися.

Народ, утішений, що з'явився в селі священик, валом валив до церкви: хто хотів замовити панахиду по загиблих у битвах мужах і синах, в іншого дитина не хрещена, а хтось на віру живе, не маючи де взяти шлюб.

Єпіфанієві піднесли дитину до хресту, він нахилився над сповиточком, щоб миропомазати, а дитина скрикнула і навіки вмовкла; наблизився до молодих, які стали до шлюбу, і ті вмить розбіглися у протилежні боки; Єпіфаній знову звів руки, згадуючи слова молитви, та замість них з його уст почали вивергатися блюзнірські прокльони.

Тож ураз загукав народ: "Сатана, гемон, убивця, женить його з села до московського царя!" Єпіфанія вивели з церкви й погнали вулицею на глухівський шлях, кидаючи вслід замерзлим грудям, а молодиця, яка осквернила себе приближенням до нечистої сили, того ж дня кинулася в ополонку у ставку.

Єпіфаній ішов глухівською дорогою навмання, він хотів ридати від горя й образи, але сліз не було, хотів молитися, та молитви забув, ніс на собі тягар чийогось найтяжчого прокляття й не знав, чом судилося йому чинити тільки зло.

"Бог виплюнув мене із своїх уст, та полишив надію", — він чув, як хтось поруч вимовляє слова з Апокаліпсиса:

"Візьми у мене золота, у вогні очищеного, і білу одежу, щоб ганьба голизни твоєї не видна була".

"Де я візьму золото й білу одежу?" — ридав Єпіфаній без сліз, йдучи шляхом до Глухова, де стояло постоем московське військо, і зблиснула в душі остання надія, що допоможе йому цар, коли свої люди прогнали і прокляли, що при цареві повернуться до нього слова молитов, якщо серед людей їх мусив утратити.

У Глухові Єпіфанієві бувати не доводилося й потреби на те сповідник Мазепи не мав. Колишнє місто Васильків, яке до монгольської навали налічувало десятки церков, і всі дерев'яні були спалені, а камінні осквернені й розвалені, й те руйновиння давно запалося в землю, тільки кропива й реп'яхи на замшілих грудах свідчили, що тут колись стояли будівлі, — колишнє місто Васильків зникло в глушині й перемінилося в село, яке назвалось Глуховом. Воно й на нинішній день великим не стало: мало не більше п'ятсот дворів, посередині двоповерхову з мезоніном полкову канцелярію, Петропавлівський монастир на околиці та п'ятибанну Троїцьку церкву із золотим хрестом — ось і все містечко, що нині стало пристановищем похідної канцелярії Петра І, який раніше, ніж проголосити

Глухів останньою столицею Гетьманщини, вирішив освятити забуту землю козацькою кров'ю.

Того дня, коли Єпіфаній, збиваючи замерзле груддя старими шкарбунами і кутаючись від завії в подарований кожух, долав витолочену кінськими копитами дорогу, Глухів столицею іще не був, він назветься нею завтра, коли цар призначить нового гетьмана. А щоб той новий підвладний владця слухняний був, цар зізвав до похідної посольської канцелярії вірних йому полковників: стародубського Івана Скоропадського, чернігівського Павла Полуботка, переяславського Томару й ніжинського Журахівського, аби навіч побачили вони розправу над бунтівниками й ніколи після того не спокутувалися звабою непокори; він вибере з них того, котрого страх здолає доценту, і, здоланий ницістю своєю, упевнить царя, що віднині і повік боятиметься гинути, рятуючи скривдженого, думати, мріяти, боятися і, ставши в душі на коліна, перейметься повагою до влади, яка не має законів і карає так, як їй заманеться.

До Глухова прибув ще й миргородський полковник Данило Апостол, який утік від Мазепи, коли прочув про загибель Батурина, а теж охочекомонний полковник Гнат Галаган із Січі, зваблений на бік Петра Іваном Носом, який встиг уже заслужити непохитної в царя довіри й похвальну грамоту за батуринську послугу отримав.

Того всього не знав Єпіфаній, він і не дізнається ніколи, хто з доброї волі, а хто з принуки або страху пішов служити цареві, — сам же йшов до царя з безвиході: не прийнятий і прогнаний людьми, яким його руки і слова чомусь чинили зло, він знайшов єдину дорогу — битий глухівський тракт, бо на інші дороги, якими колись ходив, через безпам'ятство немає вороття.

А тракт усе чорнішав від кінського посліду; замішаний з чорноземом сніговий покров курився чорторіями і забивав очі та ніздрі; то ж бо тут пройшло полків — драгунських і козацьких!.. У Волокитному над Есманню, що білою смужкою льоду, спинивши свій біг до Сейму, ціпеніла між берегами, сходилися шляхи підданих, які на виляск царського гарапника

тягнулися з усіх кінців заляканої України, а все до царя по милості і суд, і ніхто не гнав їх, крім страху, насланого повелителем, котрий своєю волею робив із підлеглого люду те, що йому потрібне: мучеників, зрадників, лакуз, рабів, владик — і всіх йому підвладних.

Єпіфаній приспішив крок, бо вже на олов'яному обрії крізь завію проступили бані собору, вони манили його, мов потопаючого у вирі плавуча корчага: там він знайде пристановище, там розпорядиться ним цар, бо сам собою Єпіфаній розпоряджуватися уже не може, волю забрав у нього страшний полковник, і з усіх тривог найтривожнішим було передчуття зустрічі з Іваном Носом, який, проклятий Мотрею, ввижався тепер в образі вовкулаки і був страшніший навіть від князя Меншикова; той відбирав життя, а цей — пам'ять.

Проте в душі Єпіфанія настала дивна переміна, коли він опинився на залюдненому вщерть майдані перед двоповерховим з мезоніном будинком, де містила нині царська похідна канцелярія, і здалеку побачив його. Єпіфаній зразу впізнав у постаті з вовчою головою полковника Носа і здивувався, що тривога перед зустріччю з ним пропала. Адже він надалі підлягатиме полковникові і ні за що на світі не буде нести одвіту.

На майдані стояли посполиті, козаки, драгуни, були тут жінки з дітьми й старі діди: всі товпилися, штовхалися, боязко гомоніли. Єпіфанія не пропускали, бо схожий був на жебрака; куди пхаєшся, там — цар, он бачиш, за столом перед будинком сидить у шубі й треуголці сам цар, а біля нього з одного боку комендант Глухова Скорняков, який особисто відає тортурами, а з другого — князь Меншиков; збоку сидять наші полковники — один із них стане нині гетьманом. Той підупалий і пригноблений — Скоропадський, а он стоїть гладкий, мов бочівка, — то Полуботок; ти що, до них чи до самого царя; ну диви на нього — вій до царя; а не хочеш бува он туди, ближче до річки, там уже й палі вбиті і колесо є, і кліщі, і сокири; а може, ти в кати хочеш зголоситися, ну, то йди, йди, серед нас охочих немає; ти дивися, він таки йде!

А Єпіфаній і справді пробувався до столу, де засідав царський суд, його притягала магнітом постать з вовчою головою; вовча голова стала враз людською, блимнули й примружилися очі; полковник Ніс упізнав Єпіфанія і кивнув йому; Єпіфанієві стало на душі спокійно, страх пропав до решти від остаточного усвідомлення: все, що далі станеться, буде волею і виною полковника Носа, а він — тільки свідком і виконавцем.

Полковник зупинив поглядом Єпіфанія, наказав мовчки стояти, дивитися і слухати.

Цар допитував коменданта Батурина сердюцького полковника Дмитра Чечеля.

— Одвічай, мерзотнику, — мовив цар, неблимно дивлячись на жертву, — одвічай, коли вперше подумав про зраду!

Полковник Чечель — босий, у порваній сорочці, з непокритою головою — стояв на снігу й морозному вітрі закачанілий і байдужий до того, що має зараз із ним статися. Очі в царя округлювалися і більшали від стримуваної люті, яка ропирала його з нутра; холодний їх полиск не обіцяв ні жалю, ні пощади, тож і страху в Чечеля вже не було; тонкі й закручені доверху царські вусики смішно підстрибували, коли невтримна царська злість сіпала судою верхню губу; височезного зросту повелитель перехилявся через стіл, спираючись обома рукзтаг у протилежний йаю край, і здавалося Чечелю, що Цей всевладний і фізично могутній гевал вмить перекине стола і увіп'ється руками в його горло — так могло статися, полковник знав про царське замилювання тортурами, а теж усвідомлював і те, що уособлює в цю мить не Чечеля, про якого цар донині не чував, а гетьмана Мазепу, котрий увійшов у безмежне царське довір'я і ошукав; Мазепу цар не впіймав і не впіймає, тож доведеться колишньому комендантові Батурина витримати муки за свої і Мазепині перед царем провини.

— Я ніколи не подумував про зраду, ваша величносте, — спокійно відказав Чечель.

Підстрибнула в царя верхня губа і так застигла, загнавши закручені кінці у широкі ніздрі, оскалилися білі кливаки, й Єпіфанієві узділася вовча голова над коміром бобрової шуби; він перевів погляд на полковника Носа — той теж був з вовчою головою, глянув на Меншикова — і Меншиков те вововкулачувався... Єпіфаній приклав долоню до губів і з полегшею усвідомив, що сам вовком іще не став; нудка тривога вповзла в його душу: як же він з людською подобою вживеться серед вовкулак, його ж розтерзає, зжере хижа зграя, коли не уподібниться тим, кому віддає задля спокою і безвідвічальності самого себе.

Однак це видиво тривало лише мить: опустилася верхня губа в царя, закривши рідкозуб'я, тільки безвії великі очі тратували люттю полковника Чечеля. Проказав Петро:

— А як ти назвеш свою зухвалу відмову впустити його світлість князя Меншикова в Батурин?

— Я виконував наказ гетьмана, і якби вчинив інакше, тоді допіру можна було б назвати мене зрадником. Та коли говорити про недостойність політичних вчинків, то зрайдцею передовсім треба назвати тебе, царю, ти ж бо перший потоптав угоду між нашим батьком Хмелем і твоїм вітцем Олексієм, навівши свої війська на постій в Україні, на грабунок українського люду і посягнув на наші одвічні вольності, задумавши перемінити в драгунів козацькі полки.

— На палю його! — коротко присудив цар.

— Іншого вироку я й не чекав від тебе, кровопивце, — так само спокійно, як і перше, мовив Чечель. — Я загину з усвідомленням потреби українському народові моїх мук. Замордований мученик небезпечніший для завойовника, ніж живий лицар, — він бо народжує ідею помсти.

— Ту ідею, нещасливцю, я втоплю у крові! За неї можуть постояти живі, а не мертві!—Петро кивнув рукою на гурт полонених козаків, оточених драгунами, звелівши вести на суд наступного.

— Мертві оживуть месниками в нащадках! — вигукнув Чечель, якого царські посіпаки вже вели до річки на місце страти. — А ви у своїй жорстокості самі себе зжиратимете, мов павуки!

Цар біснувався: вдаряв кулаками, мов гирями об стіл, випльовував сповнені ненависті слова, і складалися вони для Єпіфанія в суцільне прокляття України:

"Залишу живих мерців, покірне стадо залишу на цій свавільній землі — худобу над порожніми яслами, і кидатиму їм за покору жмутки бадилля, на банях церковних замість хрестів водружу канчуки, і те стадо лякатиметься шелесту листя! Корита підсуну під ваші худоб'ячі морди, і ніщо не буде для вас дорожче, ніж тепле пійло. І забудете все, чим досі жили: звичаї свої, предків, матірню мову, зречетеся хоругов і молитов — усе віддасте за смачне пійло в коритах!".

Єпіфаній зажмурих очі, вслухаючись у страшне пророцтво, що цвяхувало безнадією його розпластану душу, він не мав відваги глянути на розлютованого царя, та коли у вухах стихли царські прокльони, Єпіфаній розплющив очі й у подиві своєму уздрів на Петровому обличчі владний спокій, набагато страшніший від почутих слів: цар не лякав словами, він здійснював проклін.

Чечеля вже вбивали сідницею на загострену палю, та навіть не застогнав мученик, і тільки за хвилю, коли смерч жаху пригнув людські голови, Чечель заволав, корчачись у муках:

— Люди, схаменіться, вас багато, не стійте стадом, убийте прокураторів, які з чужої землі прийшли управляти вами!

Та ніхто не зрушився з місця, люд на очах ставав німою худобою; комендант Скорняков відправляв козаків одного за одним на муки і смерть, нелюдські зойки долинали з-над Есмані; цар змахував рукою, посіпаки тягли засуджених на страдне поле, кати працювали в поті чола: колесували, саджали на палі, відрубували ноги й голови на помості, виривали ніздрі, і Єпіфаній, дивлячись на те, згадував, що десь подібне бачив і що тоді карався

він страхом, а тепер страху вже не було — панували в душі тупий спокій і покора.

Цар при цій роботі не спускав ока з полковників, яких покликав на гетьманські вибори, і три з них, а найдужче Іван Скоропадський, геть зовсім поникли, ледь до землі не припали, тільки Павло Полуботок стояв рівно, випнувши живота, і витримував царський погляд. Цар вибирав із них кандидатів на гетьмана і вже знав, що Полуботок ним не стане, а кого призначити — теж іще не вирішив: хто з них перший прибіжить до корита?

Не йдуть? Тоді продовжуйте, кати, своє діло, поки не зрушиться з місця хоч один! Цар підвів руку, та зупинився: ось ступив якийсь наперед, — хто він, не званий, що стояв поруч з Іваном Носом?

— Управляй нами, пресвітлий повелителю! — упав незнайомиць на коліна перед Петром. — Не хочемо мати своїх проводарів — ні Мазепи, ні Войнаровського, ні Орлика, ні Гордієнка, а тільки тебе, найсправедливішого. Хай не карають нас свої, легший чужий канчук: жалю тоді нема і заздрості нема... Чим же вони ліпші за нас? — Прохач підвів голову від землі й квапніше заговорив, ніби злякався, що цар переб'є його щире сповідь: — Я охочекомонний полковник Гнат Галаган із Січі. Я проведу твоє військо в гадюче гніздо, яке вже зрадило тебе, — колишній отаман Кость Гордієнко повів сім куренів на злуку з Мазепою, а решта готова до походу. Віддай мені Гордієнкові мастки!

Просвітліло царське обличчя, і вже Петро в думці вирішив призначити гетьманом Гната Галагана, та тут сталася несподіванка. Із натовпу до столу пробирався козацький старшина, він теж вклякнув і, назвавшись хорунжим Забілою з Ніжинського полку, просив для себе село Севолож, яке залишилося після мазепинця сотника Нетреби — ои йому тільки-но відрубали голову на пласі.

— Його вже нема, нема, віддай мені Севолож, пресвітлий царю!

А далі почали вибігати інші: були тут прототоп Заруцький — він просив слободу Лизунівку, що належить отцеві Бистрицькому, котрий самого

шведського генерала Мейєрфельда гостював у своєму приході, і сотник Бандурко виказував корчмаря, який частував оковитою шведських вояків; гей, аж бо то вже вилаштувалася безкінечна черга до посольської канцелярії з чолобитними на млини, ставки, лани і пасіки. За них платили доносами: хто на лохвицького сотника Яременка, що збирав провіант для Мазепи, хто на глухівського обивателя Таращенка, Богу духа винного... Не простаки ж вони, не роззяви — давно готові до корита царського. З ними треба обережно, такі не тільки Малоросію, всю імперію розкрадуть...

Проте Петрові повернувся добрий настрій, він гукнув:

— Скорняков, а йди—но роздрухай Чечеля, може, ще не сконав, хай погляне, яким геройством мстять землячки за його муки!

Та не встиг комендант зрушитися з місця, як із гурту, полонених і до кари приведених вихопився отець Данило із Ставків і, ставши перед царем, проголосив:

— Я покрию цю ганьбу своїм життям і скажу: лукавий царю, зруйнував єси Батурин, людей перебив, навіть дітей не пошкодував, то й ми не зарікаємося в московській крові по коліна бродити, бо за руйнування Батурина вся Україна встане!

Зареготався цар і зупинив слуг, які кинулися до священика.

— Облиште його. Хай подивиться сьогодні на страти, потім колесуйте, поки не відмовиться від скверних слів, а завтра попросимо його виголосити в Троїцькому соборі анафему Мазепі!

...Другого дня, 12 листопада 1708 року, на дзвіниці Троїцької церкви забаламкали дзвони, скликаючи глухівський люд на майдан вибирати нового гетьмана.

Тих, хто заперся по хатах, наляканих вчорашнім судом і шибеницею, яку для чогось поставили на церковному майдані, драгуни виганяли силоміць, надто ж упертих в'язали й долучували до гурту полонених козаків і старшин, яких не встигли стратити вчора, й погнали всіх у Лебедин на дальші допити й муки.

Цар наказав привести тортурованого вчора отця Данила, який мав перед богослужінням проклясти Мазепу, — мовили кати, що покаювся на дибах піп.

Привели одягнутого в рясу й епітрахиль змордованого священика, він ледве тримався на ногах: Петро поплескав отця Данила по плечу, похитав головою, мовляв, будь розумний, отче, ти ж бачиш, що все живе скоряється мені або ж гине, а ти житимеш за два тільки слова "анафема Мазепі", і від тебе почнеться в православній церкві новий вірнопідданий ритуал, який протриває віки й поселить у людей віру в царську справедливість і переконає в марності бунтарства. Тільки два слова, отче.

Князь Меншиков зачитував перед людьми маніфест, в якому проголошувалось, що ніякий народ під сонцем не може похвалитися такими свободами і привілеями, як малоросійський, бо ні єдиного пенязя в малоросійському краю не велимо у казну брати і милостиво доглядати сей край, від басурманського нашествия та від зажерливого старшинства обороняючи.

Тоді ж цар звернувся до козацьких старшин із запитом, кого вони воліють мати за гетьмана. Мовчали старшини й глухо мовчав народ, тільки один, а був це отець Данило, тихо сказав, зітхнувши:

— Полуботка або нікого...

Цар вдоволено посміхнувся, бо ж скорявся йому непокірний, проте сказав:

— З Полуботка може вийти другий Мазепа... — Він глянув спідлоба на поставного чернігівського полковника, який і нині стояв гордо й витримував царський погляд. — Не можна Полуботка вибирати, він надто хитрий. Виберіть краще Скоропадського. Та поки поблагословимо нового гетьмана, треба спершу повісити зрадника.

Хитнулася й охнула юрба: невже спіймали Мазепу? Ба ні, царські слуги винесли на майдан схоже на Мазепу опудало з орденом Андрія

Первозванного на грудях, прив'язали до шиї шнура, поволокли по майдані й повісили на шибениці.

— Проклинай, проклинай! — зашипів на отця Данила цар.

Отець Данило глянув на Петра, мить вдивлявся в його балухаті холодні очі, потім підійшов до шибениці і став під нею поруч з опудалом.

— Проклинаю тебе, царю, — вимовив змучено, скинувши з себе єпітрахиль і реверенду. — І знай: за Батурин вся Україна встане!

Зблід Петро і кволо, зовсім кволо, немов переможений у бою гладіатор, кивнув рукою. Отця Данила в білій льолі вивів з майдану Скорняков і над придорожнім ровом власноручно стяв йому голову.

Цар був розгублений, спектакль не вдався. Та виручив ще раз свого повелителя полковник Ніс. Він вивів перед царя якогось обірванця і мовив:

— Все милостивий царю, ось розкаяний сповідник Мазепи: він виголосить анафему.

Єпіфанія квапано одягли в рясу, накинули на шию єпітрахиль і підвели до шибениці, де висіло опудало Мазепи. Єпіфаній глянув на юрбу і враз побачив сотні вовчих голів, він схопив обличчя у долоні і прокричав якісь слова. Їх цар прийняв за прокляття, а Єпіфаній вигукував безупину слово "армагеддон", і врешті всю околицю потрясло моторошне вовче виття.

4. Прочитайте уривок з роману Ю. Мушкетика “Гетьманський скарб”⁴. Визначте історичну основу та особливості авторського стилю твору.

Гетьманівна

Кажуть, мудрість виростає з печалі. Печалей я мав багато, але мудрості вони мені не принесли. Тоді, либонь, вона розпочинається з радості? Але радість скороминуща, вона затуманює розум, робить людину сліпою. Ми

⁴ Мушкетик Ю. Гетьманський скарб. — Харків. : Фоліо, 2008.

живемо в очікуванні її, страждаючи. Здебільшого одне народжує інше. З найбільшої радості постає найбільша печаль, яка іноді позначає все наше життя.

Саме так сталося зі мною.

Розпочалося ж усе буднього ранку-початку червня 1717 року в Глухові на вулиці Дергачівській, де, притінений двома високими осоками, стояв невеликий чепурний будинок з різьбленими віконницями та різьбленими дерев'яними підпорами кружганку. Будинок належав чернігівському полковнику Павлу Леонтійовичу Полуботку і був куплений позаторік у купця Затирного ось для таких okazій, як ця, – коли полковник приїздив до гетьманської столиці за велінням Генеральної канцелярії або у власних справах. У вузькому, відгородженому від вулиці високим тином, зарослому кучерявим моріжком дворі стояли конюшня та дві рублені комори. Оце і все обійстя: ні саду, ні городу, ні палісадника – дім для тимчасового мешкання. У дворі притулилися ридван та два вози; дишель ридвана й голоблі возів були задерті на тин і стриміли, наче велетенські гаківниці.

Поміж голобель на кілках тину висіли великі юхтові чоботи, біля них стояв босий кучер Охрім і мастив їх квачиком, отож і пахло на все подвір'я добрим сосницьким дьогтем. Я сидів на ганку однієї з комор і тихенько награвав на скрипці. По стрісі сусідньої комори походжало з десятків голубів, скошували зизі очі, заглядали на ганок комори, – я насипав туди крихт із хліба, – але спурхнути вниз боялися – здичавіли. Я – це Іван Сулима, син генерального хорунжого Івана Сулими, внук гетьмана Івана Сулими (котрий скопирснув у Дніпро неймовірно міцно вгрунтований ляхами чорнославетний Кодак), сестринець полковника Полуботка. Однак мене ніколи не вабили ані слава діда, ані, значно менша, батькова. Я був хлопцем книжним, богобоязливим, плохим, наді мною збиткувалися майже всі мої товариші, спудеї Київської Академії, я не здобував та не обороняв у вимір'ях фортець і не викрадав красунь, цурався спудейських кабишів та бешкетів, через те мене не бачили не те що в гіркопам'ятних усім киянам налогах

тодішніх розбійних спудейських ватаг, котрі шарпали по базарах чумацькі вози та налітали на купецькі постоялі двори, що привело до справжньої, довготривалої війни поміж магістратом та спудеями, а й навіть у набігах на знамениті сирецькі баштани, – на це останнє й суперінтендант Академії, і сам префект дивилися крізь пальці.

Прикоханий ченцями, виспівував на криласі «Славмо Царя Піднебесного», грав у інтермедіях дячків та піддячків, вправлявся в піітиці. Цієї весни успішно скінчив клас піітики й перейшов до класу риторики. Приїхав до батька на вишні та перші меди, й батько раптом одібрав у мене всі мої книги й замкнув до великої, ошпунтованої залізними штабами скрині. Він і раніше не шанував Академії, не обминав її клином, а того дня, погломонівши зі мною, почав йойкати і кричати, що та «дурисвітська Академія» вибила з моєї голови останній розум, що він плекав надію на сина, валечного воїна, котрий якщо не сягне дідової слави, то хоч батькового уряду, а бачить перед собою чи то дячка, чи то миркача, котрий побирається попідвіконню, чи то лицедія з вертепу. Мовляв, нащо жив, нащо так тяжко гарував у далеких походах, для кого всі оці шаблі, бул-димки, посріблені ронди. І за віщо йому така кара: скільки козачих синів покінчало Київську Академію, декотрі потерлися й по заграничних академіях, і всі поверталися до батьківського козацького шабельного ремесла, були серед них вікопомні звияжці: Сагайдачний, Хміль, Морозенко, Палій, Мазепа (тут він закашлявся й оглянувся), тільки його син чомусь забув, з якого він кореня.

Я знітився і, щоб втішити батька, відповів:

– Були й з поповичів гетьмани.

– Хто? – зіпонував батько.

Самойлович...

Згинув у Сибіру, й слава по ньому запала.

І тоді я сказав батькові таке:

– Вчуся я на славу Божу й користі ради душі моєї, у пам'ять неньки й вашого дому на честь і хвалу. Книжна мудрість свята, її не потяти шаблею і з гармати не встрілити.

Боже, що тут зчинилося по сих моїх словах! Батько зламав у руках нагайку («Ну в кого, в кого ти такий удався, не було в нашому роду поповичів!»), пожбунив її мені під ноги, а я дуже злякався й замовк. А він геть розпасіювався, то лаявся чорно, то приголошував по-жіночому: «Закрию очі, й хто опережеться моїм чересом, хто почепить до нього мою шаблю, хто сяде на мого коня?!» Батько був ще й добрячий лицедій. Він промовляв слова, які змушували моє серце стискатися від страху. Мав батько ще діти від другої жінки (моя мати, Полуботківна, померла), але дрібні, двоє дівчаток і хлопчик трьох літ, отже, не плекав великої надії побачити його в сідлі.

Трохи охолонувши, батько сказав суворо, голосом, який виключав заперечення, що забирає мене з Академії та віддає до війська... «Може, ще вийде з тебе хоч якийсь ледачкуватий козачок».

Два дні думав, до якого війська послати, й надумав.

На всій Україні немає валечнішого, славетнішого козака, як чернігівський полковник.

Згнітивши серце, я мусив скоритися. Плакав, заховавшись за погрібник, плакали струни моєї скрипки...

Одначе поїхав до Полуботка. Тяжко переживав, невимовно скучав за Академією, хоч не все там було миле мені. Може, навіть навпаки, більше немилого, ніж доброго. Як уже зазначив, був хлопцем тихим, затинався й нітився з будь-якої причини, і наді мною кепкували колегіанти-академісти. Мій дзвінкий, тонкий і сумовитий голос став мені втіхою і карою водночас. Мене одразу записали до хору, яким керував неймовірно лихий, злючий, котрий бив різками без будь-якої причини, регент. Я боявся його, як гаспида, пив, аби пропав голос, конопляну олію, холодну джерельну воду, – не допомогло. Хор ходив на виноси, – в дощ, спеку, югу, – і я, хлоп'я, яко соліст, мусив тюпачити за дебелими чубатими семінаристами і за регентом, який

іхав попереду на сліпій кобилчині. Якось ішли аж за Дніпро в слободу відспівувати суддю полкового, й саме тоді рушив лід, і двоє співаків утопилося, а ми бігли по кризі, й раптом стала переді мною дибки крижина, і я закричав з жаху, одначе не зупинився, а побіг убік слідом за іншими хлопцями. Це теж властивість моєї вдачі: жахатися, але не складати рук, боротися.

Кликали нас і на весілля, на Різдво та Пасху славили Христа по дворах багатих старшин та купців, до найбільших урядових старшин ходили на дні їхнього народження. Майже всі старшинські діти жили по квартирах у багатих людей, я ж якийсь час навіть мешкав у бурсі. Найперше, що до Академії втрапив проти батькової волі. Батько вважав, що мені вистачить двох-трьох років Чернігівської колегії. Я провчився в ній три роки й вважався найкращим учнем, мене навіть були якось призначили аудитором, одначе змістили з причини мого м'якосердя, бо ж не міг справитися з бешкетниками семінаристами. Бачачи мої старання, а також знаючи, що батько хоче забрати мене додому, старенький вітець префект написав мені рекомендаційного листа до Київської Академії, хоч я на той час провчився тільки два роки, одначе був вельми вправний у багатьох науках, грецькою та латинською не тільки читав, а й розмовляв. Київська Академія здавалася мені Атенами науки, і марив я нею, і вітець префект перейнявся моїми скорботами та написав листа до ректора, свого колишнього спудея, аби той вписав мене до класу діалектики. Він же потім умовив і мого батька дати мені змогу повчитися в Академії, мовляв, настають такі часи, що на вищі уряди тепер без науки не пробитися, он і в Пітері цар посилає учитися за границю боярських дітей. Батько погодився через силу, бо ж сам, хоч походив зі знатного роду, вибився трудами ратними, впертістю та хоробрістю. Пан ректор Академії проекзаменував мене на діалектику й побачив, що я її й не нюхав, вписав до класу піітики, перед тим відмірявши тридцять різок за обман, який ми вчинили з вітцем префектом. Хоч потім виявилося, що в усіх інших науках київським спудеям я не поступався, одначе вельми поступався

в нахабстві та у відважності. То були найпам'ятливіші роки для київського міщанства. Голодне, знахабніле київське спудейство зайшло у великий розмир з київським купецтвом, цехами, вимагало відкупів, а то й вдавалося до грабунків, розбивало комори на ринку, шарпало з возів. За потрійним валом, який тягнувся від колишньої Десятинної церкви до Козиного болота, по крутосхилах, ярах та байраках повростали в землю у запущених садах хижі та халупи, чимало з них слугували пристановиськом для всілякого непевного, а то й просто злодійського, розбійного люду, туди часто заникували й деякі спудеї. Там відвага пила мед, а нахабство – чорну брагу, там перепродували крадене й ділили ще не захоплене, звідти спудеї налітали на купецькі та ремісницькі двори. Пам'ятаю й нині, як обдурив їх, пообіцявши на завтра відкуп, аби тільки відчепитися, приїжджий з Кам'янця купець-еврей і як вистежили його чубаті філософи та богослови, обступили в приїзді дворі, і як одбивалися купець зі своїми хурщиками, і як втікали вони потім по дахах будинків, і один хурщик зірвався з даху і вбився. Тоді в Академії проводили велике дізнання, в яке включилися всі цензори, сеньйори, директори, водили на те дізнання й мене, але я нічого не знав. І був я серед того спудейства білою вороною, і не приймав його злого закону, і знову ж таки терпів вельми, дісталось на мою долю й кпинів, і стусанів. Але потроху і я охмолостався. Колеги-філософи купили мені в складчину кобзу, одразу повіривши, що опаную її. Мислили вони так: кому потрібна тонкоголоса скрипочка, а на рокіт кобзи сходиться всілякий базарний люд, на той рокіт і в селі в суворого господаря зірветься скупа сльоза, а з нею бризнуть в карнавку два-три шаги, та й просто кобза – то струмент чоловічий, козацький, а ти ж, Іване, козацького роду! То таки правда, почав перебирати струни кобзи, почав випробовувати її на всі строї, і сподобалася вона мені, і вже я бринькав залюбки, одначе на базар з нею не ходив, і врешті на мене махнули рукою.

Може, я вже й занадто напускаю туманів про своїх колегіантів, було ж бо серед них чимало люду розважливого, відданого науці, розмовляли між

собою і грецькою, і латинською, і єврейською, і французькою, ширмували Арістотелевими словами, і грали сповнені високого смислу комедії та трагедії, і влаштовували прилюдні диспути, на які сходилося багато киян, а також приїжджих людей. І влаштовували разом з міщанами пишні та веселі свята, – на Великдень, на Маковія та Спаса, – здебільшого в урочищі Глибочиця, й приходили туди дівчата у вінках та стрічках, ладненьких сап'янових чобітках, статечні поважні значкові товариші, купецька молодь у заморських капелюхах, панянки в дорогих кунтушах; грали там музики й співали хори, одного разу і я зіграв на бандурі кілька пісень статечним козакам.

Тодішні київські академісти жили бідно, бо, на відміну від часів нинішніх, там навчались діти й людей нестаткових. Як і всі інші бурси, київська являла собою страхітливе видовище. Старші бурсаки спали на полу та на лавах, малеча копошилася в соломі під полом та в підпіччі, чавила блощиць, котрі лізли зі щпарин по стінах.

На Різдво та інші храмові свята бурсаки ходили зі звіздою та вертепом чи й просто на апетиції – просити по дворах, і, як я вже казав, примушували й мене ходити з ними, бо ж мав тонкий голос, але я здебільшого того уникав. Я любив церковний спів, а якщо й співав поза церквою, то тільки нишком, на самоті. Світського співу соромився зовсім. За те мене брали на висміхи бурсаки, вони казали, що з моїм жалібним голосом можна приносити повні торби. Я їм на те нічого не одказував, а сам думав, що обманювати людей гріх, навіть жалібним голосом, адже не маю такої скорботи, за яку попросив би в людей співчуття, скорбота поєднується з молитвою, а молитися всеу – гріх.

Та й все-таки я не злидарював, хоч мій батько й намагався тримати мене в строгості, в тілі чорному, одначе посилки з дому отримував, і не тільки на свята, – їх нишком передавала мати. Вона й приїздила до мене частіше за батька, і обливала мою голівку слізьми, а я дивувався, чому вона плаче. Адже матінка хоч і далеко, але завжди в серці моєму, а тут зі мною і

Арістотель, і Тацит, і святі апостоли, і преподобні печерські Еразм та Лаврентій.

Якось, приїхавши, прийшла вона просто до нашої церкви. Я стояв на хорах і побачив матінку, і знеслася моя душа понад хори, і залився я солов'єм, моя душа облилася слізьми й затріумфувала. Таке зі мною траплялось не раз. І почула мій спів матінка, й заплакала, і запишалася. А я сказав їй, що мені тут добре, що світло розуму вливається в світло моєї віри, я знаю всі діяння апостолів і захищу себе та її святою молитвою.

Не захистив.

...За два тижні до того рокованого дня, на другий день Великодня, ходив я з хором у двір київського війта, ми співали «Да воскресне Бог», і дали нам гостинців чимало, усім співакам, а реєнту три копи грошей, ми їли святковий обід, і хлопці почали вимагати в реєнта всім грошей по шагу, й реєнт розлютився, почав шмагати різками всіх підряд, і хористи збунтувалися, побили реєнта, і, поки старші бурсаки його товкли, молодші били в обідній дзвін. Не минути б усім нам великої кари, але того вечора з'явилася на заході комета, своїм вогняним ядром і роздвоєним хвостом перелякала всіх мирян, за нею в Академії забули про бунт хористів, комета з'являлася в сутінки і висіла над землею червоною мітлою. В Академії комети не боялися, ми знали від професорів, що то небесне тіло, хлопці веселилися, а на мене найшла туга безпричинна, і тоді увійшов дячок-наглядач, подивився на мене й мовив: «Він уже знає? Хто це йому сказав, що його мати при смерті і кличе його до смертної постелі?» Ніхто мені того не казав, моя душа сама відгадала лихо. І потім не раз мені мої нещастя віщувало серце.

...Отож за батьковим велінням я опинився в службі в пана чернігівського полковника. Треба сказати, що до цього знав його мало. Коли вчився в Чернігівській колегії, Полуботок не вибував з походів, пам'ятаю лишень, як одного разу він від'їздив на війну з турками, і ми співали в церкві напутній молебень; полковник їхав попереду козаків на вороному коні,

покритому шовковою попоною, дзвеніли литаври, сурмили сурми, майоріли на вітрі прапори та значки, він видався мені надто грізним, надто суворим, я малів перед ним і пишався ним перед іншими бурсаками. Таким видавався мені завжди, зблизька ж я його майже не знав, він жив за Черніговом, над річкою Стрижнем, я ж мешкав неподалік від семінарії, в домі купчика Крячка, зрідка навідуючись до дядини в гості. Але пана полковника бачив дуже рідко, а потім почав уникати зовсім, до того призвів один випадок. Той випадок зруйнував у моїй уяві образ, який склався в думках, – людини мужньої, валечної, але й справедливої та милосердної.

Було це восени, в хляпавицю. Я ніс до чоботаря полагодити свої новенькі чоботи, які чомусь полізли по рантах, біг стежечкою попід будинками й трохи не наштовхнувся на зігнуту спину козачка, що дріботів по стежці з шапкою в руках. Він аж заплітався ногами, схлипував, шанобливо кланявся широкій спині в оксамиті і дзигорів жалібним голосом: «Нехай я почорнію, як земля, пане полковнику, якщо кажу неправду». – «Ти мені хоч гризи її – не повірю», – прогуділо спереду. Козачок зашпортнувся, далі пішов повільно, вирівняв крок, тільки руки – в одній тримав шапку – обвисли вздовж тіла: «Що ж мені робити тепер?» Полковник не зупинився, навіть не оглянувся. «Візьми мотузок і повіся», – відказав рівним голосом. Мене струсив дріж. Я зупинився і впустив під ноги чоботи. Далі підняв їх і пішов назад. Нікого не помічав, навіть не привітав поклоном зустрічного ієромонаха, і той осудливо похитав головою. Страшні слова горіли в мені. Потім довго не міг вийняти їх із своєї пам'яті. Я осудив полковника, адже немає в світі більшого гріха, як відмовити іншій людині в праві на життя. Що б він, той козачок, не зробив. Він має таке ж право жити, як і пан полковник. Бог є любов. Любов є віра. Вона – в серці людському. В серці пана полковника немає ні того, ні іншого, й через те не хочу більше нічого про нього знати, не хочу його бачити. Всі його діяння, всі його подвиги – не в ім'я любові.

Той спомин жив у моїй пам'яті, і я не міг його прогнати. Хоч щось і почало мінятися в мені в ставленні до полковника. Він не послав мене у військо, поки що я жив у його домі над Стрижнем, виконував такі-сякі доручення, здебільшого домашні, й навіть у полковій канцелярії не бував, хоч знедавна і почав туди заникувати з доброї волі. І кілька разів полковник погломнів зі мною, й, що найдивніше, не зверхньо, а як з рівним, розпитував про нинішню Академію, про навчателів, а також які книги я читаю, що знаю з них. Щоправда, своїх міркувань майже не висловлював.

Отож жилося мені некепсько, одначе небавом старший Сулима довідався, що його син, себто я, не найдеться у військовій сторожі на ляхівськiм порубіжжі, не печеться під сонцем в охороні обозів, навіть не літає на драбанті – вогненному жеребцеві в полковниковому почті, а ошивається в чернігівській полковій канцелярії. Але Полуботок остудив його жар.

– Не одразу, Іване, не одразу... Пильно я приглянувся до сина твого. Очеретинка... Очеретинка... Зламаємо стебельце... Ніжна душа, чуле серце... Ще й страждене... Таке вже є.

– Та на чорта мені його ніжна душа. Дівка він, чи козак? Ох, покарав мене Господь, і не знаю за віщо. Прогледів я.

Розмова велася в моїй присутності, вони зовсім не зважали на мене, мовби я був сухим пеньком або опудалом городнім.

– Не кажи... Чуле серце, – отже, справедливий, совістливий. Нехай спочатку через папери погуляє по бойному полі. Так би мовити, звикне до слів отих: армата, похід, обоз військовий... Як ти кажеш, в почт мій – хоч немає в мене ніякого почту, – у їздки всілякі я його незабаром почну брати. Він ще... ну, просто мало що тямить у справах житейських. Збалували ви його з моєю сестрою... Одинак...

– А як не звикне? – хрипко запитав Сулима.

– Що ж, Іване... Так і буде. Не всім шаблею махати... Я тобі потім скажу... Напевно скажу...

– А що ж він тоді робитиме? Прошу тебе, Павле, навчай його справи бойної. Хто краще, аніж ти, знає її, – полестив хитро. – Йй того... Тримай його, сучого сина, в шорах, тримай...

– В шорах не в шорах, але потачки йому не буде. І, може, таки вийдемо в козаки. Правда, Іване? – це вже до мене.

Я мовчав.

5. Прочитайте уривок з автобіографічного твору В. Дрозда “Музей живого письменника...”⁵. Які події виступають тлом розповіді?

3. Моя муза, яка завжди зі мною

Душею Музею живого письменника має бути, звісно, його Муза, помічниця, порадниця і натхненниця, богиня мистецтва, за древньогрецькою міфологією.

Моєї Музи уже давненько нема. Вона померла од старості і похована у глибині садиби, на галявині коло берези. На її могилі лежить рожевий камінь. Збереглося чималенько фотографій моєї Музи. Вони стануть експонатами Музею. Ось Муза в квітах на сонячній галявині, де й буде потім похована. Ось Муза на стрісі хатки — моєї першої маленької оселі. Ось Муза знайомиться з їжаком, якого я одомашнив, щовечора напуваючи молоком.

Муза й досі сниться мені. Юною, вродливою і веселою. Я іду по зимових київських вулицях у кожусі, підперезаному паском. А Муза — коло моїх грудей, у пазусі, сама голівка її виглядає з кожуха, і чорні, виразні оченята радіють навколишньому світові. Жодна стрічна жінка не обминає мене поглядом: "Ах, какая у вас чудесная собачка!.." — "Та і я ж ще наче нічого..." — відповідаю подумки. Але жінки бачать лише мою Музу. Я стаю знаменитим у навколишньому районі. Звичайно, лише завдяки Музі. Мене пізнають у чергах, до мене шанобливо вітаються: "А где сегодня ваша

5 Дрозд В.Г. Музей живого письменника, або Моя довга дорога в ринок. — Київ : Рад. письменник, 1994.

собачка, чому вона не з вами?.." Ось так, раптово, неждано, як дев'ятий вал на морі, і приходить до тебе письменницька слава... "Поки Муза моя зі мною, мені нічого не страшно!" — кажу я друзям і знайомим. Хоч слова мої — звичайнісінький плагіат. Але про це мало хто знає.

У році, здається, шістдесят дев'ятому Спілка письменників послала мене до Москви на двомісячні літературні курси. У гуртожитку Літературного інституту для мене виділили окрему кімнату. Першого ж вечора по приїзді, поки я гостював у перекладачки Ніни Дангулової, двері кімнати одімкнули, замок валізи зламали і вичистили звідти усе, з чим приїхав до столиці. Залишили, правда, рукопис, що свідчило про високий інтелектуальний рівень злодіїв і їхню повагу до літературної праці. У міліції невесело жартували: "Це ж творча робота ваших майбутніх колег по перу. Погосподарювали у вашій валізі ті, хто завтра сіятиме в наших душах добре і вічне. Втім, це уже не вперше і не востаннє, думаємо..." Але ця крадіжка не має жодного відношення до життєпису моєї Музи. Так, до слова згадалося. Сьогодні, у часи дефіциту, отака пригода здалася б досить трагічною. Але тоді в зореносній Москві ще можна було купити сорочку, білизну і навіть шкарпетки! Я прикупив дешицу з одягу і залишився в гуртожитку. І прожив там усі два місяці. Серед талантів і геніїв. Втім, талантів там майже не водилося: усі мали себе виключно за геніїв. Правда, по язиках студентів останнього курсу ковзав сумний анекдот про те, що Літературний інститут готує в основному кадри для журналу "Свиноводство"...

Геніальність найяскравіше виявлялася на перших курсах, і саме — у способі життя. Телефон для студентів був один на весь багаповерховий гуртожиток унизу, біля чергової. До нього вишикувалась черга. Ось і я одного недільного дня чекаю, поки звільниться телефон, аби подзвонити Ніні Павлівні, вона перекладала "Катастрофу". Хоч в Україні з "Катастрофою" уже відбувалися видавничі катастрофи. Окремою книгою роман так і не вийшов ні в Києві, ні в Москві; судилося йому чекати свого часу ще рівно двадцять років. Так ось, очікую, поки звільниться телефон. У кріслі біля

апарата — юна поетеса. Геніальна, звичайно. Глибоко, нервово затягується сигаретним димом, попіл струшує на підлогу. Обличчя — бліде, виснажене щонічною творчістю, довгі, тонкі пальці стискають рурку так, наче та рурка лише й тримає її на світі. Голова відкинута назад, очі снують по стелі, нога закинута на ногу, з-під міні-міні-міні-спіднички визирають білі трусики. Я був молодий і ще помічав такі суттєві деталі. Геніальність поетеси не потребувала нових доказів — вона уже тричі труїлася, двічі намагалася вистрибнути з вікна останнього поверху після безсонної ночі у колі друзів, таких же геніїв. Втім, подібні вчинки мешканців літінститутського гуртожитку нікого вже не дивували, вони лише підкреслювали нестандартність творчих особистостей. На жаль, проявлена замолоду в такий спосіб геніальність поетеси так і не підтвердилася пізніше літературними здобутками. Але це уже — інше, не таке суттєве. І ось геніальна поетеса каже у телефонну рурку своїй подрузі, не менш, мабуть, геніальній: "Дорогая, пока моя Муза со мной, мне ничего не страшно..."

Наслухавсь на курсах, як і про що треба писати, я через два місяці повернувся до Києва. Дочці виповнилося три роки. Вона дуже хотіла мати песика. Я поїхав на Куренівку, де тоді був ринок, і купив за червінця щеня. Орієнтувався на чоловічу стать, але мене одурили, удома виявилось, що стать — протилежна. Зайшлося про ім'я для щеняти. Я згадав безсмертні слова геніальної поетеси з гуртожитку Літературного інституту і наполог, щоб назвати надбання — Музою. Це, звичайно, було блюзнірство — називати пса іменем богині, покровительки мистецтва і наук. Адже не хто інший, а Музи надиктовують нам, письменникам, високі думки і дарують натхнення. Зате тепер я міг з насолодою повторювати фразу юної московської поетеси: "Поки моя Муза зі мною, мені нічого не страшно..."

У Музи, до речі, проявився бездоганний літературний смак. Вона любила мед. Я брав часопис або колективну збірку оповідань і перед приходом гостей позначав краплею меду сторінку, де починався мій черговий безсмертний опус. Коли гості з'являлися, я клав часопис чи збірник на

підлогу і запитував у собачки: "Музо, який з надрукованих тут творів ти вважаєш найталановитішим?" Муза безпомилково, гортаючи сторінки писком, знаходила моє творіння. Такий же фокус я одного разу продемонстрував перед Гуцалом. Позначивши медком одне з Євгенових оповідань, я звернувся до хвостатого критика з таким запитанням: "Музо, а який твір тобі здався найменш вдалим у цьому номері часопису?" Звичайно, Муза одразу найшла твір нашого славного новеліста-лірика. Євген Пилипович опісля не один рік дивився на мене, як Муза на віник. Віника вона не любила, бо віником підмітали підлогу в коридорі, де стояла її картонна хатка...

Коли ми придбали хатину в Халеп'ї, першої ж весни на садибі майбутнього Музею живого письменника з'явилася і наша Муза. Втім, перше її знайомство із живим світом природи не було щасливе. Собачка проявила себе як виключно міська жителька, породження асфальту. Побігши навздогін за метеликом, вона заскочила у кущ кропиви, обпеклася, заскавчала, заплакала. Опісля обминала кропиву сотою дорогою. Життєвий досвід — найцінніший досвід як для письменника, так і для його Музи. Наступного літа натхненниця моєї творчості трохи не загинула. Помандрувавши зі мною на круті наддніпрянські пагорби, вона, метка, бо — юна, вчасно не загальмувала свого бігу і посунулася по стрімкому урвищу глиняного кар'єру — метрів зі сто. Збігаючи околишньою дорогою донизу, я подумки прощався із Музою. Але доля її порятувала, в ім'я, звичайно, української прози, яку вона допомагала мені творити ще довгі п'ятнадцять літ. Муза була жива, хоч і контужена падінням, геть у глині. До самого двору я ніс Музу на руках. Але у дворі вона випорснула з рук і побігла стежкою до хати, звично вимахуючи маятником хвостика.

І був ще один, чи не найсумніший, день у житті моєї Музи. Мою дочку, велику гуманістку у ставленні до тварин, рослин, комах (навіть до тарганів), вкусило скажене лисиченя. Лисиченя конало на Витачівській дорозі. Оріся вхопила його на руки, пригорнула... Дочку мою порятував Юрій Щербак,

тоді ще — епідеміолог і письменник. Ми усім сімейством (уже народився син) на оспіваному мною колгоспному "газику" помчали до Києва. Наїхало лікарів. Дітей разом з дружиною поклали до лікарні. А Музі консилиум ветеринарів і епідеміологів виніс смертний вирок. Боялися, що й вона заразилася от хворого на сказ лисиченяти. Домовилися з ветеринарною службою, що вони приїдуть до нас додому і, як делікатно мовиться у цих випадках, присплять собачку. Навіки. Я не міг себе примусити бути при цьому присутнім. Подзвонив Миколі Сулимі, критикові і літературознавцеві, а за сумісництвом — і моєму кумові, попросив узяти на себе цю тяжку ношу. Впустивши до квартири Миколу, я мовив трагічним голосом: "Ну, Музо моя, прощай назавжди..." І — пішов, причинивши двері, як віко труни. І бродив по Києву годин зо три. І випалив коробку сигарет. Останню досмалював уже на сходах, піднімаючись на свій четвертий поверх. І раптом, ще зі сходового майданчика, вчув дзвінкий, веселий гавкіт натхненниці своїх романів і повістей. Микола Сулима розповів по телефону: "Ваша Муза щось знає, їй-бо... Вона вчула кроки ветеринара і сховалася під шафу, у самий куток. Що ми не робили, а виманити її звідти не могли. Тоді ветеринар махнув рукою: "Що ж, не судилося їй померти молодою. Хай господар не виводить її на вулицю, з тиждень спостерігає. Може, й минеться. Лікарі — вони часто перестраховуються".

Так вищі, мабуть — космічні, сили дбали і дбають про літературу народу, який, за свідченням новітніх оракулів (а їх нині розплодилося, як колорадського жука на картопляному бадиллі), побудував Єгипетські піраміди, Рим і навіть — канали на Марсі... Бо хіба б я написав те, що я написав, якби коло мене не стало моєї Музи? Що сили небесні шефствують над українським красним письменством, я мав нагоду ще раз переконатися минулого літа. Тепер уже мене вкусив пес. Сусідський. Господар кинув йому шмат хліба, але хліб відкотився, ланцюг був короткий. Я узяв хліб і поніс до будки. Досі пси любили мене більше, ніж деякі мої колеги по перу. Принаймні досі ніколи не кусали. Сусідський пес не зрозумів моїх добрих

намірів, моєї гуманної місії... Треба було негайно їхати до лікарні. А я дописував роман "Листя землі". І я мовив собі так: "Якщо роман мій нікому не потрібен, що ж, помру, мені вже — за п'ятдесят, чи варто тремтіти над власним життям? Якщо ж роман таки потрібен, і не лише мені, Бог не дасть померти, поки не поставлю останню крапку..." І, як бачите, я ще не помер. Окрім, звичайно, таланту, письменникові потрібна і віра в своє високе призначення. Хоч тверезий розум і твердить протилежне...

Тверезість у мистецтві слова — не є вирішальний, фактор, як сказав би мій Йоська Сластьон, майстер бюрократичного жаргону. Жоден справжній письменник не є, безсумнівно, зразком нормальної людини. Хіба ж нормальна людина витрачатиме роки і десятиріччя єдиного, неповторного життя на низання літерок і слів? У смішній, як на здоровий глузд, переконаності, що це словесне плетиво комусь потрібне. Можливий, звісно, і протилежний погляд. Кожен справжній письменник — Творець світу. Хіба світ, сотворений Шевченком чи Толстим, не є реальнішим і тривалішим у часі, аніж скороминущі тіні земного буття?

Шкода лише, що жоден справжній письменник до кінця днів своїх не впевнений, що він — справжній.

А може, і Бог сумнівався, творячи Світи?

Сумнів — один із могутніх моторів творчості.

Можливо, занадто серйозний, вихований тоталітарною Системою, відвідувач Музею подумає чи й зауважить: "Яке відношення має московська поетеса, пес письменника чи хворе на сказ лисиченя до історії літературного процесу?"

Система вбивала письменника двічі: за життя — бато гом чи пряником, після смерті — музеями. Музейні працівники з їхньою нудною серйозністю і зосередженістю на паперах обсідають пам'ять про письменника, наче мухи. Там, де учора ще билося живе серце письменника, розганяючи живу кров по живому тілу, запановує канцелярський дух. Один зичливий анекдот про письменника значить для пам'яті про письменника більше, аніж десяток

обюрокрачених, сонних музеїв. Бо анекдот свідчить, що пам'ять про письменника в народі живе. Лакований паркет у залах Літературного музею нагадує мені віко труни над пам'яттю творців духовності. Створймо ж, окрім геніальних творів, ще й анекдоти про себе, аби тяжче було схоронити нас вдруге, під лакованими паркетами і під склом музейних вітрин. Ми були ЖИВИМИ людьми, хоч і писали для вічності... А ще — хіба Муза моя не заслуговує на те, щоб відвідувачі Музею за додаткову плату, звичайно, прийшли до рожевого каменя на її могилку і помислили про тимчасовість усього суцього на землі, навіть — письменницького песика? Чи шкода їм буде нашого дерев'яного карбованця, аби зголоситися на мандрівку до глиняного кар'єру, в який падала моя Муза, а Бог вчасно підставив долоню, зберігши її життя в ім'я розвою української прози? Час би вже і найсерйознішому читачеві, і навіть літературним критикам збагнути: література виростає не в порожнечі і не в пустелі, де — самий пісок; література виростає, як і гриб, на життєвому перегнії.

Лише Бог міг сотворити світ із нічого, власною уявою,

І цим ми суттєво різнимось від богів.

4. Директор музею доктор філології добродій Жульєн

Театр, кажуть, розпочинається з гардероба. Музей роз "починається з воріт. Ворота і огорожа навколо моєї садиби цілком придатні для Музею живого письменника — залізні. Як у справжнього сільського господаря. Сьогодні цілком справедливо дорікають військовому комплексу, що він висмоктує останні соки з нашої розваленної економіки. Заради ще більшої справедливості слід сказати, що на ворота в селах наших металу в останні десятиріччя витрачено не набагато менше, аніж на танки і ракети. До всього зварені вони досить часто з металу такої якості, що їх не проб'є жоден снаряд. Власне, ми — непереможні, бо на випадок війни трохи не кожна сільська садиба може стати фортецею. Я трохи проїздив по світах, але ніде не стрічав подібного марнотратства.

Мої ж ворота мають ще й історичну цінність, бо — дотичні до літературного процесу. На початку вісімдесятих років надрукував я в обласній газеті статтю "Хто винен?" Ішлося в ній про Стайківський свинокомплекс, що затруїв гноївкою ставок. Трипільський рибколгосп розводив у ставку рибу. Опісля статті рибколгосп подав на свинокомплекс до суду і отримав чималу компенсацію. Повірівши у силу письменницького слова, голова риб-колгоспу мовив до робітників майстерні: "Нашому письменнику для повного його авторитету бракує лише залізних воріт і залізної огорожі". Робітники мовчки згодилися, сподіваючись на добрий могорич, оскільки вважається, що письменники — люди багаті. У наших місцях ще пам'ятають Олександра Корнійчука з його персональною асфальтівкою і персональним катером. Я перерахував до колгоспної каси гроші. Час від часу навідувався до майстерні: то не було металу, то не працювала електрозварка, то начальство підкидало термінові замовлення. Так тяглося понад рік. Сусідські корови звично бродили по моїй садибі. Про мою близькість до народу і відкритість для людей переконливо свідчило декілька гнилих жердин, що відгороджували садибу од вулиці.

І було б так досі, якби не допоміг мені, співцеві розвиненого соціалізму, як писав у привітальній телеграмі Володимир Яворівський, капіталістичний Захід. Доля моїх воріт і загорожі, виявляється, вирішувалася в далекій Америці. Американському професорові Григорію Грабовичу трапився мій роман "Спектакль". Книга, мабуть, сподобалась, бо професор із доповіддю про неї виступав на міжнародному симпозіумі в Італії. З Рима він прилетів до Києва. І тут йому заманулося зустрітися з автором "Спектаклю". Із Спілки мене попередили, що американський професор пан Грабович за день-два відвідає Халеп'я, де творився згаданий роман. Уранці я розповів про скорий приїзд заокеанського гостя своєму сусідові. "Справжній американець?!" — перепитав вражений сусіда і уперше за сімнадцять літ нашого сусідства глянув на мене з неприхованою повагою. Це уже — в крові нашій. Колись мені подзвонила незнайома жінка і сказала таке: "Оце я була в

Болгарії, там продається ваша книга. Мене запитують: ви знаєте такого письменника, він — із Києва? А мені соромно признатися, що — не знаю, не чула. А тепер хотіла б щось ваше почитати. Якщо вас читають за кордоном, то, мабуть, ви справді щось цікаве пишете..." "Звичайно, справжній, живий, стопроцентний американець, ще й професор", — підтвердив я сусідові. І поїхав у риб-колгосп, щоб купити свіжої риби. Американці — теж живі люди і хочуть щось смачне поїсти. Зачувши про скорий приїзд американського професора, голова рибколгоспу задумливо мовив: "Бачу, що ваш, Володимире Григоровичу, авторитет виростає до міжнародних масштабів. А це уже — політика, обличчя держави. Без воріт і залізної загорожі сьогодні вам ніяк не можна..." Коли я вертався з рибою додому, сусіда уже підмітав нашу вуличку. (Випадково, дещо згодом, я був свідком, як того ж професора Грабовича очікували в Ірпінському будинку творчості: старанно підмітали усі алейки — американець їде!.. Отже, мої земляки — не виняток). Сусідка поспіхом, ніби заходилося на дощ, знімала з дроту коло своєї хати постійно діючу виставку випраних панталон і підштаників.

За якусь годину примчали вантажівкою робітники з рибколгоспної майстерні і вкопали на межі моєї садиби залізні стовпи. Надвечір з'явилася огорожа. А раненько-вранці, після, як виявилось, безсонної ночі, майстри навішували на стовпи зварені з броненепробивних металевих листів ворота. Сільська Рада розпорядилася терміново побілити паркан вздовж траси і, звісно, на вулиці Яблуневій. Востаннє їх білили, коли відкривали пам'ятник на Букринському плацдармі і через село мав проїхати Володимир Щербицький. Через трасу біля крайніх хат напнули червоне полотнище із закликком і запевненням: "Наша мета — перебудова!" На стіні дитячого садка замаячіло: "Перебудову суспільства починаймо з перебудови власної свідомості", а на воротах тваринницької ферми— "Хай живе інтернаціоналізм!" До сільської лавки завезли ковбаси трьох сортів. Але розпорядилися, щоб до приїзду американця в Халеп'я ковбаси не продавали, лише виставили зразки у вітрині. У мене весь день не зачинялася нова

залізна хвіртка, приходили сільські жінки, запитували: "Та коли вже приїде той американський професор?! Ми у черзі за ковбасою стоїмо, але не продають, очікують..." Сусіда виголював косою бур'янець попід парканами і навіть — вздовж Жолудівки, де ніколи, за всі роки радянської влади, не косилося... Це не завадило йому через якусь годину, випивши з професором чарку, зробити офіційну заяву про те, що тільки відсутність наказу Сталіна завадила нам у сорок п'ятому витурити американців з Європи, та й нині, якщо тільки щось, ми готові воювати із світовим імперіалізмом за світле комуністичне майбутнє усього людства. "Коли я тверезий, я такий маленький-маленький, — вибачливо пояснював наступного дня. — А тільки вип'ю — наче лев стаю..." Це теж — у крові нашій.

А ковбасу в лавці продавали уже наступного дня, коли од професора Грабовича і слід прочах. Продавали з "приданим" — по три обов'язкові банки морської капусти на кілограм...

Бажаючи відвідати Музей живого письменника збиратимуться біля воріт садиби. Там є лавочка, вкопана моїм сусідом. Зустрічатиме відвідувачів директор Музею, а за сумісництвом — сторож і тілохранитель письменника, доктор філології добродій Жульєн. Зачувши голоси, він мчатиме від будинку по вистеленій цеглою стежці і лунко, на всю Яблуневу вулицю, гавкатиме. Але не треба боятися, гавкіт Директора — це його дружнє вітання. Загрозливе гарчання — своєрідне освідчення в любові. Дочка моя ще називає Жульєна Крихіткою. Хоч насправді — це півтораметровий псина з головою як у доброго теляти, язик звисає з розкритої пащеки — наче червона пластмасова краватка, колись були модні на провінції. У глибокій пащі ікла не менші, аніж у вовка. У Жульєна — високе чоло мислителя, а очі — набагато розумніші од моїх. Хіба що окулярів бракує. Окуляри він терпить, лише коли треба сфотографуватися — для вічності. Вітаючись із людьми, яких добре знає, він каже: "Гар-р-р...", — стає лапами на груди і наполягає на поцілункові. Оця любов його до поцілунків при зустрічах нагадує мені достопам'ятних вождів застою. Окрім розуму, Жульєну не бракує і

природженої доброти. А таке поєднання у нашу складну епоху досить рідкісне. Не бракує йому і мужності, але мужність добродія Жульєна, так би мовити, вибіркова, як і в кожного справжнього інтелігента. Він надзвичайно мужній з козулями і зайцями, але не приховує страху перед дикими кабанами, лосями і сусідським півнем. Навесні, коли Директор ганяв з нашої грядки курей, півень обійшов його з тилу партизанським способом і так дзьобнув у зад, що доктор філології, підібгавши хвоста, безоглядно майнув по молодій цибулі на свій знаменитий диван. Відтоді Жульєн глибоко зневажає сусідського півня, і мені самому доводиться ганяти курей з городу. Жульєн — ще порівняно юний пес, але життєпис його досить драматичний і складний. Якби Директор займався політикою, він мав би для своєї автобіографічної книги набагато більше матеріалу, ніж деякі претенденти на високі посади, що, прокричавши три слова з державної трибуни, уже творять мемуари. Воістину, як писалося про Володимира Яворівського у передвиборній листівці: "Він мав тяжке дитинство, але ранню славу..." Драматичну біографію доктора філології Жульєна охоче вислухають відвідувачі Музею, навіть за додаткову плату. Сентиментальні історії про тварин із щасливим фіналом у наш жорстокий час діють на людські душі як лікувальний бальзам. Майбутнє нашої ринкової прози — солодкі різдвяні казки...

Це ще Муза моя була при здоров'ї. А дочка, науковий співробітник Києво-Печерської лаври, ще й виконувала обов'язки нині створеного Товариства охорони тварин. Не минало й тижня, щоб у нашій квартирі не з'являвся новий пес, наближаючи нас із Іриною до передінфарктного стану... Десятки їх, загублених чи залишених господарями, перебували в квартирі. Іноді жили тижнями, поки Оріся десь прилаштовувала свою чергову знахідку. Часом я істеричував: "Або — я, або — псарня в домі!" Тоді черговий пес переселявся до квартири моєї рідної тещі. І починалися довгі, утаємничувані од мене переговори по телефону. Нарешті дружина полегшено

зітхала: "Прилаштували і цього..." А увечері, вертаючи з роботи, Оріся приводила нове осиротіле щеня, і все починалося спочатку.

Цього пса Оріся побачила на зупинці сімдесят першого автобуса, що снує по нашій вулиці. Можливо, загубився, а найшвидше — господарі його залишили і втекли на автобусі. Він терпляче чекав, вірячи в людську доброту, бо, повторюю, сам від природи добрий. Оріся діловито запитала: "Підеш зі мною?" Пес підвівся і пішов слідом. І прийшов до нашого письменницького гуртожитку. Тут Оріся, пам'ятаючи про мою бурхливу реакцію на попереднього хвостатого гостя, завагалася. І натиснула в ліфті кнопку восьмого поверху, на якому мешкає наш давній друг і хрещений батько Павла Микола Григорович Жулинський. Нині Микола Григорович — член-кореспондент Академії наук, а тоді був "просто" доктором філологічних наук. Що вже казала Оріся Миколі Жулинському, не знаю. Але у квартирі нашій вони з'явилися втрех. Першим упевнено, як додому, ступив поважний чорний пес. Він розлігся на килимі посеред вітальні, поклав голову на випростані лапи, зітхнув і заплющив очі. Нарешті, мовляв, я добувся рятівного берега. Слідом зайшов, обережно і м'яко, природжений дипломат доктор філології Жулинський. За його широку, майже директорську спину ховалася Оріся. Ірина все зрозуміла без слів. Вона ковтнула валідол і мовила пророче: "Жулинський! Якщо цей пес залишиться у нас, я назву його на твою честь — Доктором Жульєном..."

Але — ще не судилося псові стати Доктором. Бо, коли я трохи пізніше з'явився додому і побачив на килимі у вітальні ще один волохатий чорний килим, мені не допоміг валідол... Нам поталанило: не минуло й трьох днів колотнечі в квартирі (двоє псів!), як майбутнього директора Музею погодилася узяти наша знайома. Не для себе — вона мала родичів у Богуславі, їм потрібен був сторож. І був би Жульєн звичайнісіньким дворовим псом, сидів би на ланцюгу коло будки, а не директорував у Музеї живого письменника, потроху здобуваючись на світову славу. Але доля є доля. Що кому судилося, того не минути. Наступного дня знайома

подзвонила і вибачливо призналася, що пес од неї утік. Вивела у двір, відпустила побігати, а він зник, навіть не попрощавшись, за англійським звичаєм. Орісі ми сказали, що її підопічний уже в Богуславі і там йому дуже добре...

Десь тижнів через три завітав до нас Микола Жулинський і каже: "А знаєте, я бачив того пса на Хрещатику. Сидів біля автобусної зупинки". — "Тільки не проговорися перед Орісею", — попрохали ми. А ще через тиждень відчиняються двері нашої квартири і впевнено заходить знайомий чорний вродливець. Заходить, лягає на килимі у вітальні, кладе свою велику голову на випростані лапи, зітхає і заплющує очі. Слідом, звісно, Оріся: "Піднялася на фунікулері, іду по Володимирській гірці, раптом, розштовхуючи людей, мчить до мене — він..." І тоді я сказав: "Це уже — доля. Тут нічого не вдієш. Треба змиритися". І сказала Ірина, наливши молока у миску: "Добродію Жульєн, звольте поїсти..." Доктор філології підійшов до миски, похлебтав і вдячно мовив: "Гар-р-р..." Зайшов Микола Григорович і промовив до нашого прибудця: "Я пишаюся, брате, що ти названий на мою честь. Гідний ти і свого високого наукового звання. Серед багатьох докторів філології ти далеко не найдурніший..." Як у воду дивився, ніби передчував, що бути Жульєнові — директором Музею. Євген Гуцало, якого Бог таки позбавив почуття гумору, принаймні у повсякденному житті, обурювався перед Жулинським: "Як це ти міг дозволити, аби Дроздиха назвала на твою честь свого пса?.." Якось у Халеп'я подзвонив у справах Іван Дзюба. Він щойно повернувся з Америки. У складі делегації був і Микола Жулинський. "А знаєш, Микола Григорович навіть у Америці розповідав про свого тезка Доктора Жульєна, — проінформував Іван Дзюба.

Так слава мого пса сягнула далекого континенту.

А це ж був тільки початок.

5. Гарнітур Жулинського

Що найперше цікавить сучасну людину, життя якої минає серед стандартних коробок із пресованої тирси, у Літературному музеї?

Звісно, меблі.

Відвідувачеві кортить поглянути на столи, шафи, серванти з червоного дерева або карельської берези і захоплено-заздрісно зітхнути: "Ох, і жили ж ці письменники!.."

Моєму літературному поколінню не поталанило: ми весь свій вік пропрацювали за столами з пресованої тирси. Од класиків тоталітарної епохи майже не лишилося творів, що витримали б перевірку часом і перемінами в суспільстві. Зате лишилися меблі. Пройдіть по залах Літературного музею або Музею-архіву у Києві: які безсмертні кабінети! Письмові столи, крісла і книжкові шафи сталінських десятиліть — могутні, схожі на бульдогів, із справжнього, вічного дуба. Переважної більшості книг, написаних за цими столами, давно нема у пам'яті народній, вони померли разом з епохою. Зате тріумфують над книгами і пам'яттю про їхніх творців меблі-довгожителі!

З іншого боку, моєму літературному поколінню пощастило. Сучасні письмові столи, за якими ми вервечимо слова своїх книг, справді розсиплються раніше, аніж ми підемо із життя. У всякому разі переживуть нас ненадовго. Тирса є тирса. Усвідомлювати це, їй-бо, солодко. Солодкість цю помітив ще Гужва, герой мого роману "Катастрофа": "Коли б разом з нами гинули речі, і нам би легше вмиралося. Але ж ні, той дурноверхий погріб, що його майже власноруч змурував і так пишався, стоятиме щонайменше півстоліття, ковтаючи в своє ненажерливе нутро картоплю, буряки, квашеню..." Можемо бути спокійні: усе своє заберемо з собою. І книги, і столи, за якими вони написані, і трибуни, з яких ми промовляли впродовж десятиліть вірнопіддані промови...

Але ж — як прагне людина безсмертя! Колись, ще замолоду, вселявся я до квартири, з якої виїздив, заслуживши просторішу і респектабельнішу квартиру, мій старший колега. Дружина письменника показувала мені кімнати. Завівши до кабінету, вона шанобливо поклала долоню на краєчок письмового стола: "За цим столом написано роман-епопею "Небесна блакить"... — "Ви ж його бережіть при переїзді, як зіницю ока, — просив я

господиню підкреслено схвильованим голосом. — Місце йому — в музеї!" — "А ми так і думаємо, — запевнила дружина письменника. — Для нової квартири придбаємо нові меблі, а цього стола здамо до музею-архіву". А на оцьому ось дивані,— продовжувала вона екскурсію уже у вітальні,— народився задум повісті "Безхмарність". На якусь хвилину я завмер коло дивана, вдячно схиливши голову. "А в оцьому кріслі вподобав сидіти, гостюючи у нас, Павло Загребельний..." — "Невже сам автор "Думи про невмирущого" і "Дня для прийдешнього", секретар Спілки письменників України?! — аж сколотнувся я. — Чому ж воно досі не під склом? На це крісло не те що сідати, дихнути на нього гріх. Це все — безцінні музейні речі!.." Уже тоді мало хто міг зрозуміти, кажу я всерйоз чи сміюся і із себе, і із світу довколишнього. Довірлива господиня розцвітала: "Я бережу ці меблі як можу, розуміючи свою відповідальність перед історією літератури. Ви маєте рацію, на них — печать вічності..." У Республіканському історичному музеї у ті роки красувалася авторучка, якою Вадим Собко написав роман "Нам спокій тільки сниться". Ми, молоді, прогресивні і перспективні, сміялися біля того стенда. А потім настав і наш час. Співробітниця Музею-архіву приїхала в Халеп'я і назбирала цілу в'язку моїх рукописів. Я вельми шкодував за ними, бо досі — розпалював рукописами дрова у грубці. Але на які жертви не підеш в ім'я власного безсмертя!.. І лежать нині мої зошити за склом музейного стенду, і уже хтось молодший, теж прогресивний і перспективний, в'їдливо підхихикує, зирячи на них: "Ось писанину ще одного графомана під скло поклали..." А сам чекає, поки й перед ним відчиняться двері до порошнявої музейної шани...

Отже, про меблі. Найперше, що побачать відвідувачі Музею живого письменника, — дерматовий диван. Диван стоїть на веранді од саду. Ця веранда нині слугує за літньо-осінній кабінет директорові Музею доктору філології Жульєну. А диван — і крісло його, і стіл, і ліжко. На цьому знаменитому дивані проминають його, сповнені дум і клопотів, дні та ночі. Доктор Жульєн має звичку класти голову на валик, де вже давненько

порвався дерматин і з-під нього стримить клоччя вати, так голові його м'якше. І хоч спокій Жульєну ніколи не сниться, навіть у сні лапи смичуться, і він стиха підгавкує, мабуть, женеться за козулями, чи зайцями), він, розпростершись на дивані, сповнений самоповаги і навіть величі. Є-таки в ньому вроджений аристократизм і розуміння, хай — інтуїтивне, свого визначного місця в сучасному літературному процесі. Але не лише це. Як і кожен інтелігент, Жульєн, — трохи сноб. Саме на знаменитому дерматиновому дивані у виразі його вимовних очей, у пластиці тіла з'являється щось неперехідне, вічне. Мабуть, щось подібне з'явилося б і в моїх очах, якби замолоду всадили мене у крісло, у якому полюблив сидіти Павло Загребельний. Одне слово, я розумію гордість Директора Музею. Адже на цьому дивані сиділи, у різні роки відвідавши Халеп'я, славні діячі нашої літератури, культури, та й політики: Ліна Костенко, Іван Драч, Юрій Щербак, Євген Гуцало, Микола Жулинський, Анатолій Макаров, Дмитро Павличко, Іван Марчук, Григорій Грабович, Роман і Зірка Воронки, Діана Петриненко, Людмила Скирда, Любомир Пиріг, Петро Осадчук, Анатолій Мокренко... Такий диван не те що під скло треба узяти, його давно слід оголосити національною пам'яткою, що охороняється суверенною державою...

Пробачимо ж Докторові Жульєну його снобізм. Хто з нас не грішний, хто не носить у собі цього мікроба?

Дерматиновий диван потрапив до нас у перше ж халеп'янське літо. Вулиця Яблунева ще не була впорядкована, ще народ не проторував до письменника асфальтової дороги. Навіть у спечні дні була вона наче в лишаях, у ковдобах, повних грязюки. А тут ще випав дощ. По вулиці їхала, прямуючи до Витачева, вантажівка. У її кузові громадився оцей, нині знаменитий канцелярський диван. Мабуть, його списали в якійсь установі, а шофер не прогавив нагоди умеблювати материну хату зразком "застійного" стилю. Але так уже судилося диванові, аби потрапив він до нас і став згодом знаменитим. Бо якраз коло нашого двору вантажівка потрапила у ковдобину і

вже не могла вибратися по крутій Витачівській дорозі. Я підійшов до машини, що безсило і безрезультатно бризкала з-під коліс багном. У хатині, купленій нами, не було нічого, окрім лави і дощатого полу коло лежанки. Шофер не довго роздумував над моєю пропозицією. Ми сторгувалися за два червінці. Гукнули сусіду, і за декілька хвилин диван уже пишався у нашій оселі. Хатці нашій він личив, як корові сідло, і займав трохи не третину світлиці. Але, протертий вогкою ганчіркою, дерматин аж сяяв, а од його високої спинки віяло чиновницькою солідністю. "Таки правда, що багатому і чорт дитину колише, — заздро зітхав сусіда. — Оце вещь так вещь..." Аби втішити його, я дістав з-за комина трилітрову банку самогону. У ті роки самогон у селі лився рікою. І ми з моїм добрим сусідою випили, вмостившись на щойно придбаному дивані. Я наливав щедро. Нарешті, ухопившись обіруч за одвірок, він мовив: "Я вами, Володимире Григоровичу, дуже довольний..." І я був задоволений самим собою, таким вдатним до комерції. Задоволений був і диван. Ніби знав, що слугуватиме мені, моїм шановним гостям, а потім — і Доктору Жульєну ще багато років і навіки увійде в історію славного українського письменства...

Затримавшись біля знаменитого дивана, відвідувачі Музею, можливо, менше уваги приділять меблям у кімнатах. І це буде їхньою помилкою. Справді, крісла, столи, дивани в Музеї не приваблюють очей ані червоним деревом, ані вишуканістю форм. З крісла, коли я натхненно, мов дятел, барабаню на друкарській машинці, на підлогу сиплеться порохнява. У тахти, що в моєму кабінеті, одвалилися дві ніжки, і вона підперта цеглинами. Буфет на кухні збитий звичайнісінькими гвіздками, інакше б давно розвалився, і пофарбований у зелене особисто Іриною Жиленко. І водночас кожна річ, що ними умебльовано Музей живого письменника, — річ історична. Бо все разом — це і є не менш знаменитий, аніж дерматиновий диван, гарнітур Жулинського! Наприкінці сімдесятих ми у Києві мешкали в будинкові, що належав Академії наук. Сусідували з нами — академіки, членкори, доктори різних вельми шанованих наук. Часом і нас, простих письменників, без звань

і посад, запрошували, як це ведеться між сусід, до поважного товариства. У таких товариствах порядкували дружини академіків, членкорів, докторів, їхні зацікавлення, звичайно, не сягали вершин науки, а були земні і предметні.

— Владимир Григорьевич, а какая мебель у вас на даче? — запитувала господиня із ввічливості, аби не почувався я чужим у вишуканому товаристві.

— У мене на дачі гарнітур Жулинського! — гордо і значимо відповідав я.

— Ах, какая прелесть, какая прелесть! — жінки переглядалися, бо уперше чули про такий гарнітур. Але хто ж із них міг зізнатися, що не розуміється на гарнітурах? — Как вам удалось его достать? Ведь это же такая редкость в наше время!

— Ой, не пытайте, за великим блатом я його роздобув! Особисте розпорядження міністра торгівлі. Я їздив з міністром у одній делегації до Італії. Ну, і познайомився ближче. Міністр за чаркою запитує: чого тобі, Григоровичу, бракує для повного твого щастя? Для повного мого щастя, відповідаю, мені бракує гарнітура Жулинського на дачу. Буде тобі гарнітур Жулинського, пообіцяв міністр. То їх лише три на весь Київ прийшло. Одного узяв Володимир Васильович, другого — не знаю хто, теж десь там, угорі, а третій — мені дістався.

Кажучи усе те, я кам'янів з обличчя, бо Ірина боляче штовхала, вона не любила, коли я кепкував з людей.

— Але довелося у вітальні міняти люстру, до такого гарнітура уже не личила. Тепер у мене на дачі люстра коштує не менше, аніж "Жигулі". Усе дорожчає, що вдієш...

Але ж щодо люстри я нічого не вигадував. Я лише цитував свого колегу, тодішнього класика, який полюбляв, показуючи на люстру у вітальні, похвалитися перед своїми гістьми: "Ото — висять "Жигулі"..." А у мене в Халеп'ї на стелі висіло лише тридцять карбованців. Та й досі висить. І та, за тридцятку придбана в сільській крамниці, люстра цілком личила до гарнітура

Жулинського. У сімдесят шостому році, коли я сьак-так, циганським способом, бо допомогли справді цигани з Трипілья, склав стандартний "фінський" будиночок, у Халеп'я завітав Микола Григорович. Дім все ж мав три кімнати і кухоньку, але був порожній, наче клуня навесні. І кишені мої геть спорожніли, все ж будівництво. І в голові мого мудрого кума спалахнула блискуча ідея: "Тобі для повного щастя потрібні меблі? Меблі я тобі привезу, домовляйся за машину". А товариш Миколи Григоровича працював комендантом студентського гуртожитку. У гуртожиткові міняли меблі, старі мали спалити, тоді так робилося. І виписав я на халеп'янській цегельні вантажівку. І поїхав Микола Григорович тою вантажівкою до Києва. По обіді повертається — повен кузов недоламків. Чого там тільки не було — і тахта, і письмові столи, і крісла, і навіть буфетик. І занесли ми усе те багатство обережно, аби не розсипалося, до нашого нового будинку. І розставили по кімнатах. І — зарозкошували. І розкошуємо з тим гарнітуром Жулинського уже п'ятнадцять літ. Думаю, що з ним і життя доживемо, зважаючи на нинішні дефіцити. А якщо Микола Жулинський ще стане міністром, тим меблям взагалі ціни не буде. Бо у будь-якому поважному товаристві я з повним правом можу сказати гордо і значимо: "А мені на дачу — сам державний МІНІСТР Жулинський гарнітур дістав!.."

6. Прочитайте уривок з роману А. Дімарова “Прожити й розповісти”⁶. На тлі яких історичних подій записані спогади?

Закарбувалася в моїй пам'яті ніч двадцять сьомого чи двадцять восьмого року. Мабуть, таки двадцять сьомого, бо в двадцять восьмому нас: мене, Сергійка й мамусі на хуторі вже не було.

Тож ніч, здається, була осіння, бо я встиг заснути, а прокинувся — у хаті ні звуку. Тільки голосно вицокують ходики та посапує поруч Сергійко. Мені чомусь стало моторошно, я гукнув мамусю, у відповідь — тиша. А

⁶ Дімаров А. Прожити й розповісти: повість про сімдесят літ . - К. : Дніпро, 1998.

через сіни в сусідній кімнаті, де жили Іван з Катериною та ще один мій старший брат Альошка, якісь голоси. Я зсунувся з ліжка, швиденько побіг до сусідньої кімнати.

Лампа-дванадцятилінійка, що висіла під стелею, освітлювала невелику кімнату, посередині стояли закушкані постаті Катерини й Івана, татуся і Альошки, тільки мамуся була не в теплому одязі, а в кохтині й спідниці. Я застиг на порозі, а вони, здається, мене й не помітили, вони в мій бік навіть не глянули, тільки татусь якось сумно сказав:

— Ну, дітки, присядемо перед дорогою дальньою.

Яка дорога? Куди? Вони кудись їдуть, а мене не беруть! Кудись зібралися, а мене забули... Я вже ладен був розревітись, але щось мене зупинило: завмерши, я в усі очі дивився на дорослих, що вже сиділи, нічого не розуміючи.

І тут Катерина раптом заплакала. Катерина, яка так любила зі мною бавитись, яку я встиг так полюбити, що вже й сонце мені не світило без неї, до якої щоранку біг, зірвавшись з постелі. Катерина голосно схлипнула і сльози полилися з її очей. А за нею покотила сльози й мамуся, а татусь, Іван і Альошка поопускали низько голови і сиділи, мов неживі.

У мене защипало в носі, запекло у очах, я теж заплакав навзрид. Сльози потекли ручаями, кімната здригнулась і попливла, попливла у тумані, невиразні постаті захилитались у тому тумані, а мамуся вперше в моєму житті не кинулась мене утішати.

— Може, залишитесь? — спитав, наче проснувшись, татусь. У нього трусилися вуса.

— Ні, тату, тут нам життя не буде,— відповів голосно Іван.

— Як уже взяли розоряти, то не зупиняться.

— А може ж... Бог не без милості...

— Від нас і Бог одвернувся,— махнув рукою Іван.

— Сину, не богохульствуй! — налякано перехрестився татусь.

— Я не богохульствую... Кажу те, що є...

— Ну, годі,— сказав, зводячись, татусь.— Посиділи й досить. Будемо на Бога надіятись, що він нас не покине в біді.— Татусь перехрестився на образи, що і в цій кімнаті висіли, гаряче освітлені лампою, повернувся до Катерини, Івана, Альошки: — Попрощайтесь з матір'ю й братом.

Катерина й мамуся упали в обійми одна одній, брати ж підійшли до мене, одірвали по черзі од долівки, поцілували в обидві щоки: губи в обох були холодні й застигли.

— І я з вами, і я! — заплакав я знову: зрозумів, що нони кудись їдуть, а мене не беруть. І знову ж ніхто не поспішав мене утішити. Лише Катерина обмила сльозами мое обличчя.

— Пішли з Богом, а то ще запізнимось,— сказав татусь. Іван, Катерина, Альошка завдали за плечі великі, як у

старців, клумаки, татусь узяв повну корзину, вони рушили надвір, а мамуся хрестила їх услід широким хрестом.

— Куди вони поїхали? Куди? — допитувавсь я.

— На станцію в Миргород,— сказала мамуся: прибирала зі столу рештки пізньої вечері.— А звідти вони поїдуть в Донбас.

— У Донбас? — Це слово пролунало для мене уперше.

— У Донбас. На шахти.

— А що таке шахти?

— Це такі нори глибоко під землею. їх прорили люди, щоб добувати вугілля.

Вугілля? Те, що лишається од дров, коли вони перегорять. Але навіщо для цього рити попід землею нори, ніяк не міг зрозуміти. Та мамуся більше не хотіла зі мною балакати. Була сумна, як ніколи. В очах її все ще стояли сльози.

— Пішли спати. Вже пізно.

— А татусь?

— Татусь повернеться вранці.

Полягали. Я довго не міг заснути, думаючи про Катерину, Івана й Альошку, та ще про оті глибокі нори в Донбасі, набиті вугіллям, яке чомусь треба вигортати нагору (вугілля, коли ми зрідка топили дровами., в основному ж соломою та кізяком... вугілля виносили попід дерева, щоб краще родили, прикопували в землю, а тут діставати із з землі)... Мені було їх усіх трьох жалко до сліз, особливо, коли я уявляв їх в отих страшних норах... Я ніяк не міг зрозуміти, чому вони подалися в той далекий Донбас, а допитуватись у мамусі не насмілювався, хоч чув, що вона теж не спить: шарудить тихо ковдрою та важко зітхає.

Татусь повернувся під ранок. Коли я прокинувся, він сидів поруч з мамусею, вони про щось перемовлялися пошепки. Про що, я так і не міг почути, як не нашорошував вуха, тільки в обох були дуже невеселі обличчя. Врешті мені набридло вдавати, що я сплю, я заворушився, а тут проснувся Сергійко й оголосив на всю хату:

— Хочу каки!

— Поїдеш у поле? — спитала мамуся, посадивши на горшок мого брата.

— Яке там поле! — махнув рукою татусь. І весь день ходив як неприкаяний.

А увечері, перед тим як лягти спати, став на молитву.

Я дуже любив ці хвилини, чекав на них з нетерпінням кожного вечора. Тихо горіла лампада, виринаючи з темряви образ Ісуса Христа та Божої Матері, татусь стояв на колінах і обличчя у нього було як ніколи просвітлене та умиротворене. Шепочучи гарячу молитву, він клав на себе широкі хрести і кланявся до самої долівки. Той шепіт наповнював хату, огортав мене солодко, мені було як ніколи добре й затишно, я наперед уже знав, що татусь зараз скаже, і ці слова здавалися мені іншими від усіх слів, які ми промовляли щоденно.

"Господи, іже єси на небесі..."— слався татусів шепіт по хаті і мені здавалось, що й Ісус Христос, і Мати Божа прислухаються пильно до нього.

"Хай святиться ім'я твоє, хай прийде царство твоє,— хрестився татусь запопадливо,— яко на небі, тако і на землі..."

"Хліб наш насущний дай нам днесь..."

Я давно уже вивчив слова цієї молитви, сам її промовляв щоранку, стоячи перед образами, але у вустах татусевих вона лунала якось по-особливому, наче вперше проказана. Тим більше, що вимовляючи: "Хліб наш насущний", я завжди говорив: "насушений", бо ніяк не міг уторопати, що означає "насущний", а от що таке "насушений", то я знав добре.

Того вечора я так і не діждався кінця татусевої молитви...

Тепер я хочу повернутися трохи назад і розповісти про подію, яка й спонукала до того, що обидва мої старші брати й Катерина покинули рідну домівку та й подалися світ за очі в далекий Донбас, шукати іншої долі. Сталася ця подія саме на Паску.

Весна того року була пізня, сніг лежав майже до самого травня, татусь говорив, що він іще й не пам'ятає такої нссни, і Паска прийшла не по сухеньких стежинах-дорогах, не по нагрітій землі, а по баговинні такому, що й ноги не висмикнути. Чорнозем налипав пудовими гирями, мамуся кричала, щоб ми роззувалися в сінях, не тягли багнюку до хати. Тим більше, що й хату вона з Катериною прибирала до свят кілька днів: побілили і стіни, і стелю, а долівку змазали так, що вона світилась жовтком. Та ще й послали від порога до столу яскраву доріжку — Катеринине придане.

Яких тільки кольорів не було на тій святковій тканині! Червоні, жовтогарячі, сині, зелені та білі, вони лягли таким візерунком казковим, що наша хата немов аж повищала, немов аж розступилася стінами: наче саме сонце іщойно побувало у ній, прокотилося од долівки до столу. І я і Сергійко тільки те й робили, що виходили в сіни, взувались, роззувалися та й бігцем на доріжку, лоскочучи босі ноги об казкові ті кольори.

Саме в той день, коли послали доріжку, і прийшли до нас непрошені гості. Прийшли не вітати із святом, а описувати все наше майно.

Хоча не можу сказати, що вони були несподіваними. Хтось із знайомих попередив татуся, що прийдуть опису-вкти, І цілий день мої старші брати разом з татусем ховали що найцінніше,— в соломі у клуні, на горище у хаті, ховали і весь час мені з Серпиком наказували, щоб ми нікому ні слова: ні про швейну машину, ні про медогонку, ні про мідні тази, що у них варили павидла й варення. І я, пам'ятаю, в свою чергу наказував братові: "Ти ж, гляди, не проговорися нікому, що в нас медогонка на горищі захована!" — чомусь мене найбільше непокоїло те, щоб не знайшли медогонку, може тому, що я дуже любив дивитись, як татусь качає мед,— це було найбільше свято для мене. Так що за себе я міг бути спокійним, а от на молодшого брата не міг покладати надії: йому ж щойно пішов третій рік.

— Гляди ж мені! — сварився на нього.

Тож хоч ми й чекали на них, непростені гості появились, як завжди, несподівано. Татусь саме поравсь у стайні, Івана й Альошку Катерина повела до своїх батьків, у хаті лишилися я, Сергійко й мамуся.

Затупотіло в сінях, відчинилися двері, до хати ввалились дядьки. Наче спіткнувшись, вони зупинилися перед доріжкою, та один із них, не перехрестившись навіть на образи, навіть чудернацької шапки не знявши (угорі — гострий шпичак, попереду нашита велика зірка), як був у заляпаних багнюкою чоботях, так і ступив на доріжку. Пішов, лишаючи за собою брудні сліди, прямо до столу, хазяїном сів на лавку. Скомандував моїй мамусі:

— А гукніть-но господаря!

І мамуся замість того, щоб його добре налаяти, подалася слухняно із хати.

Я ж не витримав: узяв віника та й став згортати з доріжки кавалки грязюки. І як же я був вражений, коли мамуся, повернувшись до хати, замість того, щоб похвалити мене, сердито вирвала віника, ще й надавала мені по потилиці!

Набурмосений, на весь світ ображений, я стояв коло печі. Дивився на дядька, який безцеремонно розсівся на покуті, дивився і думав про

медогонку. Таємниця так і розпирала мене, лоскотала у горлі. " А я не скажу про медогонку!..."

Зайшов до хати татусь. Зняв шапку, зупинивсь на порозі, а перехреститись, як він завжди робив, не наважився.

— А йди-но сюди! — поманив його дядько.— Чи будемо отак через усю хату перегукуватись?

Татусь несміливо підійшов до нього.

— Сідай, в ногах правди немає.

Татусь бочком примостився на лаві. Я не впізнавав татуса: такий він зараз здавався маленький та беззахисний.

Про що вони говорили, не запам'ятав, пам'ятаю лише, що татусь, звертаючись до чудернацького дядька, "викав" йому, а той у відповідь "тикав".

Потім дядько в закаляних чоботях звівся з-за столу:

— Ходімо!

І знову лишив брудні сліди на доріжці.

Всі вийшли у сіни, вийшов за ними і я. І тут мені випала ще одна нагода прислужитися татусеві: дядьки не вийшли одразу надвір, а зупинилися коло драбини, що вела на горище. Я страшенно злякався, що вони полізуть на горище та знайдуть медогонку, тож, щоб відвести біду, голосно вимовив:

— А я не скажу, що у нас на горищі медогонка захована! І як же я був вражений, коли отой дядько, що затоптав

нашу доріжку, одразу ж поліз на горище та й спустив медогонку!

Згадуючи про той далекий випадок, я дивуюся не своєму вчинкові (мені ж ішов п'ятий рік), а тому, як татусь повівся потім зі мною. Коли дядьки, все описавши, пішли (татусь так і ходив за ними, тримаючи в руці шапку, і вітер перебирав на його голові ріденьке волосся)... тож коли дядьки, все описавши, врешті забралися з нашого двору, татусь не побив мене за медогонку, навіть не вилаяв, не сказав ні слова, ані півслова. І коли я,

зарюмсаний, ткнувся йому в коліна (так було жаль медогонки!), він поклав на мою голову теплу долоню, пестячи, пригладив мій чубчик.

Як же затишно стало мені під тією долонею! Ще щільніше припав до татусевих колін і не було на той час для мене людини дорожчої...

Після того, як нас описали і мої старші брати та Катерина подались на Донбас, ми вчотирьох лишились на хуторі.

Провівши синів, татусь понудивсь, понудивсь, а потім впріг описаних волів у описану гарбу, зсадив на неї описаного плуга та й поїхав на поле, яке теж уже йому не належало.

— Чи воно тобі треба! — вмовляла мамуся.— Хай самі орють і сіють!

— Не можу, Маню,— відповідав їй татусь.— Як подумаю, що поле незоране, так і запече усередині.

— Ти ж хоч приїдь обідати.

— Кинь щось на гарбу.

Мамуся загортала у вузлик цибулину, сало і хліб, набирала в пляшку води, і татусь їхав на поле.

Повертався зовсім по-темному. Я з братом уже лежали в ліжкові, а татусь довго вмивався над цебром, сідав важко до столу, на якому вже парувала вечеря. Був мовчазний та засмучений, їв наче з примусу, про щось усе думаючи, а одного разу, коли з нашого двору звели описаних Мушку, волів, телицю й корову і навіть свиней повантажили на нашу ж гарбу, коли татусь знову проходив увесь день, як неприкаяний, увечері покликав мамусю:

— Сядь, Маню, сюди...

Вже пізніше, коли я став дорослий, мамуся розповіла, що казав їй татусь того вечора.

— Знаєш, Маню, що я надумався: бери дітей і рятуйся, поки не пізно.

— А ти? — спитала мамуся.— Ти як сам тут залишишся?

— Бог мене не покине... Якось воно буде... Вирішили, що мамуся спершу подається сама — шукати

місця учительки подалі од нашого хутора, в інший навіть район, де ніхто не знатиме, хто її чоловік, а потім, як знайде роботу, повернеться і забере мене та Сергійка.

Мамуся недовго й збиралася, хоч перед тим, як іти, довелося їй пережити ще одну подію зі мною.

У мене випав молочний зуб.

Вперше в житті.

6. ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У МИСТЕЦТВІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

1. Прочитайте поему П. Карманського «Емігранти»⁷. Визначте художні засоби, що роблять твір історичними

Різьбяреві Михайлові Паращуківі

Весна. Вітрець цілує скибу,
Воздух міниться, сонце сяє,
Чабан кладе нову колибу,
Бринить бджола, сопілка грає —
Життя, краса — аж любо, любо!
Село німе. З-під стріх не в'ється
Синявий дим: лиш вряди-годи
Завис пес — усе здригнеться
І з хиж несесь квиління: хліба!
О горе вам, раби загонів,
Якщо весна до вас загляне
З гостинцем нужди! Зойки дзвонів,
Розлучний плач і повінь муки
В селі бушують, наче п'яні,
Всесильні ріки. Знявши руки,
Стоїш, страдальче, ждеш відради
З небес... Безумний! Ангел смерті
Твердий, як сталь! Питай поради
В німих чепіг...
Коби-то хорі
Кохані діти дати зжерт
Неситій скибі!.. Кожна груда

⁷ Карманський П. С. Поезії. - К.: Радянський письменник, 1992.

Налита вщерть мужицьким потом.
А чим платить?.. Холодна злуда
І лютий голод — плід знемоги.
Сонце жевріло, хвилі купались,
Немов в полум'ю. Бачилось свято;
Тихо, ні згуку. В селі роздались
Здавлені стогни. Наче підтяте
Серпом колосся — вирнула квола
З села громада. Люди ридали.
Пси скавуліли, діти май-голі,
З острахом бігли, жалко питали:
"Мамо, скажіть нам, куди ми ідемо?"
— Цитьте, далеко в гості — за море
В гарну країну, може, найдемо
Долю...
Як іва, що гілля клонить,
Мовчки схилилась жалісна мати,
Взяла на руки кволу дитину,
Другій подала клуночок шмаття
І з лютим болем пішла...
Ішли-ішли, пси скавуліли,
Жінки ридали, рвали волос,
Скигліли діти, старці мліли,
Газди заперли в грудях голос,
А в очі сяли люті муки,
Пекучий біль і пропасть горя.
Стали прощатись. Господи правий!
Хто змірить глибінь смутку-розпуки
Хлопського серця? Ворог лукавий?
Наймит-сіпака? Чи ті, що ронять

Облудні сльози над їх труною?
Ой доведеться важко платити
За кожную слезу з хлопської вії!
Навчишся, кате, колись цінити
Кров-піт страдальців — пожди!
Пішли.

* * *

І де загириш, люта доле,
Нещасний люд? Чи відьма горя
Піде за ним іще й за море
З ярмом рабства? Гірка недоле,
Остань вже тут! Тебе пригорне
У нас вельможний пан неситий
І п'явка-жид. А там — хто знає...
А може, там незле гуляє
Шляхетський кнут?..
Ішли бліді, сумні, як змори,
А вслід за ними вило горе
І сав злощасний блиск багнетів.

2. Прочитайте новелу Г. Тарасюк “Янгол з України”⁸. Визначте, за якими критеріями можна вважати твір історичним?

Вона стояла, злившись із вечоровими сутінками, біля вікна і невідривно дивилась через вулицю на вікна будинку Адоніса Фотокакіса. З учорашнього вечора вони знову світилися. Усі чотири на другому поверсі. В її серці ворухнулася недобра підозра. Силует жінки, який час від часу проявляли, як фотопапір, матові жалюзі, тільки підсилював тривогу. Вона покликала Зульфію і показала на вікна. Стара туркенька зітхнула:

8 Тарасюк Г.Т.. Янгол з України: маленькі романи: новели. - К. : Либідь, 2006.

– Росіда. Вона повернулася. І не сама. З дівчинкою.

– Хто вона – та дитина?

– Не знаю.

– Дізнайся. Хоча... пригадую, вона колись розповідала про якусь хвору дитину... Але дізнайся... І спитай Кіроса, сторожа, чому вона знову поселилася в домі Адоніса? Чия то була воля? Скажи, Філофея віддячить. Іди... Ні, зажди. Спершу сама розвідай, попросися до Росіди нібито в сліжниці, вдай, ніби маєш її за багату іноземку. Росіда повірить, що її мають за поважну пані, і все вибовкає. Ти тільки уважно слухай, бо вона ще погано говорить по-нашому. Зроби це завтра вранці, а ввечері я відпущу тебе на пару днів до внуків. З подарунками. Як вони там?

– Хвала Аллаху, нівроку. Ростуть. Всього хочуть. Не настарчиш...

– Із завтрашнього дня я надбавлю тобі платню. Мені не шкода для добродісної жінки нічого. Подвоюю... Однаково все це прахом піде...

Останні слова пролунали глухо, як з того світу, і стара Зульфія безшумно розтанула у бузкових сутінках покоїв.

На вулиці зовсім споночіло. Тільки місяць і тьмяні ліхтарі розсівали м'яке світло над тихою околицею Кифісья. У батьківський дім, де пройшло дитинство і юність Філофеї, вони пересилилися із квартири на гамірній, загазованій площі Омонії в центрі Афін за порадою лікарів. Три роки тому... Заради тиші і чистого повітря.

Боліли ноги. Філофея підсунула до вікна крісло і сіла, закутавшись у норкову шубу, яку Коста привіз їй на Різдво із Касторії. Її злегка морозило. Останнім часом їй було зимно навіть літніми вечорами, і, щоб зігрітись, рано лягала спати. Але нині спати не хотілось. У будинку Адоніса, схоже, теж не збирались влягатись. Наразі їй здалося, що внизу, на вхідних дверях, дзенькнув дзвінок, вони прочинилися, чи то впускаючи, чи випускаючи людську тінь. За мить дзенькнув дзвінок і в їхньому передпокої. Зайшов Коста. Вона чула його кроки. Вони обминули кухню (не голодний) і попрямували у ванну кімнату. Приглушений шум води нагадав їй водоспади і

струмки Анталії, музику яких вони востаннє слухали років п'ять тому. Тоді ще нічого не віщувало біди. І вони з Костою були щасливі, як можуть бути щасливими люди, що прожили у шлюбі понад двадцять років. Якось вона сказала: давай кудись поїдемо. В якусь країну. І вони поїхали в ту, що найближче – в Туреччину. І вона не жалкує, бо в Анталії справді було непогано. Принаймні, вона до сих пір пам'ятає смак цілющої гірської води із журкотливих струмочків. На жаль, та цілюща вода не стала для неї помічною... Навпаки, тепер їй здається, що навпаки... Шум водоспаду стих. Коста піднявся сходами. Нерішуче зупинився біля дверей її спальні.

– Косто! – покликала вона, і він зайшов. – Увімкни світло.

Коста навпомацки ввімкнув світло і ніби злякався, побачивши її біля вікна.

– Ти не спиш?.. – спитав розгублено

– Ходи ближче. Маю щось казати. Ставай ось тут, біля мене. Подивись на мене, Косто, і...

Вона хотіла спитати:

– Скажи, ти чекаєш моєї смерті?

Але щось зупинило її. Може переляк в його очах, чи непевний усміх, що заблукав у його сивій, акуратно підстриженій бороді.

”Сьогодні підстриг, – відзначила подумки. – Цікаво, в цирульні на розі, чи їздив у салон на площу Синтагма? І з якої б то okazji? Невже на честь повернення цієї...”

Її усе ще не покидала спокуса розпочати з ним важку, але таку важливу для неї розмову. Хоч знала, що він відповість... Сахнеться:

– Ти що? Як ти можеш... люба... Ти ж знаєш, люба...

– Тоді чому вона повернулася? – питає Філофея. – Ти ж обіцяв, що цієї жінки...

– Але я не можу заборонити цим жінкам приїздити, повертатися. Я не президент, не прем'єр-міністр, не поліція...

– Тоді чому вона зупинилася в Адоніса? Чи не твоя це затія? Щоб була під рукою... І, коли я сконаю, вскочила притьмом у мій дім... моє ліжко... Ти цього хочеш...

– Ти звинувачуєш мене в гріхах, яких...

– Але чому – з дитиною?! Не викручуйся! Я ж знаю, що ти завжди хотів дітей. Ти мариш ними. І вона це знає. Інакше б – чому їй, невлаштованій, без драхми в кишені, пертися сюди з малими дітьми? Кажи, що ти їй пообіцяв?

– Я не буду відповідати на твої безпідставні звинувачення. На твої хворі фантазії. Повір, мені байдуже до цих жінок, як і до всіх жінок на світі...

– Ні, тобі байдуже до мене. Але, Косто, як ти можеш... на очах у людей? У змові з Адонісом?..

– Не приплутуй хоча б Адоніса! Він здає дім кому хоче!..

Почнеться сварка. Як тоді, коли вона їх застала... у кухні. До того вона лише здогадувалася... Вони так хекали, що не чули, як вона зайшла. Звичайно, вона була вище, набагато вище тієї... росіди... але вона, на жаль, теж була жінкою. Приниженою, зрадженою, ображеною у власнім домі. І не витримала, опустилася до рівня тої... наймички... І зчинила бучу. Але зараз Філофея не хоче сварок. Вони вже нічого не змінять у їхньому... у її житті... Хіба що підточать останні сили. І вона, змінивши гнів на милість, сказала Костасу, що все ще стояв перед нею і терпляче чекав:

– Знаєш, мені набагато ліпше після сеансів... і тих пігулок, що порадив професор Апостолос... Почало відростати волосся, – і торкнулася рукою перуки, ніби хотіла зняти її. У його погляді крізь переляк мелькнула гидливість. Рука її повільно опустилася на коліно.

– Я радий... Я ж казав – усе буде добре... Тобі допомогти лягти? – заметушився Костас. Їй хотілося крикнути: – Іди геть! Іди до своєї рускої повії! – Та це було б занадто милосердно для невірного Кости, який тільки того й чекав, щоб втекти, зачинитися у своїй спальні, а її залишити мучитися ревностями. Розуміла: єдине, що тримало його біля неї, то це – обов'язок... А

єднала, як не гірко, тонюсінька ниточка вини, провини за ту давню бридку сцену на кухні. І Філофея не була б жінкою, якби не схопилася за ту ниточку:

– Я ж сказала – мені набагато ліпше. Завтра хочу із Зульфією зайти в гості до Адоніса... привітати з новосіллям.

– Але ж... він тут не живе... Ти ж знаєш: Адоніс давно живе в центрі...

– А хто ж тоді позасвічував усі вікна? Я думала господар вернувся? Цікаво. Хто ж там живе? Завтра сходжу... Сусіди, все-таки... – з насолодою намотувала на палець уже не ниточку провини, а міцні, як у бика, нерви чоловіка. І він не витримав:

– Що на тебе найшло – по сусідах ходити? Ти поважна шлюбна жінка, а в будинку Адоніса, наскільки мені відомо, поселилися якісь заробітчани з Росії...І тобі нема резону заводити з ними знайомство. Якщо тобі нудно, давай поїдемо кудись... Бодай прокатаємось метрополітеном. Ти ж іще не бачила толком підземного музею... А там є на що подивитися. Або ж... Ти давно хотіла в Метеору. До святого старця Іоана. Якщо ти дужа піднятися на гору, до монастирів, ми поїдемо хоч завтра...

Костас знав, чим її вгамувати... Досить було однієї згадки про піднебесний монастир з печерами у скелях над морською безоднею і золотoverxими соборами, щоб роз'ятрена душа її знітилась від суєтності життя і гріховності помислів. І запрагла Божої благодаті. Але образа була надто гіркою, щоб так просто відпустити...

– Косто! Любий! – вдавано зраділа, приймаючи правила його лукавої гри. – Як я вдячна тобі! Я так мріяла вибратися, нарешті, в Метеору, але не сміла просити: ти завжди такий зайнятий... Вічно у своїй адвокатській конторі, на судових засіданнях...

– Завтра у мене якраз вільний день, – продовжував брехати Коста, блукаючи поглядом по шибках вікна, за якими сяяв вогнями будинок Адоніса Фотокакіса. – А в неділю можемо повеселитися десь на бузукі...

– Чудово! Я й справді засиділася вдома! Поцілуй мене, – Філофея підхопилася, демонструючи гарне самопочуття, приплив сил та енергії,

підійшла до Кости, підставляючи щоку під його холодні, міцно стулені вуста.
– На добраніч, любий!

Але вона й не думала лягати спати. Який там сон! Коли вона знову тут, та росіда. За два кроки від Кости. Тож коли Коста, полегшено зітхнувши, вислизнув за двері, вимкнула світло і знову сіла біля вікна спостерігати гру тіней на екранах освітлених вікон.

– Що вони там роблять, чого метушаться, виринаючи то в одному, то в іншому вікні?

Звідки в неї стільки сили? – згадала моторну, невсипущу колишню свою служницю Зою, ту саму, яку Костас привів у дім на підмогу Зульфії. Хтось йому порадив руску заробітчанку. Чи не той самий Адоніс?.. Росіда одразу не сподобалась Філофеї: хоч була працювита, акуратна і запопадлива, але мала дуже... палкі і голодні очі. Голодні очі самотньої, обділеної щастям, пристрасної жінки. Філофея помітила, як вона зиркає на Косту. Мов стрілу мече. Але попервах не брала до голови ті позирки. Була впевнена, що Коста, поважний чоловік, шанований адвокат, не спокуситься якоюсь бідною нелегалкою.

Вікна навпроти раптово погасли, і будинок Адоніса ніби розчинився у густій опівнічній темряві. Зосталися лише парадні двері з ліхтариком над ними. Але скоро темрява поріділа і з неї проступили розмиті обриси будинку. Філофея інстинктивно відхилилась за стіну: здалося, що на вікні другого поверху розсунулись жалюзі і чийсь зіркий погляд, як невидимий лазерний промінь, вимацує з глибини покоїв її. Філофея сумно усміхнулася: вони відчують одна одну на віддалі, як дві звірини, що полюють одна на одну. О, інтуїція жінки!.. Це щось виняткове... незбагненне... Принаймні, Філофея завжди відчувала суперницю. Але то були жінки їхнього кола, для яких легкий флірт був чимось... само-собою-зрозумілим, як похід по магазинах чи візит до косметолога... Короткочасні несерйозні захоплення Кости не загрожували руйнацією їхньої сімейної фортеці.

Однак полум'яні погляди служниці, голодні очі, якими поїдом їла її вінчаного... в них чайлись... цунамі, ураган... І це передчуття загрози мучило Філофею. Породжувало в її взагалі-то доброму серці неприязнь... Надто, коли помітила, що й Костас не байдужий до темпераментної чужоземки...

Філофея, як цивілізована жінка, не кричала, не збиткувалася над служницею, вона просто... не називала її по імені, тільки – росіда, або руска. Навмисно, адже бачила, що це прізвисько ображає наймичку до сліз.

Врешті служниця справді не витримала і, гаряче жестикулюючи, спробувала пояснити Філофеї мішаниною грецьких, англійських і російських слів, що вона не руска, не росіда, вона – українка. Вона не хоче бути – росіда. Бо вона українка і в неї є ім'я – Зоя. І, взагалі, вона не якась там затуркана Зульфія, вона – відома і навіть шанована, так-так, відома й шанована у себе на батьківщині журналістка, а сюди пригнав її Чорнобиль... тобто, наслідки Чорнобиля – хвороба дитини... І тому вона не хоче бути – росіда, а хоче бути або Зоя, або українка...

Філофеї навіть шкода стало служницю, з вигляду, справді, жінку інтелігентну. Однак не дуже вірила, що росіда така поважна пані. Знані і шановані жінки по наймах закордонних не тиняються. І не чекають смерті невинної людини, врешті не сплять з чужими чоловіками біля смертного одра їхніх законних дружин!.. І, взагалі, доки вони будуть скиглити про той Чорнобиль! Хіба в них одних аварія! Та ж, десь вона читала, що американці спеціально з'їжджалися у штат Невада, коли там проводились випробування атомної зброї, щоб помилуватися розкішними “грибами” із вогню і диму. І хоч би й що їм! Та й дивлячись на росіду, не скажеш, що їй завадив той Чорнобиль...

Але тоді Філофея нічого не сказала конозистій покоївці. Тоді вона ще не мала за що їй читати акафіст. Бог з нею і з її Чорнобилем! Але той голодний позирк!.. Він псував Філофеї все враження і, звісно, ставлення до покоївки. Та якби ще не суспільна думка про тих руских мігранток... Вони ж заповнили Грецію, як триста років тому турки. І хочуть, як турки колись,

прибрати до рук усе, почавши з чоловіків. Тому-то, коли вийшов закон про легалізацію заробітчан, найменше вітали його грецькі жінки, не одна з яких стала ще до прийняття закону жертвою беззаконня цих голодних, на все готових завойовниць із Півночі. Чоловіки ж, навпаки, запивали те урядове нововведення склянкою дешевої рецини чи вишуканої “Санта-Єлени”, сидючи вечорами по тавернах і ресторанах.

– Тим самим ми довели, що Греція – цивілізована держава, а ми – народ християнський, – казав Адоніс, який, звісно, зі своїми маєтками потребував наймитів, попиваючи разом з Костою винце у них на терасі.

– Та й комусь же треба робити важку і чорну хатню роботу, – додавав Коста, становище і статки якого дозволяли його дружині Філофеї весь вільний час перейматися не дрібними сімейними проблемами, а високими цілями благодійного фонду “Жінки-мироносиці”.

– І не тільки чорну, а й... тонку, до якої наші жони зледащили, – обов’язково докидав двозначності хтось третій, хто зазвичай обов’язково приєднувався до товариства “нерозлийвода” – Кости й Адоніса, яких з дитинства єднала парея – свята чоловіча дружба.

Хоч Філофеї неприємні були ті фривольні дебати, але демократичні переконання і звання “сестри-мироносиці” зобов’язували до толерантності і прихильності до нещасних гастарбайтерок із поруйнованої великої колись імперії. Ці переконання не дозволили їй рік тому здати росіду поліції, звинувативши в перелюбі чи крадіжці, чи ще в чомусь, або й навіть зараз, сьогодні, зробити так, аби її депортували з країни за 24 години. Привід знайшовся б...

Хоча ... Філофея лукавила. Не мирські принципи її зупиняли перед розправою. А Божі заповіді. Філофея боялася Бога. Надто після важкої операції, що спостигла її неждано-негадано... Тож і тепер, дивлячись на потухлі вікна Адоніса, за якими ховалася її суперниця, думала про те, де і коли вона, добропорядна християнка, шлюбна жона Філофея, согрішила, відступилась-підсковзнулася, що Бог так тяжко покарав її недугою, поганою,

страшною, яка точить-виточує останні сили, позбавляє утіх життя і бажання бачити людей? За що їй така покара, адже ж навіть, заставши Косту із тією... росідою, вона не кинулась у поліцію, в установи у справах міграції... а просто... вигнала гріхководницю на всі чотири сторони. Бог бачить, простити їй таке... було б просто... божевіллям... потуранням гріху і поправанням тих самих Божих заповідей... Є ж, врешті-решт, якась порядність!..

З цими невеселими думками і закуняла сидючи в кріслі. Розбудив ледь чутний дзеньк і рип внизу, на кухні. Прокинулася Зульфія. Значить – уже ранок. Одночасно спалахнули всі вікна у будинку Адоніса. “Які вони невтомні, ці заробітчани, – подумала з легкою заздрістю хворої жінки, згадуючи невсипущу росіду, що рік тому ще літала по її покоях із пирососом і шваброю, як відьма на помелі. – Загартовані бідною, зате здорові... нічого їх не бере, жодна болячка не чіпляється... Навіть після того Чорнобиля. І живуть вони до глибокої старості... і розмножуються...”

Філофея, на мить уявивши, як ось у цій самій спальні разом з Костою на ліжку лежатиме та руска повія, а покоями, терасою, садочком у дворі, гасатимуть зграями її діти і внуки, різко встала, щоб покликати Косту, і нарешті, сказати йому усе, що не давало їй – ні! не жити...дож-и-ити... Але сили покинули Філофею, ноги підломилися, і глухо зойкнувши, вона провалилась у глуху темінь.

Побачивши коло ліжка лікаря Апостолоса, а над ним – стурбованого Косту, згадала нічне вартування біля вікна, і образа, як сторожовий пес, знову стиснула безжальними іклами зболене серце.

“Косто, – хотіла сказати, дивлячись в його очі, очищені від блуду щирою тривогою за неї, – я розумію, що ти ще міцний чоловік і тобі треба жінки, але ради Бога, потерпи, або так роби, щоб я не бачила. Не на моїх очах... Бо так нечесно, Косто. Як-не-як, Косто, а я твоя вінчана дружина. Якби я могла, то пішла б у хоспіс, але я хочу вмерти тут, у нашому шлюбному ліжку, у рідних стінах, Косто... І, прошу тебе, Косто, дай мені цю останню невітшну втіху...”

Але щось зупиняло її. Може, присутність лікаря. Так, присутність професора Апостолоса. Бо хоч за роки її хвороби він став ніби членом їхньої сім'ї, але ворухити брудну білизну при ньому усе-таки не хотілося... Та й сили не було. Тому попросила тихо:

— Косто, поклич священика... хочу поговорити з благочинним Варлаамом.

Апостолос зробив заперечливий жест, мовляв, пані, все буде добре, на що вона іронічно усміхнулася:

Не хвилюйтесь, професоре, мені просто хочеться поговорити зі святим чоловіком про наше грішне життя. — І, глянувши на Косту, додала: — На вихідні ти обіцяв мені бузукі, дивись, не забудь...

Провівши бадьорим поглядом чоловіків, безсило заплющила очі. Не бажала бачити вікна, за яким... Хотіла спочити. Від усього. Набратися сил. Вона мусить побувати на бузукі... Кожного разу, коли у їхніх стосунках з Костою наступала прохолодна пауза, або поміж ними пробігала чорною кішкою нова фурія, Філофея тягнула його на бузукі. І все мінялося у них з першими акордами сиртакі. Коста виходив до танцівників, клав руки на плечі партнерам, і гаряча кров обпікала скроні Філофеї. Між ними знову проскакувала іскра. Коста, помолоділий, красивий, знову дивився тільки на неї, викликав-виманював поглядом на палоус — танець кохання, і вона, не чуючи ніг під собою, як богиня, виступала на кін, і, дивлячись один одному в палаючі бажанням очі, вони розбивали об землю тарілки, ніби трошили глуху стіну довгої розлуки...

У молоді роки вони часто відвідували бузукі, і тільки раз, і то як туристи, побували на святій горі Афон і на Метеорі, що ніби ширяла разом з монастирями, чернечими скитами і орлиними гніздами над синьою безоднею моря. Що вдієш, щасливу людину не тягне до Бога... Але сьогодні, Господи, як їй хочеться піднятися на священні скелі, туди, де, здається, живуть тільки птиці і Божі янголи!.. Припасти до руки святого старця Іоана... Звільнити

душу від земних гріхів... Та поки що вона хоче говорити про це із священиком місцевого храму Святого Духа отцем Варлаамом.

Більше вона не дивилася на вікна навпроти. Навіть не глянула. Жодного разу. І не розпитувала про тих, хто за ними, Зульфію. Коли стара туркенья приносила сніданок – соки, якими Філофея запивала ліки, вони розмовляли про Туреччину, звідки колись прийшли у Грецію предки Зульфії. І про тих предків-завойовників говорили. Про те, як вони спочатку захопили тут усе, і думали, що чуже буде вічно їхнім. Але так, зітхали жінки, не буває. А буває скоріше навпаки. Але найгірше, що розплачуються діти і внуки... От і Зульфія... Нічого не має, навіть рідної землі. І ніколи на ній не була: бідні по курортах Туреччини не їздять.

Іноді в обід після служби в храмі Святого Духа навідував її отець Варлаам. І вони говорили про життя. Просто про життя і людей. Але ніколи не торкалися того, що боліло Філофею, і про що благочинний здогадувався.

До вечора вона за звичай читала Святе письмо, а коли спадала спека, вирушала у мандрівку покоями, терасою і садочком у дворі – своїм квітучим мініатюрним раєм.

Тихо і без подій текло смиренне життя Філофеї. Поволі відростало її пишне кучеряве волосся, але вже зовсім сиве. Як попіл. І тепер вона здавалась собі схожою на сивого коротко стриженого хлопчика. Іноді, причісуючись перед дзеркалом, прикидала, в який би колір пофарбуватися... Може, у золотистий... Їй завжди кортіло побути трохи білявкою, але Кості, підозрювала, подобались жагучі брюнетки... Як ота... росіда... Спогад про суперницю з будинку навпроти боляче кольнув у серце. Стало незатишно... марудно на душі... Аж занудило, як тоді... “Бог з нею... Господи, спаси й помилуй... і не введи у спокусу і збав від лукавого...”

А одного ранку смарагдову тишу околиці разом із смиреним життям-буттям Філофеї розпанахав дитячий крик... Філофея кинулась до вікна, глянула вниз – на середині вулиці, перед чорним, схожим на катафалк, фордом, на темнім асфальті, лежала скоцюрбившись чорнява жінка, а поряд

не своїм голосом кричала перелякана дівчинка. Філофея впізнала їх і теж закричала:

– Косто! Ради Бога, Косто!.. Росіда!.. Там, внизу! На вулиці!

Її морозило, било дрібним дрожем. Дивлячись, як Коста біжить, нахиляється над жінкою, цокотіла зубами, питаючи когось:

– Але ж... Господи! Звідки... цей катафалк? Та ж по цій вулиці рідко й машини їздять... Господи, спаси й помилуй!...

– Один Аллах знає, звідки взялася ця машина!... – сполоханою луною відгукнулася з глибини покоїв стара Зульфія.

– Але – чого ти стоїш?! Не стій, ради Бога! Вона так страшно кричить, та дитина!.. Іди вже, забори її, приведи сюди...

Стара Зульфія здивовано витріщицалась на хазяйку.

– Кажу тобі, забори її, аби вона не бачила того жаху! Іди вже... Чи ми не люди?! Боже, як той крик страшний крає моє серце!.. І покличте лікаря! Зульфіє, це я тобі кажу! Покличте Апостолоса! Дитина потребує допомоги...

З вікна вона бачила, як під'їхала поліція, за нею – карета швидкої допомоги і росіду кудись повезли, дай Боже, аби тільки в лікарню, просила Філофея Бога, відчуваючи за спиною холодну тінь гріха. Поліція щось розпитувала у купки людей, серед яких стояв і Коста. Коли черга дійшла до нього, один з полісменів кілька разів глянув на їхні вікна, але в дім вони так і не зайшли. Однак Філофея полегшено зітхнула лише тоді, коли поліція поїхала, а свідки розійшлись, і кинулася на внутрішню половину будинку, в кімнату, в якій ніхто ніколи не жив, відтоді, як вона виросла.

У затіненій жалюзями дитячій було тихо. У глибокому шкіряному кріслі серед кучугур іграшок сиділа нерухомо скам'яніла Зульфія, боячись розбудити дівчинку, що спала, згорнувшись калачиком на її широких пухких колінах.

Навпроти, на низенькому дитячому стільчику, примостився лікар Апостолос, для рівноваги опираючись на свій елегантний парасоль.

– На дворі дощ? – хотіла спитати, але побачила у сутінках Косту. Він теж був тут. Стурбований, міряв нечутними кроками дитячу. Підійшов до неї, взяв за руку.

“Що ти затіяла? – питав круглими, стривоженими очима.

– Не зараз, – відповіла одними вустами Філофея, киваючи на сплячу дівчинку, і перевела запитливий погляд на Апостолоса.

– Довелося зняти стрес... – вибачився лікар. – Хай поспить. А завтра я б радив повезти дитину на обстеження у клініку професора Маргуліса. Здоров’я дівчинки викликає в мене... деяку тривогу.

Філофея потупила очі, Коста відвернувся: обоє згадали росіду, її скарги на Чорнобиль, тривогу за хворим дитям.

– Якщо ви, звичайно, не проти, – розцінив по-своєму хвилинну розгубленість подружжя лікар Апостолос.

– Звичайно, не проти, – сполохано зашепотіла Філофея. – Тому пропоную обговорити цю проблему на терасі.

На терасі Філофею чекав ще один болісний сюрприз. Уже від Апостолоса, котрий, як виявилось, усе знав...

– Дитина справді тяжко хвора, – сказав лікар тоном, який не передбачував дискусій. – Діагноз майже такий, як у вас, дорога пані, перепрошую, за... нетактовність... Потрібне серйозне лікування. І чималі гроші... І, звичайно, надія на Бога... ви мене розумієте, – і виразно подивився на Філофею.

Філофея була прикро вражена. По-перше, несподіваною безтактністю Апостолоса, яка звучала... як докір їй, чи... нагадування... чи то засторога. По-друге, ця обізнаність у справах росіди та її дитини!.. Іншим разом Філофея мала би повне право розцінити її, як... зраду чи змову із Костою, але сьогодні їй було не до власних образ. Бо щось... вона це відчувала... щось відбувалося в її житті. Щось кардинально мало змінитися в її долі... І починало те щось мінятися з неї, з її душі. Водночас передчуття грядущих перемін лякали. Вона ще не знала, чи потрібні вони їй, їм із Костою...

Філофея зашарілася і підняла молитовний погляд на Костаса. Той мовчав. І вона знала, чому.

“Ти замордуєш мене своїми звинуваченнями”, – говорило його мовчання.

Коста був мав рацію у тому, що... мав право їй дорікати. Вона знову відчувала за плечима холодну тінь гріха і заплакала.

– Заспокойся, – сказав з досадою Костас. – За грішми справа не стане. От тільки – на яких підставах ми маємо право... цією дитиною... опікуватися. До того ж, я не маю жодного досвіду в цих питаннях...

– На підставах людяності і правах милосердя. За Божими заповідями. Тисячі людей у цілому світі щохвили домагаються одне одному. І потім... якщо ти маєш сумніви, я звернуся офіційно до організації жінок-мироносиць, і попрошу посприяти нам ... Не думаю, що з цим будуть проблеми. Я тільки хочу, аби ти дав згоду... ну, якщо можна... усиновити, точніше, удочери дівчинку... Ти юрист... знаєш закони.

Коста не зрозумів.

– Я не зрозумів, – сказав Коста. – Ти хочеш... удочерити цю дитину?! Ну, вибач, але я навіть не знаю, що тобі сказати! Не знаю, як повестися, бо щоб я не сказав, не зробив, ти повернеш проти мене! Крім того, як мені здається, зовсім недавно, буквально вчора ти була іншої думки... Але справа навіть не в цьому, а в тому - чи готова ти сама до... до цієї відповідальності?! Філо, прошу тебе, подумай: твій стан, чужа хвора дитина... Філо, подумай, і прошу тебе – не бери зайвого клопоту на голову, а гріха – на душу...

– Твоя правда, Косто, справа надто серйозна. І нам усе це треба добре обмірковувати на одинці.

– Тоді до завтра, – заспішив відкланятись зайвий при родинних секретах лікар Апостолос. – Але прошу не гаяти часу. Хвороба прогресує. На жаль...

На дев'ятий день по трагедії, зійшовши вслід за Костасом стежкою, а потім крутими, вибитими у скелі, сходами до піднебесної Метеори, до її

золотоверхих соборів, Філофея, вражена первозданною величчю Божого світу, що відкривався очам зі святої гори, раптом сказала:

– Косто, як перед Богом, як перед святим старцем Іоаном скажу, так і перед тобою кажу: я не бажала тій... українці... злої долі, хоч іноді ... ти сам знаєш... мала підозри... але все одно, Бог свідок, я не хотіла, щоб вона так... жахливо... пішла... Повір, Косто, я не бажала того... як не хочу нині, щоб пішов од нас цей янгол... цей нежданий... несподіваний маленький янгол... з України... І проситиму Бога про це, і тебе, Косто... Зроби усе, щоб вона залишилась... Ти ж юрист. Ти закони знаєш...

Костас мовчав. Але Філофея відчула, про що він мовчить, і ніжно стиснула долоньку дівчинки, що тулилася до неї, налякана сліпучо-голубим безмежжям, бездонно незвіданим, невідомим, над яким вони ширяли, як дві великі птиці і один маленький янгол...

3. Прочитайте уривок з роману Ю. Косача “День гніву”⁹. Визначте тематику та виокремте художні засоби історичного твору

1

«...Зіновій-Богдан Хмельницький, гетман славного войска Запорожского і всея по обоїх сторонах Дніпра України, Малоросійскія. Вам всім Малоросійским по обоїх сторонах Дніпра духовним и мирским; шляхетним і посполитим болшого и меншого всякого чина людем, а особливе шляхетне урожоним козакам и святой братии нашой. Ознаймуем сим Універсалом нашим, іж не без причин слушних, мусіли ми зачати войну і поднести оружїє наше на Поляков...»

Богдан пробігав дальші рядки розмашистого письма. Зсунув брови, на чолі набрякла жила, відірвавшись на мить, глянув: крізь відчинене вікно пнялись бузки саду білоцерківської фортеці, а з дороги креснули блиски — аж заболіли очі: це йшли війська. Хоругви за хоругвами, полки, компанії

9 Косач Ю. День гніву. - Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА. 2016

затяжців, обози, йшли безпересталь на гору, в фортецю, минали її, отаборювались...

«...самого найяснішого короля свого Владислава, пана нашого милостивого і отця ласкавого, на нас подмовляють і возбуждають...»

Добре, добре Зорка написав. Поки що треба вдавати, наче не знаємо про смерть Владислава нам не корисне. А шкода його — добрий воїн, добрий король...

Виговський стояв, нахилившись, переглядав папери. Писарі скрипіли перами. Хоч і мали що писати, спідлоба крадькома споглядали на гетьмана, роздобрів, рум'янець блиснув на смаглявому лиці; не хмурнів цими днями. І Виговський усміхався, згадав — сьогодні гетьманові снівся сон: орел у дзьобі тримає золоте яблуко, а це — глобус, вселенна. Вірить снам і призначенню вірить: спасе Русь, відновить Візантію, приборкає назавжди невірних, боятись тільки півночі. Марс сприяє — так казали зорі. Щодо страху перед північню — підтримувати, від Москви ніколи добра не ждати, а невірних — не треба цуратись. Найхристиянніший король Франції споконвіку тримає з невірними, протекторат Порту не страшний, страшніша *bellua sine capite* власна. А Марс сприяє до пори. Тхужовських і Зайончковських бити не важко, нехай от Єремія рушить, Любомирський, Острог. Поки чернь у нас лиш опорою — треба їх боятись. І тих одчайдушних, тих, що тільки на шаблю надіються, — Мрозовицьких, Бурляїв, Нечаїв не любив Виговський. Вже минув час шабель, розуму треба.

«...славу нашу не тільки в части світа європейського, но і в отлеглих за морем Чорним странах азіятицких, доволно родам тамошним відомого, могли іспразднити і поглотити...»

Богдан підвів голову.

— Не забудь, нагадай про європейські справи, пане Іване, коли дочитаю...

Виговський кивнув головою й вдивлявся в нього: от людина жила-жила й нині трясє країною. Доля, причуд долі чи провидіння, чи воля людська

невгнута? Чому він — Зіновій-Богдан — боніфікатор суботівський, а не інший — хоч би й Кричевський, найбистріший капітан всього війська, найбистроумніший, або Іван Теодорович — і він теж бистрий, і проникновенний, або ж... Ні, в усьому закон, у всьому своя міра. Саме він — ніхто інший. Тільки Богдан. Орле в ньому й левове. Як лев, трясє головою, як орел, покрикує, різко, коротко. І заворожує людей. Може, й він характерник?

«...Они, поляки, подлуг їх же кронікаров польских свідітельства, от нас савроматов і Руссов уродившихся й ізшедши...»

— Навіщо це, — зморщився Богдан... — Читайте далі, Ваша мосте...

«...і самі власною братією нашого Савроматами і Руссами з початку бивши, а неситость слави й богатства душевредно в собі імущи, от пребиванія з продками нашими древних оних віков отдалилися і іншое іменованіе (еже ест Ляхи і Поляки) собі учинивши, а за Віслу заволокшись, на чуждих грунтах і землях там между знаменитими ріками європейськими Одрою і Віслою осіли, многим околичним землям і панством німецьким западним і полуношним зашкодивши і держави їх з людскими населеніями, военним і разбойническим способом, прошлых оних древних віков, утрутивши і урвавши собі завладіли...»

— Добре, — відірвався гетьман від читання й посміхнувся, — це для європейських держав позиточне, щоб нас ребелізантами не вважали...

— І не тільки це, — вкинув Виговський, — це заперечення польської нації взагалі — вони ж говорять, що нас нема, а історія каже інакше.

— Твоя історія, — посміхнувся Богдан, — я історії справедливої ще ніколи не читав. І продовжував:

«...повстали направо і безсовісно яко іногда Каін на Авеля на Руссов албо Савроматов, власную...»

— Яко же вижей писалось, — хитро підкреслив нігтем Виговський, — от і виправдання: яке коварство... «...з древности природную братію свою і за предводителством короля своего Казиміра Великого, іже ест імені того Третій, року от рождества господня 1333 албо 1339...»

— Ціла дисертація, пане Іване, — зареготався Хмельницький, — але добре — нехай знають люди все.

«...войною звоєвали і своєю неситості привлачили і подчинили істинніє із древніх віків землі і провінції наші Сарматськіє, Козакорусськіє, от Подолян і Волох по Віслу і аж до самого Вилня і Смоленска, доміє і обширніє границі свої імуцій, а іменно: Київскую, Галицкую, Львовскую, Хелмскую...»

«...Белзскую, Подолскую, Волинскую, Премискую, Мстиславскую... — підкреслював нігтем. — ...Витебскую й Полоцкую...»

— Дуже добре, краще не треба, пане Іване...

«...і не тільки в помежних землях і провінціях наших Руских славное ім'я наше козацкоє ізпразнили і загладили, але що найгорше і найжалоснійше, всіх оних братию нашу Роксолянов в невольничоє подданскоє ярмо запрягши от віри отечеснія православнія душеспасителнія к греко рускія отринули...»

До Виговського підійшов навшпиньках писар у вишневому жупані, з пером за вухом, з лисячим гострим лицем — Самійло Зорка, старший канцелярист, він і складав цей універсал. Пошепки сказав Виговському новину — Прокіп Верещака, тільки що з Червоної Русі, просить говорення з паном гетьманом.

Виговський підняв брови: Прокіп Верещака — це ж скарб для канцелярії. Зорка віддалився навшпиньках. Драгомани, підписки посміхнулись до нього. Гетьман кінчив читання.

«...Кгди ж єжелі ветхій Рим іже всіх європейских городов матерію наречуся может, многими панствами і монархіями владівий і о шестистах чтиридесяти і п'яти тисящах войска свого древле гордившийся, давних оних віков далеко меншим против воінственной сили римской валечних Руссов с Ругии от Помория Балтицкого albo німецкого собранієм, за предводителством князя їх Одонасцера року по рождеству господньем 470 бил взятий...»

— Знову Одонацер? — підвів Богдан голову. — Це, мабуть, пан Зорка додав?..

— А він це любить, — посміхнувся Виговський, — чи погано?..

— Добре, так і треба...

«...Чотирнадцять літ обладаємий, то нам тепер, кшталтом оних древних Руссов предков наших кто может взбранити діяности воінственной і уменшити отваги рицерской...»

— Певно, що ніхто... — Хмельницький пробіг ще останні рядки. — Це все?

— Все, Ваша гетьманська мості...

І Андрій Іскрицький, старший підписок, підбіг з гостро стятим пером. Підписки й драгомани підвелись. Львович, молодий канцелярист, цікаво витягнув голову. Мухи бриніли. Гетьман узяв перо й швидким широким розчерком підписав: «Зіновій-Богдан Хмельницький, гетьман Войська Й. К. М. Запорозьського».

— Вождь козаків-ребелізантив, — засміявся Хмельницький, віддаючи перо, й всі підписки засміялись. Гетьман був доброго настрою, хотів жартувати. Й підвівся, кивнув головою канцеляристам і пішов, м'яко ступаючи. Виговський не відступав його.

— Універсал добрий, — говорив гетьман, — складний, багато відізветься на нього, ляхи читатимуть...

— Не дочитають, пане Богдане, кров залле.

Ішли коридорами фортеці. Високі шкоти презентували алебардами. Кричевський ходив з Демовичем-Креховецьким, облічував щось.

— Людвисарі ждуть, куме, — крикнув до гетьмана.

— Приходь на раду, полковнику, — пройшов Хмельницький.

У вікні стояли, розповідаючи собі, полковник Теодорович, Нечай, Ганджа, складний Чорнота, вклонились гетьманові. Застиг Мужилівський. По сходах важко йшов здоровенний Бурляй з реєстровими полковниками. Майнув осавул Іван Ковалевський — гетьман спинився.

— Їдеш у Крим?

— Так, ваша мосте, завтра.

— Все маєш?

— Так.

— Тимоша ж привези, пришли не гаючись, сам залишайся, Тиміш мені потрібний...

Пішли, й гетьман говорив Виговському скоро, думки, як блискавки.

— Не слухати Перебийноса, він в гарячій воді купаний, переждати, пактувати.

Виговський хитав головою.

— Я знаю, що роблю. Я ночей не сплю. Все зважую. Я не нагальний вітер. У кого солом'яний вогонь, купи зібрати, різунів — а завтра що? Скільки ще роботи, скільки ще діла... Матер Деї... Купи йдуть — добре. Гловацький на Сіверщину, Гайчура пробирається на Полісся. Завтра Теодорович і Нечай виїдуть в Брацлавщину, Гладкий вже пішов з Худорбою в Чернігівщину. Вогнем і мечем. Шкодувати не треба. Тривоги задати їм. За це не страшно. Обоз в Білорусі, може, до Чигрина виїхати треба. Підождемо, зміцніємо. А тим часом потенції менші й більші прихилити. Януш, князь Радзивілл, невже він не сидітиме тихо, хто ж, як не він, обіцяв? Якщо Литва не вмішається, півділа зроблено. Московія — Унковського й Бунакова соболями обкинути. Страшно Москви. Сидить тихо, але що думає? Тепер Туреччина. Ковалевського — до Бахчисараю, нехай умовляє. Тугай-Бей — побратим, прийде, але що султан? Це найважливіше. Заспокоїти його. Інші — от і нема людей, з ким, з ким, а ви Річ Посполиту хочете, монархію. А цісарство?

— Мещерин, — кинув Виговський.

— А шведи?

— Чаплич допоможе, аріанин.

— Іспанія, Франція — до кардинала Мазаракі, вислати негайно листа до Відня, до Регенсбурга, до всіх потенцій. Ракочій — от цей, от цей мене непокоїть. Ракочій буде королем.

— Коли б підійшли ми до Любліна, — вкинув Виговський, — ми б їм короля вибрали.

— Підемо, дай зміцнити тут. Гармат нема, гроші треба, ще раз гроші, регіментарів... А чернь утримати — беллюм сіне капіте... Я все зважив, так, як я кажу, роби, пане Іване, а то ти свій розум маєш, шкода много говорити. Я сказав. Листи не забудь. І до Венеції...

Спинився перед своїм покоєм. Виговський знав, що ще питатиметься зір. Арголі, празький астролог, з гетьманського обозу взятий, вкрадливо чекав уже, низько вклонився. І ввійшов за гетьманом, сухий, з сивою борідкою клином.

— Зорі, — прошепотів Виговський, — зорі — дурне.

Людина собі сама стелить шлях. Схоче — є, не зможе — нема людини. І в тому, що говорить, — правда й ні. Важкий, крутий він. Але тільки він. Ніхто інший.

Війська йшли. Маяла над бастіоном гетьманська корогва. Богун підійшов і клепнув по рамені. Богун був ще вищий — на цілу голову, велет.

— З тобою жити, не вмирати, пане теско, — сказав, — випити б аліканту; універсал читав. Добре зложено.

— Похваляєш?

— Аякже ж.

— А я ні, — гірко всміхнувся Виговський, — я хотів іншого.

Богун пильно вдивлявся в нього.

— Чого ж ти хотів, мості канцлере?..

— Декларації окремої Речі Посполитої нашої, Києва окликання гетьманською столицею, князівства й володіння Богданового, на весь світ промінюючою свободою...

— Заручиш же мені, що вже час на те? — посміхнувся Богун. —
Здайся на Богом нам даного, він знає, що чинить, мості канцлере, краще від
нас...

І Богун пішов до гурта полковників.

**4. Прочитайте поетичний цикл Яра Славутича “1943”¹⁰. Визначте
історичну основу твору та жанрові особливості.**

1943

І

Я мимохіть, заціплював уста
Окрай Дніпра, на лівім узбережжі:
В міцних обіймах дикої пожежі
Палали ниви, села і міста.

Вставала диму течія густа
І вихрувала в синьому безмежжі.
Ставних будов розгойдуючи вежі,
Кипіла громом гнівна висота.

І я ридав: "Пекельної покари
Ми заслужили в Господа свого,
Що нам космічні насилає вдари.

За що, скажіть?" Та лиш бурхав вогонь
І - мов глуха до голосу мого -
Мовчала даль полтавської Сагари.

¹⁰ Славутич Яр. Поєми та поезії: повне видання (1937-2004). Едмонтон:
Славутич, 2004.

II

Мовчала дальь полтавської Сагари
І попелищем зяяла пустим,
А ми на захід крізь пожарів дим
Тікали в горі під багряні хмари.

І хоч навкруг стрічали нас примари,
Черства шкуринка і нерідний дім,
Ніхто не хтів, щоб тілом молодим
Гноїли льох червоні яничари.

Приречення? Недолю навісну
Для нас дано, бо в битвах Україну
Роздерто навхрест, наче дичину.

Трагедія? Та ледве половину
Вона вмістить того, що без упину,
Як жебраки, йдемо на чужину.

III

Як жебраки, йдемо на чужину,
Немов безбатченки, бредем по світу;
Серед чужих не звідавши привіту,
Зневаги дань приймаємо страшну.

Готичний Захід, щедрий на луну,
Вабливо манить гранями граніту,
Та ми не згубимо того магніту,
Що тягне нас у рідну сторону!

Вона лежить, голублячи до себе
Суворий Понт, нескорений Кавказ,
І заворожує блакиттю неба.

О земле рідна, пам'ятай про нас.
Ще вдарить грім і в пожаданий час
Ми, як герої, вернемось до тебе.

IV

Ми, як герої, вернемось до тебе,
Прарідна земле засланих батьків,
Віродим славу давніх козаків
На голім тлі пекельного вертепу.

І хай кленуть поновлену халепу
І гублять пруття рваних личаків, -
За Стародуб відкинем хижаків
Ми, споконправні спадкоємці степу.

Надійде правда. Грізнолика мста
Віднайде ціль. Веселкою ясною
Зведеться воля, гнівна і проста.

І я тоді згадаю, після бою,
Той день, коли - розчахнутий журбою -
Я мимохіть заціплював уста.

5. Прочитайте уривок з мемуарів Ю. Шевельова (Шереха) «Я, мені, мене... (і довкруги)»¹¹. Визначте, про які події йдеться.

Коли, з відступом армії Денікіна, Харків був знову зайнятий червоною армією, тепер уже надовго, на понад двадцять років, старорежимні інституції припинили своє існування. Закрилися великі крамниці, націоналізовано заводи й фабрики, недавніх власників винищено або вони втекли закордон, націоналізовано театри, розігнано старі державні установи. Це не була здебільшого заміна старих інституцій на відповідні нові. Це виглядало радше на смерть міста. Заводи ставали, не було сировини, не було досить і робітників, бракувало адміністрації. Навіть найелементарніші заклади обслуговування населення працювали з перебоями на довгі години, а то й дні. На ставало води, її запаси тримали в усіх відрах і каструлях, приватні мешкання не мали електрики, і вечорами світилися каганці — хвостик з вати, простромлений у кільце спеціально вигнутої шпильки і занурений кінцем у блюдо з олією, але і в публічних закладах електрики не бувало довгими годинами. Конка припинила своє існування, мабуть, поздихали негодовані шкапи, що її перед тим тягали, трамваї раптом ставали без руху, поїзди ходили поза розкладом.

Нова влада не стільки будувала нове життя, скільки нищила залишки старого. Поперейменовано мало не всі центральні вулиці. Сумська стала Карла Лібкнехта, Катеринославська — Свердлова, Московська — Першого Травня, Єпархіяльна — Артема, Миколаївський майдан став Тевелева, Павлівський — Рози Люксембурґ. У побуті ніхто нових назв не вживав, але будівники нового життя спромоглися на нові дощечки з назвами вулиць на заміну старих. Будинки стояли неремонтовані, нефарбовані, але дощечки були нові. (Слайд моєї пам'яті з трохи давнішого року — уже тут згаданий — на розі Сумської коло театру «гайдамака» збиває дощечку з написом «*Улиця*

¹¹ Шевельов Ю. «Я, мені, мене... (і довкруги)». Спогади. У двох томах.- Харків - Нью-Йорк, 2001.

Карла Либкнехта»). Перед революцією Харків не дуже дбав за пам'ятники. Не було жадного, поставленого цареві чи політичному діячеві царського режиму. Був тільки пам'ятник Каразінові, основникові Університету, та ще на Театральному майдані двоє дуже скромних погрудь — Гоголя й Пушкіна. Революція вирішила увічнити своїх героїв. Поставлено нашвидкуруч пам'ятники Розі Люксембурґ, Артемові... Розраховані на вічність, вони були зроблені з дикту або фанери, фарбованих олією. Після перших дощів фарба дала патьоки, після перших зимових хуртовин і заметілів поржавілі цвяхи, що тримали вкупі площини фанери, поржавівши, перестали виконувати свою функцію. Не знаю, хто був автором цих пам'ятників і чи вони мали мистецьку вартість. Містюки з них глузували, але чи не було це виявом нерозуміння нового, аванґардного мистецтва? Так чи так, пам'ятники не проіснували довше, ніж рік або два. Вони порозпадалися, і їх довелося тихцем прибрати. Тлін і руїна лишилися на дещо довший час. Але це були тлін і руїна від занедбання, не від активних людських дій. Воєнних дій у Харкові не було, і місто перейшло через зміни влади мвалтовно не ушкоджене — на відміну, приміром, від Києва. Київ був символом, здавалося, кінцем його боронити й його опановувати, Харків був просто купою заводів, що тепер не діяли, і одно- або двоповерхових будинків, що тяглися нескінченно, без пляну й без архітектурного обличчя, без, здавалося, будь-якої історичної й культурної традиції. Живий чи напівмертвий, гомінкий чи принішклий — кому це боліло?

Але люди завжди творять стиль, навіть тоді, коли зовсім про це не думають. Безстилевість Харкова чудово пасувала до його нової ролі радянської столиці. Сірість опанувала поведінку людей і їхню одіж, і це гармонійно ввійшло в міський пейзаж. Зникли жіночі капелюшки, ніхто й подумати тепер не міг вийти на вулицю з вуалем на обличчі, забувся манікюр. У чоловіків так звана кепка заступила капелюхи. Краватки стали рідкісним явищем. Забулися сюрдуги, поширилася так звана толстовка або звичайна сорочка, звісно, не вишивана. Зимом і в чоловіків і в жінок панувала ватянка,

ознакою нової еліти в процесі формування стала шкірянка. Сприяло цьому й те, що в місті поширилося так зване роздягання: вулиці міста в довгі зимові ночі були переважно порожні, але коли хто виходив, на тих, що були в добрій шубі, нападали й примушували скинути шубу. Ватянка менше вабила. Несвідомо, грабіжники тягли до тих самих наслідків що й політичний режим. У сірому місті не випадало бути кольоровим, люди мали стати сірими, і вони стали, як ті воші, що від них мало хто був вільний в умовах бруду, холоду й недоїдання: воші, що несли пошесті тифу й смерть.

Але не такою була мова нового режиму. Хоч проповідувано зв'язок з трудящими масами, ніколи перед тим, мабуть, не було такої зливи чужих слів виразно інтелігентського походження. Начальниками були *комісари*, вони керували, бо мали на те *мандати*, вони видавали *декрети*, вони здійснювали *реквізиції* й *конфіскації*, вони жадали миру без *анексій* і *контрибуцій*. Самі робітники навіть стали *пролетарями*, а їхні класові вороги були *буржуазія* й поодинокі *буржуа*. У програмі була *реконструкція* країни, щоб збудувати *соціалізм* і *комунізм*, знищивши *капіталізм* і рештки *февдалізму*. Як завжди, мова зраджувала справжню природу нової системи. За пізнішим влучним висловом Дмитра Чижевського, це не була офіційно проголошена диктатура пролетаріату, а диктатура над пролетаріатом. Революцію провадила, нею керувала блянкістська інтелігенція, загоріло-фанатична й нелюдяно-далека від людини взагалі, включно з людиною з народу. По-бузувірському нівелюючи весь триб життя до найнижчого рівня, ця інтелігенція гіпнотизувала неграмотне або півграмотне населення принадою незрозумілих слів, провіщуючи майбутнє постання нової еліти, нової панівної класи.

У ті перші роки нового режиму, що здавалися десятиріччями, у ті місяці животіння, що тяглися, як роки, серед інституцій, що розпалися, розсипалися, були й державні гімназії, отже, й харківська третя, де я вперше зустрівся з позародинним світом, де в мені виробилися вирішальні комплекси, такі, як комплекс другої партії, як комплекс Вичлінського.

Навчання перервалося, вчителі розпорошилися, моя латина не пішла далеко поза відмінювання *insula magna* і *amicus bonus*, і відповідно всі інші предмети. Інакше кажучи, це сталося десь на середині другої класи гімназії. Мабуть, був тут якийсь адміністративний акт, але і без нього в обставинах загального розпаду життя гімназія ледве чи могла б протриматися. Не була вона осередком і цитаделлю вищих клас — ті посиляли своїх дітей до привілейованих закладів або до приватних шкіл. Але, що ж тут замовчувати, не була вона і призначена для дітей робітників чи селян. А середня класа — надійна опора кожного режиму, кожної політичної системи, і тому ліквідація гімназії була по-своєму закономірна й для нового режиму потрібна.

Кілька тижнів або й місяців минуло без навчання, а тоді поширилася погоска, що наш класний наставник Марк Самойлович Єлецький створює з піднаглядних своїх учнів приватну групу, де буде викладати більш-менш за гімназійною програмою. Мати приділила мене туди. Ми збиралися на приватній квартирі Єлецького, на Мордвинівському взвозі, 5. Не було парт, не було Вичлінського, взагалі багато учнів моєї класи не зголосилися. Марк Самойлович викладав усі дисципліни сам. Арифметику, алгебру, геометрію він провадив так, як робив би це в гімназії, бо це був його фах. Інші дисципліни — географію, літературу тощо він просто давав нам прочитати й вивчити певну кількість сторінок самим удома і потім тільки перевіряв запитаннями, чи ми вивчили. Гімнастики, яку я завжди ненавидів, як будь-що, в чому треба діяти за командою, вже не могло бути, і з цього я дуже радів; не було зокрема й «кобили», через яку треба було б стрибати і якої я дуже боявся, бо це робилося прилюдно і мені страшно було, що я зганьблю себе, не зумівши через неї перескочити. Я завжди волів вивчати речі сам, у затишку й відлюдді, а потім показуватися на люди, вже ці речі опанувавши. Брак екстравертності був причиною, уже в геть пізніші роки, в Америці, того, що я не хотів учитися керувати автомобілем. Цього ж бо не можна було зробити в приватності моєї власної кімнати, за закритими дверима. Мабуть, я не хотів *бути* з людьми, я хотів їм *здаватися*. Теж комплекс, але як його

назвати? Це не була гра, це не було бажання обманювати, це впливало не з хизування, а з боязкості. Навіть моє сексуальне життя почалося дуже пізно, бо ж його не можна було навчитися без партнера. Не пригадую, як свого часу я вчився ходити, — моя пам'ять не сягає в те раннє дитинство. Але, либонь, і тоді вже в цьому була велика психологічна проблема.

Група Єлецького мала великий успіх. Попри всю недосконалість системи одного викладача на всі предмети, це була єдина можливість, щоб діти й підлітки вчилися, певна річ діти середнього міського прошарку. Незабаром до Єлецького стали зголошуватися батьки тих дітей, які не були під його наглядом у третій гімназії. Приватна ініціатива такого типу в ті роки ще була можлива. Не те, щоб на таке приватне навчання давали офіційний дозвіл, але його не помічали або вдавали, що не помічають. Звісно, воно не давало ніяких дипломів, ніяких прав. Це була наука заради науки. Група, згодом групи Єлецького не мали жадної назви. Це були просто приватні виклади, тільки не для одного учня, а для кількох. Коли ця своєрідна школа-не-школа вбилася в колодочки, Марк Самойлович спромігся на те, щоб узяти собі на допомогу другого викладача. Ірина Осипівна, я ніколи не знав її прізвища, була вчителька російської мови й літератури, але в нас узялася також за історію. Типово по-вчительському сіра на вигляд, у пенсне, вона належала до того типу викладачів російської мови й літератури, про який уже була тут згадка: закохані в свою дисципліну, по-релігійному певні, що роблять добре діло, ширячи російську культуру й ментальність. Пушкін, Лермонтов, Гоголь були святими на її небі.

Так моє виховання й освіта поза родиною були в руках цих двох людей — Марка Самойловича та Ірини Осипівни. І було це виховання, і була це освіта, визволена від будь-яких елементів офіційної передреволюційної політичної ідеології і ще не підпорядковані новій радянській, за винятком хіба пошани до всього російського й непомічання (не ворожнечі, ні, просто непомічання) всього українського. Аполітичність, не-ідеологічність моєї освіти в групі Єлецького заощадила мені багато непотрібних зусиль, що їх

мусить втратити кожен учень, вихований у рамках певної політичної доктрини, на те, щоб з цих накинених рамок визволитися й себе самого ствердити. Пригадаймо хоч би спогади Леоніда Плюща або Надії Світличної про те, як тяжко їм поволі їм давалося визволення з тенет офіційної обов'язкової ідеології. Моя освіта в ті роки була вільна від такого примусу, і я вдячний історії, що моє навчання відбулося саме так і що через це мені легше було знайти свій власний шлях: треба було подолати тільки загальний суспільний тиск, не внутрішньо-шкільний.

Уже в останній рік мого навчання в Єлецького він якось зібрав нас і сказав, що настав час увімкнутися до загальної системи освіти (себто радянської) і що районний відділ освіти спрямував до школи нового викладача, що навчатиме нас політграмоти. Він з'явився, в військовій шинелі й шапці-будьоннівці з великою червоною зіркою. Був він молодий і вродливий, з широкою доброю посмішкою, що відкривала білі стрункі зуби. Так останнього року моєї шкільної науки почалася її радянізація. Але глибоко вона не сягала. Зате, коли прийшов час кінчати школу, це була вже не приватна група Єлецького, а повноправна «семилітка», і я дістав посвідку, що закінчив тринадцяту харківську трудову школу (хоч нічого трудового в нашому навчанні не було). І містилася вона вже не в приватній квартирі на Мордвинівському узвозі, а на Коцарській вулиці. Не знаю, як склалося далі життя Марка Самойловича Єлецького. Не знаю також, як відбувалася дальша інтеграція Ірини Осипівни в систему радянської освіти. Мій випуск із 13-ої трудової школи відбувся навесні 1923 року. Скільки пригадую, ніяк спеціально він не відзначався. Було мені несповна п'ятнадцять років.

**6. Прочитайте уривок з мемуарів У. Самчука “Планета Ді-Пі”¹².
Визначте, про кого з відомих людей є відомості.**

Листопад

7-ме число. Середа. Табір Оффенбах. Мрячне небо. Температура плюс 10. Прибули сюди ще в неділю 4-го, але щойно сьогодні зміг знайти час для нотатника. Підвезли нас сюди Куниці по дорозі до Ульму. Залишились тут з нами також Биковські. Прощання з Куницями не було легким, ми з ними близько жилися... Оселились ми на "покищо" в перехідній кімнатці адміністративного блоку з дуже невиразними виглядами на щось триваліше.

Це невелика оселя, понад три сотні люда, в будинках адміністрації якоїсь фабрики, що її було розбито з трьох двоповерхових мурованих блоків і кількох дерев'яних барачків, під контролем УНРРА і під управою нашого доброго, з часів Рівного, приятеля, колишнього управителя газети "Волинь", якої я був редактором, Степана Івановича Скрипника, а тепер, з ласки Божої єпископа Мстислава, який це підприємство організував, спочатку як півприватне приміщення на апровізації американської армії, для його похідної єпархії, але де знайшло також дах над головою чимало втікачів і не духовного стану, між якими бачимо й президента Української Народної Республіки в екзилу Андрія Лівницького з дружиною Мартою, дочкою Наталією, зятем Петром Холодним та внучкою Аллою. Як також бачимо знаного громадського діяча і політика Костя Панківського, не менш знаного професора Романа Смаль-Стоцького, колишнього міністра Карпатської України Юліяна Ревая, громадського діяча і лікаря Тимоша Олексіюка, мистця-маляра Петра Андрусіва, літературознавця Григорія Костюка.

Цього часу перебуває тут також і колишній віце-маршалок польського союму, визначний діяч знаної партії УНДО, Василь Мудрий, політик і журналіст Степан Баран... І чимало інших знаних імен, ген включно з їх

12 Самчук У. Планета Ді-Пі: Нотатки й листи. – Вінніпег, 1979.

комендантом управи колишнім послом до сойму польського від Волині, Володимиром Онуфрійчуком.

Отже, в мініатюрі це історія і це фокус Україна Іредента Петлюрівської концепції – Народня республіка, демократія, лібералізм... Останній віддих останньої демократії Європи Сходу, втиснений у цю щілину Європи Заходу.

8 листопада. Таборовий ранок, мрячна погода, насторожена тиша. Ми довго й неvigідно, без ліжок на помості спали, повільно вставали, скудно снідали і починали черговий, невиразний день. Ми тут не самі. Зараз за дверима, так само, як і ми, царствують й блаженствують Григорій і Рая Костюки з їх однорічним синочком Федором, що його кличуть Тодьо. З Григорієм Костюком ми знаємось ще з Рівного, у нас з ним багато спільних зацікавлень, приємно було їх тут зустріти, а також приємно познайомитись з їх Тодьом. Наша з ним зустріч відбулася так: мама держала його, дуже маленького й делікатного, на руках, побачивши мене, він так радісно до мене розсміявся, що це одразу зробило нас добрими приятелями.

Таня готує сніданок, маємо свою електричну плитку, продукти дістаємо від табору, переважно консерви від дядька Сема і дуже білий, для нас не звично пухкий, легкий хліб. Обід і вечерю дістаємо зі загальної табової кухні.

Постійно ношуся з думкою "Ост"-а ("Неначе цвяшком в серце вбитий"), це мене переймає, проймає, не дає спати. Сливе непосильне завдання, хочу висловити невисловиме, дія відбувається над Дніпром, у Каневі, на тлі імперії зі запитанням хто ми і що ми.

Але я з цим не туди потрапив. Скрізь люди, повно людей, далі за вікном без перерви дзичить електрична пила.

9 листопада. Тут шумно, там шумно і нема не шумно. І що його робити? Говорив з начальством, обіцяють знайти для нас щось кращого, але ми спізнились. Все краще зайняте. Можливо прийдеться їхати далі. Як не знайдеться місце для праці – я згину.

10 листопада. Скучна, бездільна, порожня неділя, гвалт хочеться писати, криком кричу за місцем праці, навали думок, цілісіньку ніч думав і хоч би маленький куток з маленьким столиком для себе самого. Цур тобі й пек – сатанинське навождення.

Учора звечора і сьогодні рано відбував таборову варту. На вартівні переглядав ілюстровані старі числа журналу "Monatshefte" – єдина моя лектура за весь цей час. Багато розмов з Костюком, у нього безліч спогадів з часів Києва й Харкова, багато літературних контактів, довголітній засланець підполярної Воркути, втілення долі української людини нашого безглузлого часу, ілюстрація до моєї теми "Ост".

Вибираючись до цього табору, ми здали наші речі на залізницю. Сьогодні їздив на двірцець їх забрати. У тому була також і моя "Орга". Знаменна машинка, купив її ще в Празі, як вживану, в Українському Педагогічному Інституті, ще десь 1933 року, тяжка і незграбна, але побувала вона зі мною в Закарпаттю часів його автономії, у Рівному часів війни і тепер ось тут у цій мандрівці пустелі Аравійської. Можемо вже скоро святкувати з нею певне річчя нашого співробітництва.

Маю запрошення на відчит до Ашаффенбургу.

7. СУЧАСНА ІСТОРИЧНА ПРОЗА

**1. Прочитайте уривок з роману А. Кокотюхи «Червоний»¹³.
Визнайте, як розмежовується історичний і художній світ.**

Зі знімка на мене дивився хлопець, чи то пак – молодик у піджаку, вдягнутому на світлу сорочку так, щоб комір лежав трохи поверх піджачного – за модою десятирічної давнини.

Навіть з фото помітно, що чоловік старанно голився і взагалі стежив за собою. Він не всміхався, тонкі губи стиснув щільно. Загалом у ньому вгадувалося щось нестримне, шалене, щось таке мужнє – як на порівняно молодий вік. Фото зробили по груди, та навіть так у поставі вгадувалася сила, і не лише фізична: чоловік був худорлявим, та попри це – помітно міцним, збитим; трошки примружені очі, що дивилися прями́сінько на мене, підказували – у цю мить чоловік перебуває у стані стиснутої пружини. І якщо вона розтиснеться, краще тому, на кого ця людина має зуб, поруч не стояти.

На фронті я зустрічав чимало таких людей. Переважно вони служили у фронтовій розвідці, ходили через лінію фронту і робили вигляд або й справді не боялися ані чорта, ані грому, ані кулі. Якщо такий чоловік – друг, то про таких у військах говорили: з ним можна йти в розвідку. Коли ж він воює проти тебе... Про наслідки не хотілося думати.

– Хочеш – почитаєш потім сам, – сказав Калязін. – Коротку довідку можу дати. Народився тут, на Волині, причому знаєш коли? У листопаді сімнадцятого року, в жовтні за старим стилем. Буквально за день-два після того як у Ленінграді... тобто, Петрограді тоді ще, більшовики скинули буржуїв і проголосили нашу владу. До ОУН влився у віці вісімнадцяти років. Відразу став бойовиком, чинив теракти проти польської влади протягом тридцять шостого – тридцять сьомого років. Оголошений у розшук як

¹³ Кокотюха А. Червоний. – Харків : Книжковий Клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2018.

особливо небезпечний терорист-націоналіст. У тридцять сьомому, як бачиш, його взяли, засадили до «Бригідок». Це тюрма така у Львові. Відсидів там з півроку, потім утік під час слідчого експерименту.

– Утік? – навіть розуміючи, що полковник розповідає мені про ворога, я не втримався: втеча з тюрми або полону завжди викликала в мене повагу.

– Так точно, – кивнув Калязін. – До осені тридцять дев'ятого був на нелегальному становищі. За різними даними, переховувався в Чехії, Німеччині, навіть один час відсиджувався у далеких родичів під Вінницею.

– На радянській території?

– І я про це.

Але, кажу ж тобі, сам я його не допитував, а інформації про той період – нуль, хіба ось папірчики з донесеннями агентури, – він кивнув на папку. – Потім, коли сюди прийшли наші, Червоним зацікавився НКВД.

– Знову тероризм?

– Підпільна підривна діяльність. Антирадянська агітація та пропаганда. І чого їм треба – польській кабалі кінець, Україну їхню, – тут полковник осікся, скоса глянув на мене, швидко виправився, – вашу Україну об'єднали, живіть собі щасливо... Є підозра, що такі, як Данило Червоний, готували ґрунт для вторгнення німців. Он як фашистів тут зустрічали, хлібом-сіллю, казав же...

Тут я знову не витримав – кашлянув:

– Я довідку наводив, товаришу полковник. У нас, на Чернігівщині, деякі села теж виносили німецьким солдатам хліб та сіль на рушниках.

– Це, Михайле, означає одне: ворогів радянської влади всюди вистачає! – відрубав Калязін. – Не роби загальних висновків. У вас там, у твоєму Чернігові, хіба бандерівці? Просто собі люди. У когось влада рідню розкуркулила, у когось – родич ворог народу, товариш Сталін навіть статтю писав про перегини на місцях. Там окремі випадки, товаришу лейтенант. Тут – загальні настрої. Добре, – він знову закурив. – Закінчімо з Червоним. Так от, восени сорок першого його бачили у Львові, там націоналісти

намагалися проголосити свою державу, тільки Гітлер не дав. Потім, із сорок другого, Данило Червоний знову береться за зброю і відтоді з рук її не випускає. Відомості про той період його діяльності отримали тільки тепер, коли у НКВД розкололи його колишніх спільників – вони ще називають себе побратимами, – Калязін відкинувся на спинку стільця і глибоко затягнувся. – Націоналісти чинили опір німцям, з якими нібито посварилися. Це було б непогано, але вони так само вступали в збройні конфлікти з нашими партизанськими групами, що діяли тут у лісах та підпорядковувалися тим-таки чекістам.

– Воювали на два фронти? – уточнив я.

– Можна і так сказати. А ще про поляків не забувай, з ними бандерівці теж у контрах. Отже, фактично воювали вони на три фронти. Аби я ще знав, за яким чортом вони ось так воювали, фактично проти всіх... Ну, а з осені сорок другого Червоний уже офіційно став командиром так званого відділу особливого призначення УПА – так званої Української повстанської армії. Для простоти – ті ж бандерівці, – Калязін прокашлявся.

– Цікаво, що влітку сорок третього для ліквідації банди Червоного відрядили спеціальний каральний полк СС. Командир, тоді він проходив під псевдо Дужий, втратив майже всіх людей. Сам потрапив у полон лише тому, що його контузило і не встиг застрелитись, як у них там заведено. Німці відправили його в концтабір, але дорогою Червоний втік.

– Знову втік?

Це мені, чесно кажучи, вже подобалось. Своім відчуттям я мав просте пояснення: коли хочеш перемогти ворога, поважай його.

– Не сидиться йому, – кивнув Калязін. – Знайшов своїх, і з осені сорок третього не дає нікому спокою. Бачте, жодна влада їх, – жовтий від тютюну палець полковника тицьнув на листівку, – не влаштовує. Специфіка діяльності Червоного: він має летючу групу, по-їхньому кажучи, – боівку; кількість залежить від обставин... Тобто може зібрати довкола себе до півсотні бійців, а може обійтися десятком. На даний момент,

за оперативними даними, саме боївка Остапа, тобто Данила Червоного, контролює територію, прилеглу до Олики, Ківерців, Луцька. Між іншим, ще така обставина: він не місцевий, тут його мало хто знає в обличчя і може впізнати. Тим не менше, він для тутешнього населення – герой. Так навіть краще: знаєш, ніби є така собі людина з легенди... мати його так, – він знову помовчав. – Ну, завтра, значить, покажу тобі все це на карті, з місцевістю ознайомишся у процесі. Бо наше з тобою завдання на найближчі дні – ось ці прокламації.

Я відсунув теку з матеріалами на Червоного, знову взяв листівку.

– Що з ними треба робити?

– Вже нічого, – Калязін розвів руками. – Основна, я б сказав, бойова задача бандерівців і зокрема Червоного: збройний опір становленню радянської влади. Але сутички відбуваються переважно між бандитами та частинами НКВД, армійськими підрозділами, місцевими групами самооборони. Тут ми як міліція навряд чи зможемо діяти ефективно, та й не треба, це я тобі кажу – енкаведисти завжди наготові. Наше завдання – виявляти можливі контакти місцевого населення з бандерівцями. Бо, крім того, що стріляють наших, вони ще й ведуть потужну агітаційну роботу. Залякують тих, хто хоче вступати до колгоспів, тероризують керівництво сільських та селищних рад, фактично забороняють місцевим їхати працювати на Донбас, а там тепер дуже потрібні робочі руки, бо промисловість відбудовується.

Погрожують спеціалістам, котрих переводять на роботу сюди. Особливо страждають агітатори, але це зрозуміло. І ще вчителі.

– А вчителі чим не догодили?

– У них це називається советизацією, – промовив Калязін. – Розумієш? Я теж не дуже. Як би це точніше... Ну, впровадження в життя наших, радянських цінностей, політики партії, уряду – таке все. А ще атеїзм. У ширшому значенні – антирелігійне виховання. Тут їх, бач, учили Богу молитися, а тепер вчителі кажуть: не будьте, мовляв, рабами Божими. Звісно,

уроки російської мови їм не подобаються, взагалі викладання російською. Де ж їм інакших узяти, коли вчителі – наші, з Росії? – він знову помовчав. – І ще один момент... Не знаю, як сказати, тобі це може в роботі знадобитися...

– Що саме?

– Розумієш... Не всі вчителі, деякі... Навіть не деякі – багато хто... Але не всі гамузом... Словом, співпрацюють із органами, так це назвемо. Міліція, чекісти, без різниці. Але без цього, вибач, ніяк, все ж таки вчителі – інтелігенція.

– До чого тут...

– До того! Мислездатні люди, опора влади. Очі та вуха, спостерігають, слухають... Висновки роблять... Так, усе, годі про це. Поки що в загальних рисах усе зрозуміло?

– Так точно, товаришу полковник.

– Ну, значить, молодця. Швидко розберешся в суті... якщо не вб'ють раніше...

Тоді я не второпав, жартував мій командир чи говорив серйозно. Ми зустрілися після довгої розлуки, трошки випили, і все сприймалося інакше, як звичайна розмова між давніми друзями, попри різницю в віці та різну кількість зірочок на погонах. Я навіть уявити собі не міг, як близько він був до істини і що незабаром втраплю в ситуацію, де моє життя важитиме менше, ніж на фронті, коли женеш полуторку під кулями та мінами.

– Отже, – підсумував Калязін. – Невеличку партію таких от листівок, а конкретно – двадцять вісім штук, ми вилучили під час обшуку в одного місцевого жителя. Його потрусили в МГБ, і він зізнався – отримав ці листівки від мешканця села Журавки, це кілометрів за сім від Олики. За його словами, чоловік підійшов до нього на місцевому базарі, передав пакунок і сказав роздати всім письменним. Про те, що дядько прийшов із Журавки, дізнався, знову ж таки, з його слів, випадково. Каже, патруль на базарі саме перевіряв документи, той чоловік говорив із патрульними, а затриманий чув.

Але, по-перше, документи могли бути фальшиві. А по-друге, до Журавської сільради приписані ще кілька довколишніх сіл та хуторів, бо там організована сільськогосподарська артіль імені товариша Кагановича. І наше з тобою завдання — по можливості виявити, хто розповсюджує листівки серед селян. Адже насправді слід із лісу веде, тобто від того самого Червоного.

— Виявимо? Якщо в них кругова порука...

— А ти не думай про це. Завдання таке: разом із дільничним обійти хату за хатою, двір за двором, всюди показувати листівки, ставити стандартні запитання. Що це дасть у перспективі — поки не знаю. Але треба дати зрозуміти бандитам та їхнім допомагачам: не вони все контролюють з лісів, а ми — радянська влада — на місцях. Хтось обов'язково видасть себе. І тут уже агентура триматиме вуха вгору: наші теж роботу ведуть із населенням будь здоров, майор Доброхотов Лев Наумович свою справу знає.

— Це хто такий?

— Начальник управління МГБ у Волинській області. Тільки навряд чи ти з ним зустрінешся, та й не треба тобі, Михайле... Ну, по ходу п'єси завтра сам утягнешся. Зі мною поїдеш, нам людей саме для таких заходів не вистачає. Поки ходімо спати.

2. Прочитайте уривок з роману В. Лиса “Століття Якова”¹⁴. Визначте історичну основу твору.

Велика війна гримотить над світом. Повзе через кордони, моря і річки, гори й ліси, і ніяка сила — ні Божа, ні людська — не годна її спинити. Серед страшної кривавиці стоїть він, простий, тико й того, що трохи грамотний поліщук Яків Мех, по-вуличному Цвіркун. Стоїть альбо рухається то в їден бік, то в другий. Його переставляють, мов пішака на якій дошці незбагненої гри чи, гірше того — здмухують, як мурашу, що от-от можуть роздушити. Він

¹⁴ Лис В. Століття Якова. — Харків : Книжковий клуб „Клуб сімейного дозвілля”, 2010.

сам рушає посеред тої смертельної крутаниці, намагаючись вижити і втекти. Втекти й вижити.

Спалахи білого світла крізь морок літ. Чоловік серед пожарищ у чужім краю.

Демблін. Рік від Різдва Христового 1939-й. Польське місто і німецький табір для полонених польських вояків. Холодний осінній дощ, що робить одєжину — ще недавно такі чепурні мундири жолнєжів Війська Польського — мокрою, мов хлющ, викручуй не викручуй, набряклою, що от-от розлізеться чи вибухне од тої мокрості. Баланда двічі надень. Коли ведуть у кар'єр довбати й вантажити камінь — раді.

Голос: та скільки ж можна знущатися, ми полонені, а не свині.

Постріл, потім автоматна черга, чийсь зойк і крик.

Чутки: у східних кресах, на Волині й Галичині, вже хазяйнують совєти, встановлюють свої порядки. А німці українців от-от додому мають відпустити. Бо така угода в них з тим вусатим московським дідьком.

Листопад. Дощі стихають, на зміну їм приходить ранній дошкульний мороз, і тих, хто вижив, заганяють в бараки. Одного разу до їхнього бараку заходить охоронець і оголошує, що всі, хто є за національністю не поляк, а українець, повинні вишикуватися на плацу.

— Хлопаки, додому поїдемо, — радо кричить хтось.

Перед завмерлим строєм похмурих, неголених з'являється дженджуристий німець, щось гарчить.

Перекладач чистісінькою українською мовою:

— Гер капітан пропонує всім українцям записуватися до особливого підрозділу доблесного вермахту. Всі, хто зголоситься, отримають обмундирування, можливість сито жити і служити великому фюреру Адольфу Гітлеру, а також у німецьких рейхсмарках суму підйомних, яка дорівнює п'яти тисячам довоєнних польських злотих.

— Ого, — присвистують у строю.

П'ять тисяч злотих! Матір Божа! Яків і помріяти не міг про таку суму. Як допомгла у хазяйстві та тисяча злотих, яку привезла як «придане» Зося! Сяк-так, але таки вилізли з безпросвітної бідності.

П'ять тисяч злотих! І можливість вирватися з цього пекла...

— Йдем? — сусід по ряду торкає за руку. — Я йду. Не будь дурнем. Потім з теї армії і змитися мона.

Змитися? Куди? Яків почуває себе мишкою, перед якою клітка за дармовим сиром. Ци великим шматком сала. Селянський розум підказує Якову — не чіпай тую лакоминку. Клітку неодмінно зачинять. За воротами цього страшного табору. То не солодка воля, а неволя з присмаком цукру.

Капітан велить бажаючим вийти зі строю. Десятка два виходять. Їх відводять убік. Тоді капітан обходить ряд за рядом і кожного питає, чи бажає він вступити до вермахту.

— Ні, — каже Яків, коли до нього доходить черга.

— Варум?

— Чому? — перекладає чоловік, обличчям не схожий на українця.

— У мене вдома жінка і троє маленьких дітей.

— Дарма відмовляєшся, — каже вже від себе перекладач. — Незабаром пошкодуєш про це.

Пошкодує? Яків вагається. Та якась незрима сила змушує його ще раз кинути коротке:

— Неє.

Вже наступного дня тих, що відмовилися стати солдатами вермахту, перевдягають у сірі тюремні роби, а на спину нашивають напис «*Polak polityczny*»[19]. Їх тепер гонять щодень розчищати сміттєзвалище. Один з в'язнів хапає гниле яблуко і шматок м'яса, запихає до рота. Через два дні він умирає у важких муках.

І все ж у грудні всіх українців з табору відпускають. Вертають польські мундири. Яків вирушає пішки. Надворі вже лежать густі замети. Колючий вітер забирається під літній мундир.

«Я не дійду», — думає Яків і розуміє, що мусить дійти. Мусить дійти й побачити Зосю велику і Зосю маленьку, Парасочку маленьку і Параску-маму велику, найменше його диво — Уляночку і батька Платона, що останній рік все хорує й надсадно, майже не перестаючи, кашляє.

11

Зойк матері: «Яшко!» і Зосині слова, коли вона відірвалася від відра, в якому готувала пійло для свиней:

— Та що ж то за человек такій, що вертається з тамтего свенту, коли єго жонка якраз з брудними руками й не може обняти коханого!

Зося завше, коли хвилювалася, перемішувала, плутала українські слова з польськими, а то й утворювала свої, схожі на дві мови одразу. Але вона таки припала до його виснажених грудей і неголених щік, розставивши ті вимазані довгі руки, мов крила. Цілувала пристрасно, як колись, нікого не соромлячись. А на порозі вже стояла, блимаючи очиськами, зеленкуватими, як у матінки, загальна улюблениця — семирічна Парасочка. Раптом згадав Яків свою зустріч з її справжнім батьком і вперше в серці неприязнь ворухнулася: «Польське, панське сім'я!» Але він змусив той колючий клубок, що зненацька виріс у грудях, згорнутися. А коли донька до його колін припала, рука мимоволі до її білявої голівки потяглася, а на щоки вилилася брунатна фарба. Потім він обіймав і Зосю-меншеньку, і підняв високо на руках Уляночку. Тоді до батька, що лежав на печі й дивився жалібно та винувато, направився.

— Думає, не діждуся, сину.

Зосі він таки розповів про зустріч з Кшиштофом Собеським. То було через пару ночей, на світанку. Після любовців.

Раптом Зося на лікті звелася:

— Ти... Ти, Яцеку, розповів єму про нашу Парасю? Розказав? Пощо?

Він мовчав. Хіба все розкажеш? Хіба тепер зважиш на якихось терезах той момент, коли побачив, як майора Собеського серед інших офіцерів збираються виводити з табору...

А Зося за плечі струсонула.

— Нащо?

І зайшлася у беззвучному плачі. Яків пригорнув її і став гладити, як маленьку, по голові.

Згодом подумав — чи розказувати, як додому ішов, поверх того, що вже розказав? Та Зося сама почала розпитувати.

Все ж про одну ночівлю змовчав. Пощо її і своє серце тривожити? Як уже стомився йти і став геть замерзати, згадав про село, де колись був на заробітках, тартак. Неонілу і її батька. До них і завернув.

Неоніла була вже замужем за якимось удівцем в сусідньому селі. Пішла на трійко чужих дітей. Ну й своє мала на додачу.

— Дочку свою, певно, хоч побачити? — спитав Неонілін батько.

— Ни знаю, — щиро признався Яків.

— Не тра' їх тривожити, Нілку особливо. Чоловік той, мій зять, хазяйновитий, але суворий. Довго Ганку й признавати не вельми хотів, бо ж дитя незаконне, а як побачив, як Нілка куло його дітей упадає, то й собі серцем відтав, став більш прихилетися, таке от діло...

12

Поступово при звичаювався до нового життя. Теперка в селі була сільрада і там головував капезеушник Степан Семенаха. Якова туди викликали, і чоловік без погонів, али з дивними знаками на гімнастерці довго розпитував про перебування в німецькому таборі, про поведінку німців і полонених. Коли Яків розповів, як до німецької армії вступити відмовився, схвалив:

— Правильно вчинили, громадянине Мех. Хоча Німеччина тепер наш друг і союзник, але краще ви в героїчній Червоній армії ще повоюєте.

Яків хотів сказати, що більше ніде не збирається воювати, али змовчав. А ось те, що він самотужки через Буг вночі по льодові перебрався, той воєнний не похвалив, сказав, що могли й за німецького шпіона прийняти. Яків щиросердно признався — на там тім боці Бугу забужанські люде казали,

що тех, хто через міст йде, до Сибіру відправляють. Воєнний зирнув пронизливо.

— Запам'ятайте, громадянине Мех, що ми даремно нікуди нікого не відправляємо. Радянська влада суворо дотримується соціалістичної законності. Безпощадні ми тільки з ворогами трудового народу.

Він так ще раз кресонув сірими очима — блищали, мов край добре нагостреної коси, — що Якову на душі враз мультко стало, за плечима по спині цівка поту побігла, а за нею друга — під правою пахвою. Та воєнний враз пом'якшав, усміхнувся.

— Ви вільні, товаришу Мех. Ви тепер повноправний громадянин великого Радянського Союзу. Дякую за цінну інформацію.

Вільне життя товариша Меха взимку складалося із заготівлі дров — тепер і панський ліс зробили державним, на його тре' було брати в сільраді наряд і за розчищений гектар відпускали підводу кругляків. Навесні зорав поле, бо Зося змогла тільки клаптик озимини посіяти. Ну, а далі звична круговерть, вже не смерті, а життя: оранка, сівба, садіння бульби, полоття й косовиця, осушення болота побіля поля, робота коло хати — чоловікові діло завсіди найдеться. Зося не відставала, шалена у своєму завзятті, тико могла в найнепідходящі моменти, коли, скажімо, косу гострив чи дрова рубав, підійти й поцілувати. Яків сердився — не прийнято так у їхньому селі. Втім, сердився так вже цільних дев'ять літ. Зося тепер доволі часто сварилася з свекрухою, а потім обіймалася й перепрошувала маму Параску солодкими, схожими на швидке куряче сокоріння словами. Наче гралася. Зате свекра Платона, що тепер тико врядигоди злазив з печі, самовіддано доглядала, мало не з ложечки годувала, а перед Великоднем покупала саморуч в балії, під повіткою, бо ж надворі теплина стояла, незважаючи на обурливе ойкання Параски — де ж то видано тако жінці чоловіка обмивати, хіба смерть накликає цея окаянна полячка, та ще й голого чужого чоловіка мие.

— Не чужого, а свого коханого таточка, — сміялася Зося. — Заплющуйте очі, тату, на голову воду литиму.

А мала Зосечка-Зосина підійшла і поруч матеріної спідниці стала:

— Бабушю, я тоше поляшка?

І оченятами, як матуся неїна, — блись-блись, а з тих оченят сонячні зайчики з хитринкою в лапках вистрибують.

— Аякже, така сама пані в дертому жупані, — забурчала баба Параска.
— З кишень оно голодні миші виглядають.

— Миші? — Зосечка жваво оглянулася. — Де, де, бабуню?

І, не дочекавшись відповіді, побігла, заливаючись сміхом-дзвіночком по дворі.

За малою трюхикав старий дядько, а швидше дідуган — час. Та вона ще не відчувала його кроків, як і застережливо протягнутої над чорнявенькою голівкою длані старого мудригана. Зося бігла й сміялася, а за нею й Улянка поволечки дибцяла, падала й пхинькала, підводилася й далі тупу-тупу ніжками. А от Парасочка, та вже з-за хліва виходила, з нарваним щавусиком у подолі. Для борщу.

Теї весни почали вивозити в Сибір поляків. Яків було затривожився за Зосю, новий совєцький солтис, ци то пак голова Семенаха заспокоїв: боятися нема чого, вивозять тико цілі сім'ї, де всі поляки, та й то тико панів осадніков, в першу чергу тих, котрі якісь посади мали.

В селі організовувався колгосп, куди вступали найбільшні.

Коло сусідів Цвіркунів раз спинився Петруньо Луцьків, вічний сільський голодранець і п'яниця. Стояв і цмокав, похитуючись. А тоді до Якова, що тин ладив:

— Нічого, дєдьку Яшко, то всеньке наше буде. Ех, жалько, що ви-те тоже багатіти почали. Бо й вас, гляди, доведеться розкуркулювати.

Яків мовчки сплюнув. А наступної весни забрали вже й Тимоша (не першого в селі). За антисовєцьку... тьху, й слова то вимовити було тяжко. Улянка їздила до Луцька, али на побачення не пустили. Та Улянка, в якої знову виріс живіт (друга за ліком дитина, значить, вже од Тимоша буде, завважив Яків), забігши до них, витирала сльози й казала, що нічо', не все

коту масниця, муситиме й пісню юшку похлебтати, як ото німак скоро на советів попре.

І німак таки попер, али слідом за приходом німців і звістка жахлива прилетіла: казали, що перед тим, як з Луцька та Ковеля драпонути, енкаведісти (Господи, і слів яких навігадували теї совети) постріляли геть усіх, хто в тюрмах сидів. Як таке могло бути, дивувалися люди. Родичі загоренців Івана Лупиноного та Лукаша Несміяна, котрі там сиділи, поїхали опізнавати трупи. Поїхала й геть сплакана Улянка з братом Петром.

Та вона розминулася з чоловіком. У другий після початку вуйни вівторок в село вернувся геть обірваний, з великим синцем під оком Тиміш. І розказав: врятувала його хитрість — коли рихтували на другий день, як німець хапав, пониділок, в тюрмі на дві шеренги, хто політичеський, а хто «битовік», він до політичеських не пушов — щось як підказало. Бо тоді тоже б лежав у штабелі постріляних. Али те, що далі розказував, вже виступаючи на сільському мітингу, коли Лукаша ховали (Івана сестра не змогла знайти), ніяк не вкладалося до голови, не могли в тямі поліщуки взети, як то мона безневинних, ще не засуджених людей, хай і турміянів, з самострілів косити...

13

Десь через місяців два після початку війни Тиміш прийшов. Балакали про те, про се. Про тюрму сказав — не буду. Хай, то вже... І рукою махнув. Війна відкотилася давно на схід. Тихо було в селі.

3. Прочитайте уривок з роману Братів Капранових “Справа Сивого”¹⁵. Визначте, хто з персонажами. Порівняйте із відомостями офіційної біографії Д.Яворницького.

Садок коло хати — це не просто фруктові дерева. Це частина архітектури, якщо хочете, навіть інтер’єру. Бо коли треба, садок може стати вітальною, їдальною, робочим кабінетом і навіть спальнею. А тим більше на початку літа, коли зелень особливо свіжа, а крони густі і високі, бо гілки ще не схилилися під вагою врожаю, і свіжі пагони жадібно тягнуться вгору, до сонця, надаючи розпатланим деревам бешкетного вигляду.

Саме у таку пору садком прогулювалися двоє друзів. Вони були у простих сорочках, випущених поверх штанів, із закачаними до ліктів рукавами. Старший сухуватий брюнет тримав у худорлявих руках свіжий номер газети «Дніпръ» і пристрасно вимахував ним у повітрі.

— Дмитре, — казав він своєму супутнику. — Ти сам не розумієш, що зробив.

Молодший, високий широкоплечий шатен із пишною чуприною скромно заперечував:

— Та кинь, Якове Павловичу. Ти все перебільшуєш за своєю учительською звичкою.

Старший подивився крізь пенсне суворим поглядом.

— Ні, я не перебільшую. Твоя публікація спонукає тисячі людей перед тим, як викинути бабусину скриню на смітник, замислитися — а чи не історична цінність лежить усередині. Це просто вже якась народна археологія!

Біля паркану троє селян поралися з величенькою брилою каміння, встановлюючи її вертикально на вужчому кінці. Брила була округла, і на її боці проступав напівстертий малюнок, зроблений різцем стародавнього

¹⁵ Брати Капранови Справа Сивого. — Київ : Нора-Друк, 2018.

майстра — примітивні контури ніг, вусате обличчя та руки, які притисли до камінних грудей ріг.

— Пане, так годиться? — запитав старший із селян, що виконував роль розпорядника.

Друзі підійшли до каменя, глянули критично.

— Мабуть, що годиться, — підсумував той, що його колега звав Дмитром. — Закріплюйте, щоб не впав, — він обернувся до супутника: — До речі, цього мамая мені показав місцевий піп. Селяни його виорали плугом та й відтягли на край поля. Дивись, який красень. Ще, мабуть, скіфських часів.

— У нас їх ще називають бабами, — відгукнувся старший, Яків Павлович.

Молодший засміявся:

— Ну, яка ж це баба, якщо з вусами? Подивіться уважно, це ж викапаний дядько з села. У нас таких повно.

— Пане! — старший із селян невпевнено виступив наперед, поки його товариші підсипали камінну фігуру землею з боків.

— Чого вам? — повернувся до нього молодший із друзів.

— Це ви той гробокопатель, чи як його... — селянин не міг підібрати слів, — анжанір... Це ви той, що приїхали золото шукати?

— Золото? — усміхнувся той. — Бувають речі й цінніші.

— Все одно недобре це, — похмуро зауважив селянин. — У курганах чорти золото ховають.

— А ми не заради золота. Ми заради науки.

— Яка ж це, пане, наука, щоб із нечистим водитися?

— Наука археологія.

Селянин замислено почухав потилицю:

— Арханге... — спробував повторити селянин. — Ну якщо і справді архангельська, то хай...

Друзі весело презирнулися.

— От тобі, Якове Павловичу, і народна археологія, про яку ти говориш, у всій красі! — насмішкувато зауважив молодший.

Старший же зітхнув, неначе мав справу з нерозумними дітьми. Але раптом у розмову втрутився цілком сторонній голос.

— Пробачте, панове!

Друзі разом підняли голови і побачили, що до будинку наблизився кінний екіпаж із кучером. За спиною візника сидів добре вдягнений, певний себе чоловік років п'ятдесяти із пронизливими очима та по моді підкрученими вусами.

— Пробачте, що заважаю вашій розмові, — сказав гість голосно просто через паркан. — Чи не підкажете, як мені знайти Дмитра Івановича Яворницького?

Молодший виступив наперед:

— До ваших послуг. Чи, як казали козаки, пугу-пугу.

— Козак з Лугу, — засміявся чоловік в екіпажі. — Маю до вас справу і просив би приділити мені декілька хвилин.

Яворницький зробив руками запрошувальний жест і кивком звелів забобонним селянам самотійно закінчувати роботу з кам'яною фігурою.

За кілька хвилин трійця уже була на веранді, де стояв накритий скатертиною кривоногий стіл та стільці, спинки яких прикрашали запилюжені селянські свитки та штани.

— Дозвольте відрекомендуватися, — прибулий зняв свого модного капелюха та злегка вклонився. — Козак з Лугу Олександр Миколайович Поль, місцевий поміщик, дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей.

Яворницький у свою чергу показав рукою на приятеля:

— А це Яків Павлович Новицький. Теж наша людина, козацького роду. Історик. Блискучий етнограф та археолог, а я йому за джуру правлю. Ну а зараз і в козацькій мові мене наставляє, бо каже, що без мови я аж ніяк не козак, а хіба кацап, що козаку не рівня.

Старший друг вклонився чемно й уточнив:

— Опікун земських шкіл Олександрівського повіту, до ваших послуг.

Поки Новицький звільняв для гостя від лахів стілець, Яворницький прочинив двері до кімнати.

— Варонько, у нас гість. Чи не викажеш ти нам милість, і не зробиш чайку?

Почекавши кілька секунд на відповідь і не почувши натомість жодного звуку, він зітхнув та повернувся до розмови.

— Дмитре Івановичу! — той, що назвався Олександром Полем, одразу взявся до головного. — Насправді я приїхав познайомитися, бо теж, як ви, мабуть, чули, цікавлюся історією Наддніпрянщини, веду розкопки і маю домашню колекцію — чи не одну з найбагатших у Катеринославі, якщо говорити без зайвої скромності. Тому, коли довідався, що на наші землі завітав колега-археолог...

— Та що ви! — Яворницький замахав руками. — Далеко куцому до зайця.

— Дмитро Іванович занадто скромний, — усміхнувся у вуса Новицький. На відміну від гучного і темпераментного друга, він був стриманий і скупий на емоції. — Насправді ми з ним уже не перший рік досліджуємо могили, і, сказати чесно, він у цій справі далеко перевершив мої успіхи.

— Така молода людина має бути більш амбітною, — Поль і собі усміхнувся у відповідь. Він був явно старший за обох друзів і вже за однією цією ознакою мав право на поради. — Як будете у Катеринославі, запрошую до себе з візитом, мені буде цікаво почути вашу думку про мою колекцію.

— Дуже приємно, але, їй-право, нічим не заслужив...

— Заслужили, — перервав його Поль. — Чув я, що ви навіть розкопали в могилі запорожця з вусами і люлькою.

Очі Яворницького заблищали, як завжди, коли мова заходила про його улюблену справу.

— Це було дивовижно. В мене фотографії є. Пробачте, дружина, певно, нездужає, зараз я поклопочуся.

З цими словами він зірвався з місця та зник у дверях. За кілька хвилин вчений так само стрімко з'явився на веранді, тримаючи у руках невелику тацю із заварочним чайником та різнокаліберними чашками.

— Даруйте за такий циганський сервіз, — Яворницький незграбними чоловічими рухами взявся розставляти посуд на столі. — Ми цю хату орендуємо на сезон. Бачите, Андрій Михайлович Миклашевський люб'язно запросив мене приглядіти за розкопами курганів на своїх землях. Тут, — вчений махнув рукою, позначаючи напрямок. — Біля Яцовой могили.

— Так, власне, Андрій Михайлович і повідомив мені, що ви у нього копаєте. Ми з ним давні приятелі, — гість розстібнув комір сорочки і відкинувся на спинку стільця.

— Прекрасна людина! Але справжньою причиною моєї появи тут є його донька, Анастасія Андріївна. Це, скажу вам, справжній отаман у спідниці. Вона особисто керує копачами, неначе кошовий козаками, не боїться ані вітру, ані сонця...

Поки Яворницький гучно захоплювався чеснотами доньки господаря тутешніх земель, на веранді з'явилася невеличка повнувата чорнявка у літньому чепці та простій сукні. Вона не підвела очі ні на кого з компанії, а тільки поставила на стіл чайник з окропом і гучно прокашлялася.

— Ой, Варочко! — стрепенувся захоплений власною оповіддю історик. — А я так захопився, що й не побачив.

— Бачу, що захопився, — сухо кинула жінка у відповідь.

— Пробач! — Яворницький відступив на крок від столу, щоб не затуляти дружину від компанії. — Знайомтеся, Олександр Миколайовичу! Це — моя дружина, Варвара Петрівна.

Поль ввічливо звівся зі стільця, але жінка лише кивнула йому, без жодного слова розвернулася і зникла за дверима будинку. Чоловік знічено потис плечима:

— Я Варвару умовив поїхати разом у експедицію. Тому й будинок цей зняли — не в наметі ж їй жити, — він взявся розливати по чашках міцну заварку. — Дружина не дуже схвалює мої захоплення, і я її розумію. Грошей це все не приносить, скоріш забирає останнє. Але думаю, що природа, свіже повітря — це все одно краще, ніж сидіти у Харкові.

Гість кивнув, але заперечив:

— А от щодо грошей, то не скажіть. Досліджував я колись печеру біля Кривого Рогу, то й розбив випадково голову об камінь. Поки зупиняв кров, роздивився та й забрав із собою. І камінь не простий виявився — магнетитовий кварцит. Залізняк. Шістдесят відсотків заліза. А нині, як знаєте, цілий міст у Катеринославі збудували, щоб ту руду на Юзівку возити. І не простий міст. Кажуть, найбільший у Європі. А як вокзал залізничний відкривають, ви міста за кілька років не впізнаєте, — він хитро підморгнув. — Це я до того, що не така вже й порожня наша справа.

— Не з моїм щастям, — засміявся Яворницький.

— Не гніви Бога! — Новицький суворо зсунув брови й обернувся до гостя. — З такими, як у Дмитра Івановича, знахідками ще й на щастя скаржитися! Візьміть хоч би того самого запорожця. Хто до цього взагалі додумався копати козацькі могили?

— А, до речі, ви ж обіцяли фото, — нагадав гість.

І Яворницький одразу ж відсунув чашку:

— Розумієте, цей запорожець якимось дивом зберігся, неначе днями поховали. Чортівня якась. Може, характерник був.

Він почав розкладати фотокартки і голосно пояснювати гостеві особливості поховання, весь час ризикуючи своїми розмашистими рухами понівечити і без того тріснутий посуд. Новицький, добре знаючи звички приятеля, обережно пересунув чайник подалі. А гість нахилився вперед і слухав дуже уважно, не зводячи очей із зображень. Попри поважний вік, він тримався запросто, можна навіть сказати, по-приятельськи.

— А може, і правда характерник, — підсумував Поль, намиливавшись на фотографії, і задоволено відкинувся на стільці. — Якого тільки дива у могилах не знаходять!

Яків Новицький кивнув:

— Коли я був малим, то у Чортомлику розкопали царську могилу. Тоді навіть на базарах торочили, скільки золота там було.

— Знаменита справа, — похитав головою Поль. — І у моєму дитинстві копали ледь не в кожному селі. І це, я вам скажу, було задовго до Чортомлика.

— Начетверо розкопана Розрита могила. Чого вони там шукали? Що там схоронили? — замислено продекламував у вуса Новицький.

Гість же тим часом поринув у спогади:

— Я ж навіть батька прохав віддати мене вивчати історію, але старий вважав, що це пуста забава. Тому довелося вивчитися на юриста... — із цими словами він раптом ляснув себе руками по колінах: — А юристи — люди точні і на перше місце ставлять інтереси справи. Тож справа у мене до вас така, шановний Дмитре Івановичу! За дорученням Одеського товариства історії і старожитностей маю честь запросити вас на з'їзд археологів, який відбудеться у серпні. Може, встигнете підготувати доповідь за результатами своїх експедицій?

Яворницький зашарівся:

— Мене?.. Я?.. Я ж іще нічого... Це ж виходить...

— Дмитре Івановичу! — почувся з кухні жіночий голос.

— Це Варонька, — він підвівся з-за столу, не в змозі стримати розгублену, але щасливу посмішку. — Уявляю, як дружина зрадіє! — і рвучко подався до хати.

Співрозмовники провели колегу поглядами.

— Дмитро Іванович занадто скромний і вважає, що не гідний поки називатися справжнім археологом, — роздумливо зауважив Новицький. —

Участь у з'їзді, визнання такого поважного професійного товариства може суттєво підняти його самооцінку.

— Та киньте! — гість махнув рукою. — Чи ти справжній, чи ні, визначає зовсім не товариство.

— Ви так вважаєте?

— Повірте моєму досвіду. Археолог — це перш за все те, що він знайшов. А це залежить не від визнання чи невизнання, а єдине від того, чи покажуться тобі скарби, чи ні. Мені он показалися, і виявилось, що я скоріш геолог, аніж археолог, — Поль розвів руками. — На щастя, а чи на жаль.

— А від чого, по-вашому, залежить, чи покажуться скарби?

— Від чого? — гість задумливо підвів очі вгору. — Мабуть, від покровителя... — Він взяв паузу, а потім вказав пальцем у землю. — Там.

Учительська душа Новицький ледь помітно скривився, але це не пройшло повз увагу співрозмовника, який тут-таки розвернув пальця угору:

— Або там.

Обидва розсміялися.

— А як дізнатися, чи є у тебе такий покровитель?

Поль стеноу плечима:

— Мабуть, знак якийсь має бути. Тільки його, як і будь-який знак, ще помітити треба, і не тільки помітити, але й правильно зрозуміти.

Тим часом на веранді з'явився і сам об'єкт обговорення. Співрозмовники здивовано презирнулися. Бо нещодавня радість геть зникла з обличчя вченого. Тепер на ньому панувала суцільна розгубленість.

— Олександрє Миколайовичу! Я дуже перепрошую... Варвара Петрівна... Тобто я... — він підійшов до столу й, опустивши очі, взявся перебирати пальцями край скатертини. — Ви ж від нас до Катеринослава поїдете? — і підвів очі на гостя.

— Так, — той посерйознішав і підвівся з-за столу. — А що трапилося?

— Варвара Петрівна вирішила повертатися додому, — Яворницький знову опустив-підняв очі. — Чи не могли б ви дорогою її підвезти?

Новицький, який теж підвівся зі свого місця, співчутливо поклав руку на плече друга.

— Допомогти вам буде честю для мене, — чемно нахилив голову Поль.

А Новицький раптом підштовхнув друга і завів упівголоса:

— Ме-ні, мені з жінкою не возиться. Ме-ні...

Губи Яворницького самі собою склалися у слабку посмішку, і він підхопив:

— Мені з жінкою не возиться.

А в очах поважного гостя несподівано промайнули бісики, і завершили пісню вони вже втрюх:

— А тютюн та люлька козаку в дорозі пригодиться!

Червень у степу — пора розквіту і буяння. Земля ще зберігає залишки весняної вологи, і трави напиваються нею удосталь, квітнуть, наливаються соками, скликаючи до бенкету диких мешканців степу, а також табуни, стада та отари худоби свійської. У червні не спиться й завбачливим косарям, які з першими променями сонця виходять у степ, щоб встигнути заготувати якнайбільше цієї літньої пишноти на довгу й холодну зиму.

Однак люди, що сонячного червневого дня зібралися біля старої могили, зовсім не були косарями. Десяток селян, озброєних заступами і ломами, поралися на вершині, вибираючи у землі глибоку яму, немовби траншею копали. Двоє працювали на дні. Ще двоє витягали мотузками відра із землею нагору. Біля них трійко перебирали викинуту землю руками, щоб не пропустити була якоїсь дрібної знахідки, а потім вантажили на розстелений на землі шмат грубого полотна та волочили викопаний ґрунт за межі кургану.

Керувала роботою ясноока міцна молодиця років тридцяти. Робітники називали її «пані» попри засмагле всупереч міській моді обличчя, щедро розцяцьковане ластовинням. Жінка і справді була пані, бо батько її, Андрій Михайлович Миклашевський, володів не тільки цим курганом, але й усіма землями навкруги. Та захоплення археологією не дозволяло непосидючій

пані ховатися від літньої спеки у прохолоді батькового будинку. Тому вдягнута вона була зовсім не по-панськи — у просту літню сукню з міцного полотна, а на голові замість капелюшка мала звичайну селянську хустку.

Дмитро Яворницький із задоволенням спостерігав за тим, як вправно розпоряджалася на розкопі молода жінка. Він, так само, як і Новицький, що стояв поруч, мав на голові бриля — найкращий захист від пекучого літнього сонця.

День наближався до свого екватору, і робота дещо втратила темп.

— Анастасіє Андріївно! Давайте зробимо перерву. Хай люди відпочинуть.

— Добре, Дмитре Івановичу! — розпорядниця усміхнулася і ця усмішка раптом освітила її обличчя сильніше за літнє сонце.

— Дмитре! — штурхнув у плече приятеля Новицький, коли та взялася давати вказівки підлеглим. — Ти — історик, до того ж одружений, тому повинен їсти очима тільки кам'яних баб.

— Жінка-археолог — це дивовижно! — Попри дружні кпини Дмитро Іванович і далі не відводив погляду від жіночої постаті на вершині. — Я обов'язково напишу про неї!

Новицький скрушно похитав головою:

— Невиправний романтик.

Тим часом підійшли робітники, витираючи рукавами спітнілі обличчя.

— Лягайте тут, — Яворницький повів руками навколо себе, а тоді першим упав животом на траву.

Поки робітники здивовано презиралися, Новицький, який добре знав звички друга, примостився поруч.

— Анастасіє Андріївно! Прошу! — археолог поляскав долонею по траві поруч із собою.

Розпорядниця робіт без зайвих роздумів лягла на вказане місце. Це стало сигналом для робітників, які радо повкладалися на землі, щоб дати спочинок натрудженим спинам.

— Ну, розкажіть мені про козаків, що знаєте. Ви ж тут усі козацького роду-племені?

Робітники загомоніли врізнобій. Яворницький пальцем вказав на підстаркуватого дядька навпроти:

— От ти з козаків?

— Є трохи. Дід мій козакував. Чуприну аж двічі округ голови обмотував. Та й батько чуба носив було. А то як стали ми казьонними і понаїхали до нас управляючі, то як побаче який-небудь на голові у хлопця чуприну, то зараз і кричить: «А, сукін син! Запорозької юхти держиться! — Одріжте йому!». То так по саме тім'я і одхватували, іродові сини.

— А ти? — палець ученого вказав на його молодого сусіда.

— А мені дід казали, що йому батько казали, як запорожці до коша приймали. Казали, що ставили повний казанок каші і дивилися скільки з'їсть. Бо казали, який з тебе їдець, такий і стрілець.

Слухачі заворушилися:

— Ви Трохима, Трохима спитайте.

— Хто Трохим? — озирнувся історик.

— Я! — підняв руку сивий здоровань із тих, хто волоком таскав землю з кургану.

— Що розкажеш?

— А що розказати?

— Ну, люди ж чомусь на тебе кажуть.

Трохим скептично скривив рота:

— То хай собі кажуть.

— Про козака розкажи, який до тебе вночі ходив, — гукнув копач, що лежав по сусідству.

— Не розкажу, — Трохим похитав головою. — Про мертвяка історія. А тут бариня.

Яворницький обернувся до сусідки:

— Даєте дозвіл? Від вас залежить.

— Розкажуй, — махнула рукою розпорядниця. — Я всяке вже чула.

— Давай, Трохиме! — заохотив сусіда копач.

— Як скажете, — стенив плечима сивий і раптом стало зрозуміло, що він і сам страшенно хоче розповісти, а весь його спротив був лише кокетуванням. — Орав я, будем говорити, в городі. Коли бачу — земля провалилася під кіньми. Дивлюсь далше, а воно — могила. Ну та як мені тоді дуже заніколилося, то я її так і покинув. Аж то, будем говорити, настало літо, пройшли й жнива. Після жнив я взяв лопату і почав копати там, де коні провалилися. Копав-копав та й викопав труну, а в труні чоловік. Одкрив, аж воно здоровенний чоловік. Узяв я оцей гомілок, що од п'яти до коліна, та як приложив до себе, так вік дійшов аж до пояса. — Трохим повернувся набік та підтягнув власну ногу для наочності. — А труна уся як єсть ціла. Дошки такі міцні і кріпкі, що ось які. Подивився я, будем говорити, на ті дошки та й думаю, дай я собі зроблю з них піл. Витяг та й зробив піл замість ліжка. Пройшло скільки там день. Сплю я на тому полу, коли чую крізь сон, що наче щось підійшло до мене та й каже: «Нащо ти жисть мою потривожив?». Я гульк, аж переді мною стоїть здоровий та чорний козак, а на дворі місячно та видко так, хоч голки збирай. Схопився я з ліжка, перехрестився — нема нікого. Пройшло ще скільки там день. Сплю я знов. Коли бачу, знову той чорний та здоровий козарлюга стоїть серед хати. Підійшов до мене та й каже: «На що ти мою жисть тривожиш? Однеси на місце те, що взяв!». А потім як опереже мене по заду, так я так і скотивсь із ліжка на землю. Прокинувся і бачу, що лежу я сам на землі. Тоді я розумію, будем говорити, що діло плохо. Пішов до лавки, купив гвіздків, вийняв із ліжка дошки, збив їх як треба на труну і закопав на тім місці, де й вирих. Отак от, — рішуче підсумував оповідач і підпер голову руками на знак того, що сказав усе.

Слухачі з цікавістю позирали на панів, чекаючи на їхню реакцію.

— Скільки копаю, ніхто до мене не приходив, — задумливо сказав Яворницький. — А до вас, Анастасіє Андріївно?

— Дурощі які.

— Бо ми не для себе копаємо, а для науки, — згадав нещодавню розмову з селянами Новицький.

А Яворницький хитро примружився:

— А як же ти, Трохиме, не боїшся тут у нас працювати?

— А я що? — повів плечем оповідач. — Я ж навіть і не копаю. Я тільки землю відтягую.

— Як бачить гроші, губить страх, — зауважив його сусіда-копач.

І всі зареготали.

— Давайте до роботи, — розпорядниця підвелася з трави й обтрусилася спідницею. — За розмови гроші не платять.

Розімлілі від лежання на м'якій траві чоловіки поволі почали зводитися на ноги. Селяни взагалі звичні до тяжкої праці, а ті, хто наймається на розкопи, й тим більше вміє швидко ставати до роботи після відпочинку. За кілька хвилин усі вже розібрали свої інструменти і скупчилися біля ями.

— А насправді, чи добре це діло, копати? — зазирнув у очі історику той, що нещодавно під'юджував Трохима. — Християнські ж кістки з могил викидаємо...

— Ти тут воду не мути, — різко перервала розпорядниця.

Але Яворницький заспокійливо поклав долоню їй на плече і розвернувся до робочих.

— А чи ви знаєте, що ми тут копаємо?

— А що?

— Скіфів.

— А що то воно за скехва така?

— Та це така, що вона не вмивалася, Богу не молилася, церков не знала і без штанів ходила.

Жінка усміхнулася, а копач зіщулився хитро:

— Отака вона падлюка?

— Отака.

— Ну так маслуй же її лопатками, коли так, — копач плюнув на долоні і, взявши лопату, поліз драбиною донизу.

— Але дивіться уважно, — гукнув услід Яворницький. — Як ґрунт зміниться, одразу зупиняйтесь і кличте мене.

— Слухаємо, пане, — підтвердив другий копач, що поліз слідом до ями.

Драбину підняли і робота, що уповільнилася до відпочинку, тепер закипіла з новою силою.

— Старий Гаврило-коваль тут копав, — озвався раптом робітник, що навантажував лопатою ґрунт на ноші.

— Коли? — запитала пані.

— Я ще малий був.

— Щось викопав? — поцікавився Новицький.

— Та! Мідяк катерининський.

— Теж гроші, — похитав брилем Яворницький.

А дядько не вгавав:

— Казала мені бабуса, що і прадід мій пробував копати, але наткнувся на мамая.

— Мамая? — уточнив Яворницький.

— Ну да. Колись він зверху стояв, а потім чи в землю вріс, чи закопав хтось. Так у землі і залишився.

Яворницький знизав плечима:

— А слідів розкопів у шурфі не видно.

— Ну, та вони так глибоко не копали, нема дурних дарма землю ворочати.

— Хтось іде, — показав Новицький на темну постать, яка з'явилася на обрії.

Усі повернули голови, але впізнав прибульця тільки наймолодший робітник.

— Та це наш, із села. На паперті прохає. Почув, що нові люди, і дибає за поживою.

Несподівано з траншеї долинуло скреготіння, лопата зачепилася за щось тверде. Яворницький буквально підстрибнув на місці:

— Стоп! Зупиніться! Все!

Дядьки у шурфі розігнули спини і підвели спітнілі обличчя.

— Усі нагору! — скомандував історик, і дядьки, навіть не чекаючи підтвердження від своєї господині, взялися вибиратися з ями.

Нетерплячий Яворницький мало не по спинах скотився до шурфу.

— Дмитре Івановичу! Не поспішай! — гукнув йому вслід Новицький, але молодість та азарт брали своє. Яворницький уже орудував лопатою, обережно знімаючи землю у місці, де чувся звук.

Лопата раз по раз чіплялася за тверде.

— Воно збоку, треба іще вбік розширити, — зауважив Новицький, який уважно спостерігав згори.

— Мабуть, поховальна камера, — Яворницький взявся підрізати стінку шурфу та відгрібати землю у вільний кут. — Нічого, я зараз.

— Ви обережно там, — стривожено гукнула розпорядниця робіт.

Хвилин із десять було чути лише звук землі, що відгорталася. Вчений потроху почав захекуватися, але роботи не кидав.

— Ось воно, — нарешті видихнув він.

Почувши ці слова, всі хто був на вершині — і копачі, і ті, хто витягав землю, і навіть носії з волокушами, кинулися до краю шурфу, намагаючись першими побачити знахідку, і в цей момент земля під їхньою вагою провалилася і підкопана стіна шурфу загрозливо посунулася.

— Назад! — закричав Новицький, але було пізно. Жирна степова земля усім масивом уже посунула донизу і накрила історика своїм чорним саваном.

Двійко робітників не втрималися на ногах і впали зверху. А жінка заверещала від несподіванки і розпачу.

— Господи Боже мій! — перехрестився один із селян.

Новицький загорлав:

— Дмитре! Дмитре! — потім захлопав руками, неначе крилами: — Що ви стоїте? Давайте заступи, швидше!

— Так заступи там лишилися, — якимось по-буденному зауважив селянин.

— Лопати давайте! Біжіть у село! Кличте людей! — Новицький від розпачу почав гребти землю руками у даремному намаганні врятувати друга.

Зрештою двоє селян таки зрушили з місця й, озираючись, побігли у бік села. Робітники, що вантажили ґрунт, заходилися у дві тупі лопати відгортати осілу землю, Новицький все гріб землю руками, а розпорядниця робіт стояла, закусивши губу, з очами повними сліз. Усі дивилися на розриту могилу, тому ніхто не помітив, як старець, на якого нещодавно вказував учитель, наблизився до кургану, підняв руку з тонкими, немов очеретинки пальцями, перехрестився і завів старечим тріснутим голосом:

— Зо святими упокой, Христе, душу раба Твого, де немає недуги, ні смутку, ані зітхання, але вічне життя.

Засідання відділення історичної географії та етнографії VI З'їзду археологів перенесли до найбільшої аудиторії Імператорського Новоросійського університету в Одесі — розпорядники вимушені були це зробити через пресу, яка виявила великий інтерес до події. Ще б пак — доповідь мав молодий дослідник Катеринославщини Дмитро Яворницький, який привіз на з'їзд найкращу за загальною думкою колекцію — козацькі старожитності. Крім того, цей молодий історик зірвав овації своєю першою доповіддю «Подорож Запоріжжям», і слава блискучого лектора побігла поперед нього так прудко, що багато хто з одеситів прийшов послухати разом із дітьми та дружинами. Особливого шарму в очах дам додавала зачесана назад посивіла чуприна, яка так контрастувала з гладеньким, хоч і завітраним обличчям молодика, а також ліва рука, що висіла на перев'язі, надаючи господарю справжнього геройського вигляду. Поміж собою слухачі шепотілися про те, що, похований заживо, він вибрався з могили, про

містику, прокляття, нерозділену любов, помсту і навіть можливий замах на вбивство.

У першому ряду розмістилися учасники з'їзду, маститі історики, археологи, дослідники старовини з усієї імперії. Золочені професорські пенсне пускали зайчики на стіни.

— Під час досліджень Запоріжжя ми взяли на себе сміливість розкривати могили, розкидані на козацьких землях. Із деякими експонатами, знайденими у цих похованнях, шановна публіка мала можливість познайомитися на виставці, — Яворницький тримав указку у правій руці, показуючи на планшетах плани розташування та креслення розкопів, тоді як лівиця безвільно висіла на перев'язі. — У запорозьких могилах нами було знайдено багато речей, фотографічні знімки яких ви можете бачити. Зокрема, нам вдалося викопати запорожця з вусами, чубом, із поясом та шапкою, з карафкою горілки та люлькою.

При цих словах хтось із дам охнув, фотограф блиснув магнієвим спалахом, а чоловіки почали плескати в долоні.

— Сьогодні я маю плани всіх запорізьких січей, знімки всіх дніпровських порогів, я пройшов пішки весь Низ, що на ньому розташовувалося Військо Запорізьке Низове, і пройшов його вздовж та впоперек.

Після виступу, овації публіки та настирливих запитань представників преси Яворницький нарешті взявся збирати свої папери. Справа просувалася нешвидко, бо діяти доводилося лише правицею, коли до трибуни наблизився старий уже знайомий Олександр Поль.

— Дмитре Івановичу, дозвольте вам допомогти.

Яворницький швидко обернувся, на обличчі заграла усмішка.

— Щиро вражений вашим рефератом, — у свою чергу посміхнувся Поль.

— По совісті кажучи, не розумію, чому мене так приймають...

— Ну як мінімум, через те, що ви копали запорозькі могили, а тут багато хто пам'ятає своїх козацьких предків, — Поль як людина старша вмів тверезо оцінювати смаки широкої публіки. — Але я бачу, що ваші експедиції не були простими, — він промовисто подивився на лівицю Яворницького.

— Це? — знітився Дмитро Іванович. — Засохне, як на собаці. Але, ви знаєте, що руку мені поламав той, хто захистив від значно гіршого.

— Захистив? І хто саме?

— Мамай.

— Як це? — підвів брови Поль.

— А так. У могилі був прикопаний мамай. Він упав на мене першим, і хоч руку зачепив, але всю землю прийняв на себе і мене сховав.

Поль замислився.

— Думаю, це — знак, — врешті промовив він. — Знак того, що предки взяли вас під свою опіку.

Яворницький задумливо посміхнувся:

— Знак? А що, може, і знак, — і здоровою правицею пригладив гриву посивілого волосся над своїм молодим іще обличчям.

4. Прочитайте уривок з ретродетективу А. Кокотюхи “Адвокат з Личаківської”¹⁶. Визначте художні засоби відтворення епохи.

Липневим ранком на перон Львівського вокзалу вийшов молодий чоловік у піджачній парі, синій, у блідо-сіру смужку.

Штани зім'ялися в дорозі, звівши на пси всі старання їхнього господаря напрасувати стрілки, як того вимагала міська мода. Крій при цьому здавався не надто актуальним. Та й загалом виглядало, ніби власник не замовив костюм у кравця спеціально, як водиться, а купив готовий, бо так дешевше. Після цього майстер підігнав та підшив одяг уже по фігурі, взяв гроші, ще й зробивши знижку. Й обоє лишилися задоволені. Молодик – бо

16 Кокотюха А. Адвокат з Личаківської. – Харків : Фоліо, 2015.

вбрався недорого й водночас досить пристойно. А кравець – бо спекався нарешті лежалого товару, за який не заплатив попередній замовник. Не сподобалось, смужки не такі, а насправді програвся в карти й сидить у дешевих номерах десь на Ямській, чекаючи, поки жалісні батьки відгукнуться та пришлють грошенят. Тут, звісно, не до костюмів, поїсти б чогось...

Так воно й було.

Звісно, молодик, торгуючись із подільським кравцем, поняття не мав про його історію. Сам переживав не найкраще фінансове становище, та якби ж лише цього горя. Одяг, у якому вийшов на волю, був закривавлений та брудний. Інші нехитрі пожитки хазяїн апартаментів, які винаймав молодий чоловік у Києві на Подолі, не надто розводяться, забрав за борги. Додавши при цьому ядуче: собі на збиток, але краще вже так, ніж нічого. Гроші в батька брати не хотілося. Позичити вдалося у знайомого, одного з тих небагатьох, хто ще не боявся з ним не лише спілкуватися – вітатися. Пообіцяв вислати, щойно влаштується на новому місці. Вистачило на костюм, сорочку, краватку, круглий солом'яний капелюх-канотье та квиток в один кінець на поїзд із Києва до Львова.

Звали чоловіка Климентієм Назаровичем Кошовим. Коли рекомендувався, називав себе Климом, інших просив іменувати себе так само запросто. Не любив, як сам казав, усяких там цирліх-манірліх, хоча професія зобов'язувала тримати марку, розшаркуватися в присутствених місцях.

Він був адвокатом.

Йому недавно виповнилося тридцять років.

І його могла вже розшукувати поліція щонайменше всієї Київської губернії.

Хоч ніби перешкод для виїзду за кордон не виникло, хтозна, що, коли й кому зайде в голову. Оголосити когось державним злочинцем та віддати наказ вжити заходів для розшуку й арешту – раз плюнути. Щоправда, у масштабах поліції та жандармерії всієї неосяжної Російської імперії персона

Кошового виглядала надто дрібною, аби розшукувати його по всій країні. Принаймні самому Климові хотілося, аби так було.

Мандрував київський адвокат другим класом, заплативши за квиток у жовтий вагон дванадцять рублів п'ятдесят копійок. У його становищі це були скажені гроші. Навіть хотів зекономити, поїхати третім, за вісім шістьдесят. В останній момент передумав. Та поки вагався, місця розібрали – відразу кілька викупила ортодоксальна єврейська родина. Клим побоювався гармидеру, від якого гудітиме на ранок голова. Та вийшло навпаки. Діти, двоє пейсатих хлопчиків із різницею приблизно у пару років, та менша дівчинка, сиділи тихо, а коли потяг залишив позаду Фастів, мама почала мостити їх спати. Чоловіки, старший та менший, судячи з усього – тесть і зять, говорили в коридорі тихо.

З цікавості нашорошивши вуха, Кошовий розчаровано зітхнув: розмовляли на їдиші, якого він не розумів. А кортіло знати, з якою метою мандрує ця родина. Цілком можливо, старший вирішував у Києві різні господарські питання. Втім, це припущення Клим відразу відкинув – у такому разі чоловіки не обтяжували б себе жінкою з трьома дітьми. Швидше за все, родина перебиралася на Захід, бо справи в Києві ставали для них дедалі гіршими. Великого багажу пасажирів при собі не мали, що непрямо підтвердило саме таку версію: нерухоме майно розпродали, решту скарбу відправили слідом за собою окремим вантажем.

Час від часу євреї кидали в його бік підозрілі погляди. Навряд чи відчували з боку свого сусіди небезпеку. Напевне їм було в його присутності не надто затишно.

Тож Кошовий вирішив залишити їх хоча б на трохи, підвівся й прогулявся до вагона-ресторану.

Там теж не знайшов спокою.

По-перше, не було бажання й можливості витратитися на вечерю. Сидіти ж просто так не збирався, та й не прийнято. По-друге, його

нерішучість неправильно оцінила компанія ровесників, коли запросила до свого гурту.

Схоже, вони засіли тут давно. Від здійсненого ними шуму гойдало весь вагон – так, принаймні, Климові здалося. Крім них, у кутку за столиком пристроївся інтелігентного виду пан із борідкою, у пенсне й тужурці інженера. Примостивши поруч на столі кашкет і поклавши на скатертину лікті, він палким шепотом переконував у чомусь даму, молодшу за себе вдвічі. Хоч та була вдягнена, як київська міщанка, виглядала особою інакшого, вищого статусу. З інженером не говорила, більше слухала, іноді кидала у відповідь кілька фраз, чим співбесідника зовсім не заспокоювала й не тішила. Заводився дедалі більше та, глипаючи на компанію, стишував голос, сильніше втягуючи голову в плечі.

Крім цих, у ресторані сидів ще один відвідувач. Товстенький лисуватий дядечко, чимось схожий на університетського доцента, сьорбав чай, гриз бублики й читав газети. Одну, чи то вже прочитану, чи на черзі, підклав під лівий лікоть, притиснувши до поверхні столика. Кошовий ковзнув поглядом, побачив частину назви, зрозумів – «Русское слово». Іншу, в яку «доцент» заглибився, Клим так само впізнав – «Київські губернські відомості». Гамірна трійця вочевидь заважала, бо дядечко час від часу зиркав поверх газетного листка, супив густі брови, відтак мовчки робив ковток чаю, відкушував бублика й знову поринав у читання. Тутешній офіціант напевне вивчив «доцентову» поведінку – щойно той упорав склянку, як йому вже підносили наступну, забираючи спорожнену.

Спершу Клим не збирався затримуватися тут. Але один із гурту гукнув до себе. Вирішив – йому просто не знаходилося місця. Тож широким жестом запросили приєднатися, поставили чарку й голосно, хором, замовили ще карафку горілки. Кошовий випив та закусив підсмаженою шинкою, хоч перед від'їздом підживився вдома. Та вирішив віднині й надалі не вдавати прошеного: потяг віз у невідомість, коли наступний раз вдасться перекусити – хтозна.

Нові товариші знайомилися, називали себе, та Клим не затримав у пам'яті жодного імені. Знав – із молодими купчиками йому точно не по дорозі. Не через зневагу, навпаки – серед його клієнтів переважно були поміщики й промисловці середньої ланки. Буквально, мета їхньої подорожі була різною. Кошовий – вимушений емігрант, по суті – втікач із рідного міста, чого, звісно ж, не сказав, обмежившись загальним «у ділових справах». Товариство – на води. Спершу в Трускавець, бо наслухалися про новий європейський курорт, і там уже чекають відправлені наперед їхні пасії. Далі – у Баден-Баден, для порівняння. Один із компанії виявився сином якогось «спиртового короля» з-під Полтави, київські друзі витягнули його з собою й час від часу називали галушкою. Може, той і ображався, та старанно робив вигляд, що йому подобається.

Коли трійця почала допитуватися, в яких таких справах новий товариш їде до Львова і чи не готовий він плюнути на все та поїхати з ними, аби побачити трошки світу й познайомитися, коли пощастить, з гарною дівкою, Клим зрозумів – пора. Вибачився, випив на коня, послався на головний біль та швиденько забрався геть. Не хвилювало, що про нього подумують купчики й чи думатимуть узагалі.

Крім нього, вагон-ресторан не залишив ніхто з тих, хто сидів там раніше.

Рано-вранці, коли потяг зупинився у Волочиську й пасажир на кордоні почали показувати паспорти для перевірки, Кошовий що було сили намагався триматися спокійно та впевнено. Навіть змусив себе посміхнутися прикордонному офіцерові. Той глянув на нього, знизав плечима, взяв паспорт, погортав і повернув. Ураз, помітивши щось краєм ока, рвучко повернувся до вікна, не випускаючи документа з рук. Глянувши туди ж, Клим побачив: старший офіцер-прикордонник і двоє жандармських унтерів у формі затиснули на пероні в кліщі вчорашнього інженера. Той був без кашкета, розтріпаний, вимахував руками й щось завзято доводив їм.

Аж тут у полі зору з'явився, ніби ожила журнальна картинка, жандармський офіцер, за ним дріботів кругленький «доцент», з тростиною та в круглому капелюсі. Він ніс фанерний чемоданчик, обтягнутий штучною шкірою, й кинув ношу просто під ноги інженерові. Від удару вічко розкрилося, зсередини висипалися якісь стягнуті шпагатом книжечки, та роздивитися Клим не встиг – гурт на пероні дружно затупцяв, заступив підозрілий багаж. Кругленький показав рукою ліворуч, офіцер зробив знак. Один із унтерів заспішив у тому напрямку, «доцент» поквапився за ним. Жандарм же почав щось виговорювати інженерові.

Побачивши, що Кошового події зацікавили, офіцер знизав плечима, буркнув:

– Пропагандисти. На цьому тижні вже третіх знімаємо.

Клим вирішив не вступати в небезпечні розмови. А офіцер – не вести їх далі. Більше не мовив нічого, окрім традиційного в подібних випадках побажання щасливої дороги. Та й ті вичавив із себе: піддані Його Імператорської Величності, государеві слуги, ніколи не відзначалися надмірною ввічливістю та приязністю.

Клим, котрий раніше ніколи не перетинав західного кордону, дійшов висновку: їм тут дана спеціальна вказівка зберігати кислі обличчя. Обмежений словниковий запас, ймовірно, визначений височайшим велінням. Їхній перелік може бути написаний на якомусь офіційному папері. Це закріпили гербовою печаткою. Ось вони й вітаються, кажуть «будь ласка», дякують і чогось там бажають, бо є на те відповідне розпорядження. Коли потяг нарешті рушив та почухкав через Збруч, Кошовий настільки захопився своєю версією, що сам повірив – усе так і є.

Дочекався, коли повз вікна його вагона проміне інший, *австрійський*, берег річки, тоді не витримав – озирнувся, відчувши дивну потребу послати в бік країни, з якої забрався, останній погляд. Мимоволі зринуло лермонтовське напівзаборонене, тому й відоме в певних колах – прощай, немытая Россия. Але Клим відразу відкинув ці рядки від

себе, навіть роздратовано труснувши головою. Він не знав, чи справді прощається. Їхав на деякий час, пересидіти бурю, та чи скоро вщухне – поняття зеленого не мав.

І ще одне – прощався не з Росією.

Рідну Київську губернію не вважав тією країною, з якої більш як півстоліття тому забирався на заслання російський поет.

Знав: там, куди ведуть залізничні рейки, нинішню російську провінцію називають Великою Україною.

Митники з австрійської сторони виявилися не те щоб привітнішими, але все одно – інакшими.

Чорнявий, на вигляд – угорський, офіцер виглядав зграбнішим за свого російського колегу, старшого дядька, спітнілого й пузатого. Віддав честь, узяв паспорт, звірив фото, і Кошовий зовсім не здивувався його реакції, коли їхні погляди зустрілися. Проте там, де Клим міг нарватися на непорозуміння чи грубість від государевого слуги, імператорський підданий просто підвів брови. Вочевидь, не знав, як правильно реагувати на побачене. Тоді прийняв єдино вірне для себе рішення: пропустив гримасу пасажира повз увагу, повернув документи, знову козирнув та зайнявся іншими.

Кошовий за набутою віднедавна звичкою торкнувся пучкою пальця краю правого ока, ніби так можна було все заспокоїти. Вкотре згадавши, як жандарма, котрий випускав його, це чомусь неабияк розізлило. Вирішив – учорашній арештант знахабнів зовсім. Кривляється, знущається, назад захотів. Обклав матом, ще й намірився затопити кулаком межі очі, та вчасно втрутився агент у цивільному. Мав досить повноважень, аби навіть без форми приборкати праведний жандармський гнів. Щоправда, потім сам не стримався, посміявся. Сказав – Клим полегшив роботу поліції. Чому? Бо раніше в картці писали – особливих прикмет нема. Віднині ж вона є.

Надовго.

Якщо не назавжди.

Заглибившись у свої думки, Кошовий не помітив, як потяг рушив нарешті зі станції Підволочиськ. А за деякий час ступив на перон, стискаючи в руці невеличкий саквояж – усе своє багатство на сьогоднішній день. Там маленьке фото батьків, забране в рамку під скло та дбайливо замотане у запасну сорочку, жилетка, модна краватка, пара білизни, окуляри в тонкій оправі – часом, коли доводилося багато писати й читати, вдягав, жаліючи очі, кишеньковий несесер, де тримав манікюрні ножиці, щіточку для вусів та інші потрібні дрібнички. Ще, на самому дні – кілька авантюрних романів, французьких та англійських. Книжечки не дуже грубі, зручні для подорожніх. Клим мав до них тягу з дитинства, не облишив у юнацтві, зберіг дотепер. Гаманець та паспорт тримав при собі. Документ глибоко ховав у внутрішній кишені, гроші – у кишені штанів. Як туди хто полізе, не відчутися не можна.

Дбати ж було про що: катеринка, сто царських рублів, була зараз єдиним капіталом Кліма Кошового.

Потупцявши на місці й роздивившись навкруги, молодий чоловік перекинув саквояж із правої руки в ліву та впевнено пройшов до виходу на привокзальний майдан. Там зупинився на бруківці, глянув на величну, ошатну, помпезну споруду, якою явилася його очам вокзальна будівля. Тут же пригадав київський, старий, дерев'яний, ще й приречений наказом генерал-губернатора на знесення. Контраст справді виглядав величезним, і Клим уперше уявив себе не просто в іншому місті чи іншій державі – бери більше, в іншому світі.

Розглядати будівлю можна було безкінечно. Зрозумівши це, Кошовий рішуче розвернувся й покрокував уперед, перетинаючи площу навскоси. Пройшовши чималу відстань та зиркнувши ліворуч, вгледів споруду, частково прикриту будівельними лісами. Примружившись, аби краще бачити, Клим зрозумів: це тут зводять католицький храм, причому досить давно.

Вигляд храму нагадав, що люди тут сповідують переважно католицьку віру. Сам Кошовий до релігії ставився нейтрально. Батьки, звісно, ходили до церкви, сам він теж дотримувався православних традицій, але при цьому не мав того щему в серці, який напевне мусить визначати віруючу людину. Він чув та читав, що католики мають інакші стосунки з церквою та вірою, ніж православні. Але при цьому так само знав та відчував: у провінціях Російської імперії так само інакше ставляться до віри, ніж у Великоросії.

Принаймні єврейські погроми проводили діячі з Київського відділення «Союзу Михаїла Архангела», називаючи себе борцями за панування істинної віри. Натомість українські віруючі у схожих акціях помічені не були. Тож православна віра, котру сповідували росіяни, дозволяла їм заради її ствердження громити єврейські вулиці й квартали, тоді як Бог, якому молилися в храмах українці чи, як частіше їх називали, *малороси*, на сумнівні подвиги заради віри не благословляв.

Міркуючи так, не стільки через намір поміняти не лише місце проживання, а й церковну конфесію, скільки для того, аби чимось зайняти голову, Клим дійшов до місця, де ставав трамвай. Зупинка позначалася стовпом, на якому він побачив дві букви – «D» і «H». Поки міркував, що вони означають і чи доїде звідси туди, куди треба, нагодився й сам трамвай. Щойно він зупинився й двері відчинилися, Кошовий раптом передумав сідати. Відступив назад, дочекався, поки вагон розвернеться на рейках та поїде, дзенькаючи, назад.

Провівши трамвай поглядом і прийнявши, як йому самому здалося, важливе рішення, прибулий пішов на протилежний бік площі, де товклися коляски візників.

8. РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ І БОРОТЬБА ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ В МИСТЕЦТВІ

1. Прочитайте уривок з оповідання В. Шкляра “Дума про братів азовських”¹⁷. Визначте художні засоби та маркери історизму

3

Повернувшись на базу (після того як нас замінили на блокпосту), ми пішли скупатися в Озівському морі. Хоча наша обитель стояла на його березі, таке задоволення нам випадало нечасто. Та після гарячої роботи я завжди поривався до моря, щоб зняти стрес. Тупо лягав на мілководді й чекав, поки все в мені вляжеться. Єгер із Сіроманцем плавали, пірнали, пирхали водою, як слони, а я лежав на мілині і вслухався, як вода гамує в мені легенький дроз.

До нас приєднався чотовий Гризло. Він вийшов на берег з автоматом і книжкою (зі зброєю ми не розлучалися ніколи), і я косував одним оком, як він роздягається. Мені подобався Гризлів оголений торс – зліва, де серце, на його тілі був витатуйований увесь декалог українського націоналіста.

У Гризла ще по-юначому добре, відкрите лице і борода, відрощена на раніше не голених щоках та підборідді, ніжна, як пух. Він не курить, не п’є, не вживає лайливих слів і червоніє, коли поруч нього матюкаються. Гризло – справдешній націоналіст. Бо у нас же як? Якщо ти розмовляєш своєю мовою, наприклад, у Києві, Харкові чи в Кривому Розі, то ти вже націоналіст. Україна в цьому справді унікальна країна, яких більше немає у світі. Тут націоналістами називають людей тільки за те, що вони розмовляють своєю мовою. А якщо ці самолюбці ще й хочуть, щоб із ними також говорили по-їхньому, тоді бери вище – це вже нацисти, расисти чи щонайменше фашисти. Такі ми, українці. Тому так і живемо. Обираємо собі владу завжди з

¹⁷ Шкляр В. Чорне Сонце: збірка. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016.

чужинців, щоб нас, боронь Боже, не назвали ксенофобами. Обираємо перевертнів, чмошників і бариг, щоб часом до керма не дорвався якийсь націоналюга-фашист, котрий поставить у центрі Києва пам'ятник Бандері і заборонить на телебаченні російські серіали.

Візьміть хоч би й цього Гризла. Для нього свято – це бій. Для когось свято – це Восьме березня, Перше травня, День податківця, День митника чи бухгалтера, а для Гризла – бій. «Ну, і що він зробить в економіці, яка понад усе?» – питають бариги і чмошники. Але я хотів би, дуже хотів би, щоб наш чотовий став бодай міністром оборони. Тоді ми багато чого дізналися б – хто зливав, хто грів руки, чому війні не видно кінця. Хоча ми й так знаємо чимало. Уже всі бачать, звідки ноги ростуть, а що вдієш? Націоналісти, фашисти, расисти й нацисти на війні. А «в миру» толерантні, гуманні, помірковані демократи. Якось ми затримали бариг із пом'ятими вухами, що розкопували водогінні труби на металобрухт, – і з тими не змогли нічого зробити. Їхній старший кудись подзвонив, і через хвилину на зв'язку вже був наш командир. Він сказав, що права рука міністра МВС веліла відпустити затриманих, бо вони під прикриттям «сантехників» працюють на нас. Ми, скреготнувши зубами, їх покошмарили, а потім таки відпустили.

Оголений, бородатий, на тринадцять років молодший за Ісуса Христа, Гризло іде до мене. Він не зачіпає ногами, а, як Ісус, іде по воді. Зупиняється, і я читаю на його худому, м'язистому торсі слова, які знаю напам'ять:

«Не дозволиш нікому плямити ні слави, ні честі Твоєї нації».

– Маляре, – каже Гризло. – До тебе є серйозна справа.

– Угу, – кажу я.

– Дуже серйозна справа, – наголошує Гризло.

– Намалювати Гітлера?

– Ні. Цього разу пропозиція буде не малювати. Завтра вранці з тобою говоритиме Ідеолог.

– Он як!

Ідеолог – це заступник командира з питань ідеології. Серйозна фігура, тому я вірю, що й розмова буде серйозна.

– Добре, – кажу. – А що за пропозиція, якщо не секрет?

– Він тобі скаже.

Гризло тримає інтригу. Щоб я менше розпитував, він на мілині пірнає під воду і, як індіанець, стрілою пливе до хлопців.

Невдовзі ми виходимо на берег, і, поки обсихаємо, я маю нагоду ще раз помилуватися на шедеври, наколені на тілі Єгеря і Сіроманця. Ескізи до цих татуювань я сам-таки й малював на прохання моїх побратимів, а потім інші майстри вибивали їх на шкірі. У Єгеря на всю спину красується козарлюга з двома схрещеними шаблями, а в Сіроманця на передпліччі – Святослав Хоробрий у кольчугі й шоломі. Багато наших бійців наколюють собі ще тризуби та знак Чорного Сонця, який можна побачити й на емблемі «Азову». Бувалі в бувальцях та ідейно підковані патріоти набивають собі на ліктях павутину, яка означає не лише їхню особливу небезпечність, але й фанатичну відданість своїм ідеалам та принципам. Це вже чисті арії, поруч із ними всілякі фашисти, нацисти, расисти та інші радикали-аматори відпочивають.

Якщо я коли-небудь робитиму собі тату, то оберу Чорне Сонце. Воно теж нагадує павутину, але цей знак набагато глибший. З ним поспішати не можна. Поки що я не впевнений, чи наблизився до того духовного щабля, який дозволив би мені це зробити. Бо якщо ні, то краще не бавитися в такі ігри – Чорне Сонце не прощає легкодумства й нещирості.

– Готуйся, Маляре! – сказав Гризло.

– До чого?

– Побачиш!

Він, як хлопчисько, підстрибує на одній нозі, затуливши долонею вухо (вода потрапила), і літери на його торсі теж стрибають, але я легко прочитую:

«Будь гордий з того, що ти є спадкоємцем боротьби за славу Володимирового тризуба».

Я чую, що море витягло з мене втому й тривогу. Це зовсім не те, що було після Іловайська. Тоді волосся на тілі й на голові стояло дибки. На руках воно стирчало, як дріт. Коли приїхали на базу, я теж впав знеможений у воду і пролежав отак з годину, а коли вийшов на берег, відчув, що волосся на мені знов наїжачилося. Я навіть побачив, як воно настовбурчується на руках від зап'ястя до ліктя.

А все починалося без напруги. Вранці наша колона зупинилася перед Іловайськом недалеко від села Грабське – оголосили перепочинок. Ми повискакували з КамАЗів, спершу переминалися з ноги на ногу, а потім зрозуміли, що це надовго, й пішли до лісосмуги на перекур. Посідали на траві, повлягалися хто де бачив і чекали команди. А її не було. Незважаючи на вранішню годину, сонце пекло по-серпневому.

– Кого ждемо? Доки це буде? – нервували хлопці.

Потім нам сказали, що чекаємо підкріплення: повинні підійти танки, бетеери, важка артилерія. Мають прибути навіть два генерали. Якщо хтось думає, що ми дуже зраділи такому підкріпленню, то це не зовсім так. Танки завжди віщують велику битву, а ми готувалися до легкого піхотного наступу. Тому та звістка швидше викликала хвилювання, аніж заспокоєння. Принаймні у мене. Якщо казати відверто, це був страх. Ще не такий великий, щоб волосся дибки, але це вже було те відчуття, що холодить груди. Ти намагаєшся його прогнати, а в голову лізуть ще більші дурниці.

Під'їхала ще одна колона, як виявилось, криворізька бригада. Хлопці підійшли до нас розпитати, що тут і як.

– Чого чухаємося? – весело спитав водій беємпе, хоч видно було, що він схвилюваний. Тому й говорив так весело.

– Запитання не до нас, – сказав я.

Ми розговорилися, і виявилось, що цей хлопчина з одного зі мною району, з села Вишневого. Звали його Олег. Ми з ним до цього ніде не перетиналися, бо він був значно молодший за мене. Худий, щупленький,

камуфльована форма висіла на ньому, як на кілку, ніби він зняв її з чужого плеча. Хтось навіть пожартував:

– Ти що, когось роздягнув? Чи взяв одежину на виріст?

Він помітно знітився, мабуть, соромився, що на нього важко підібрати форму, але відповів з гідністю:

– Форма повинна бути просторою. У нашому ділі це важливо.

– Правильно, – сказав Маестро. – Розмір має значення.

– А як на мене, то нічого не має значення, – випустив дим у руду бороду Сіроманець.

– Тобто?

– Усе залежить від удачі.

– Удачу треба ловити, – сказав Маестро. – Вона сама не приходить.

– Авжеж, – погодився Сіроманець. – Сама приходить тільки вона.

– Хто? – спитав Єгер.

– Х-га-га. Смерть, хто ж іще?

– Знайшов, про що говорити.

– Смерть – це не найгірше, що може бути, – сказав мій земляк Олег.

– А що? – спитав Єгер.

– Полон.

– Полон?

– Чув же, що вони витворюють?

Я знав, що зараз про це не можна говорити і думати. Від теперішніх наших думок і настрою багато залежало. Але єдине, що справді до тебе приходить само, – це думка чи згадка, яку ти не можеш прогнати. І оскільки мова зайшла за полон, то я не міг не згадати Ядра. Позивний Ядро він дістав за те, що був металником ядра і займав призові місця на різних змаганнях. Сам маріуполець, Ядро виріс у цьому місті таким націоналюгою, яких у Львові чи в Коломії ще пошукати. На його здоровому, м'язистому тілі не було живого місця від татувань, шкіра Ядра являла собою велику енциклопедію нашої символіки – від тризуба і Святослава Хороброго до

Чорного Сонця та павутини. Ядро був класним снайпером і мав таку світлу голову, що ми бачили його щонайменше мером Маріуполя.

— Маляре! — зверталися до мене хлопці. — Ти ж намалюєш Ядрові бігборди на виборчу кампанію?

— Безоплатно! — казав я. — Його круглу, як ядро, пику я намалюю під циркуль.

— Ні, ми цілком серйозно.

— А я хіба як?

І далі ми вже змагалися, хто придумає краще гасло на бігборд майбутнього мера Маріуполя Ядра.

— Тому, що справедливий! — вигукував Сіроманець.

— Тому, що послідовний!

— Тому, що скромний і совісний!

— Тому, що почує кожного! — кричав ще хтось, але його рішуче перебивали: ну ти, бля, воппе.

— Тому, що не злодюга! Не хапуга і не базікало! Не зек і не хам!

— Та ні, — казав я. — Ядро ж буде намальований зі своєю снайперською гвинтівкою, через те напишемо так: ТОМУ, ЩО ПИЛЬНИЙ.

— Круто! — погоджувалися хлопці, однак і далі перебирали всі вагомні слівця, які можна було поставити після «тому, що»: не задавака, не скупий, не голубий, не мудак, не червоний, не гнучкошиєнко, не поц, не бухає...

Ядро на те тільки поблажливо усміхався. Мовляв, дурійте, дурійте, а я ж то ще своєї згоди не давав. І усмішка на його круглому обличчі теж була кругла, як ядро. Вони, ці здоровані, майже всі такі. Мій дід Сашко був ковалем, залізну коцюбу зав'язував у вузол, а кажуть, що за свій вік мухи не зобидив.

Тому, якщо серйозно, то я написав би на бігборді Ядра одне слово: «ЛЮДЯНИЙ».

Коли ми звільняли Маріуполь, тоді ще була дурна заведення відпускати захоплених сепарів під три вітри. Запхають їх в автозак, завезуть

у мавп'ятник, наче якихось бомжів чи алкашів-хуліганів, там побалакають з ними, пожурять – і йди на фіг, щоб мої очі тебе не бачили. І ось одного разу таких деєнерівців довелося запихати у «воронок» Ядрові. Дивиться, а серед них його однокласник. Вітька? Ти? Я, Колька, я. Однокласника повезли, а Ядра почав мучити сумнів. Якщо Вітьку випустять – це може окошитися на всій родині Ядра. За те, що він з бандерівцями, не пожаліють ні старого, ні малого. З іншого боку, однокласник усе-таки, он чужих відпускаємо, а з цим же ледве не за одною партою сиділи.

Ядро став радитися з хлопцями, що тут робити, і всі були одностайні: закопати виродка. «Ти просто не маєш права ризикувати, – сказали Ядрові. – Вони тебе не пошкодують». Ядро погоджувався, але все-таки ще поїхав у той мавп'ятник. Чи він хотів поговорити з однокласником, чи подивитися йому в очі, чи мав який інший намір – невідомо, та, поки Ядро м'явся, деєнерівця відпустили.

А Ядра закопали. Він потрапив у полон десь під Тельманом, і енциклопедія української символіки на тілі Ядра не залишила йому жодного шансу. З нього живого зрізали шкіру і закопали.

Тому десь у душі я погоджуюся з моїм земляком Олегом, що полон гірший за смерть. Особливо якщо цей полон закінчується смертю. Тут уже й дискусії не може бути. Смерть ставить крапку над усіма дискусіями.

Мине ще трохи часу – і ніхто не зможе посперечатися з моїм земляком Олегом. Він згорить у своїй беємпешці разом з переконанням, що смерть краща за полон. Йому, можна сказати, пощастить.

А поки що ми кепкуємо з його завеликої вдяганки, і Олег зовсім не сердиться, він теж усміхається і каже, що форму підбирав собі не за розміром плечей чи довжиною холощ, а за об'ємом матні, так що нате вам, викусіть; ми кепкуємо з генералів, які десь заблудилися чи, може, наклали в штани, що ніяк не можуть до нас доїхати; ми кепкуємо з усього, з чого можна хоч трішечки засміятися, бо нам це зараз украй потрібно, щоб викинути з думок усякі дурниці, про які ми тут щойно дискутували.

– Як там наш Кривий Ріг? – питає Сіроманець в Олега.

– А як! Як був Кривим, так і залишився.

Він дістає з кишені зім'яту пачку «Бонду», довго видлубує з неї цигарку, і я назавжди запам'ятовую його руки. Маленькі, міцні, посічені на долонях так, що там жодна ворожка не знайде лінії життя, з трохи випуклими жовтими нігтями, – вони, ці руки, так просякнуті соляркою, гаром і мастилами, що їх не відмиєш і кислотою.

**2. Прочитайте уривок з роману С. Талан “Оголений нерв”¹⁸.
Визначте історичну основу особливості авторського стилю.**

РОЗДІЛ 16

Російські війська вже отаборилися на кордоні з Україною, а Сєвєродонецьк, як і раніше, лихоманило. Лихоманка — ще не хвороба, але вірус сепаратизму таки потрапив до організму містян. Схоже, що спокійне життя вже не для густозаселеного компактного міста, де раніше чудово уживалися представники різних національностей, де люди по-дружньому ставилися до традицій та звичаїв інших націй і добре розуміли одне одного. Щось розладнали в спокійному плині міського життя численні мітинги. Саме тоді почалося розповсюдження вірусу, бо він має здатність передаватися від однієї хворої людини іншим.

Складалося враження, що комуністи та Партія регіонів навмисно день за днем розхитують спокій, то здіймаючи бурю у склянці через неіснуючу проблему російської мови, то закликаючи до проведення референдуму, то залякуючи мешканців «фашистами з Правого сектора». Саме комуністи та їхній клон Партія регіонів стали джерелом розповсюдження вірусу серед населення. Вірус набирив швидкість, хоча мітинги вже не були такі масові.

Настю спочатку веселили жахачки то про Правий сектор, членів якого ніхто тут не бачив, то про бандерівців, хоча достеменно ніхто не знав, де

18 Талан С. Оголений нерв. – Х: Клуб Сімейного Дозвілля, 2015.

вони є і що хочуть скоїти. Цілеспрямовано нагнітався страх перед неіснуючими ворогами, роблячи людей знервованими на мітингах, де роздавали листівки, збирали підписи й істерично виступали оратори, закликаючи до протестів. Люди, підхопивши вірус сепаратизму, розносили його по домівках, розповсюджуючи інфекцію серед своїх близьких, родичів, знайомих. Як відомо, він швидко і легко поширюється на тих, у кого слабкий імунітет.

Підвищити захисні функції організму міста могла місцева влада. На початку лихоманки її представники показали свої обличчя на мітингах, а потім уже не брали в них активної участі, проте не було й заборони. Але якщо нема заборони — це значить, що є дозвіл. Порушення імунної системи стало фактором ризику захворювання, хоча є більш ефективний спосіб запобігти зараженню за допомогою профілактики. Але її потрібно було починати заздалегідь, можливо, тоді, коли під час Помаранчевої революції в місті було накладено табу навіть на одяг помаранчевого кольору. Настя розуміла, що якби оратори не мали підтримки місцевої влади, то завжди спокійне місто продовжувало б жити у рівновазі, не охоплене вірусом.

Спокійне, законослухняне місто, де, як жартувала Настя, навіть бездомні собаки перетинали вулицю на пішохідному переході і безхатченки мали свою територію й ніколи не ворогували. Тепер тут швидко зростало напруження. Стало звичкою прокидатися навіть у вихідний о восьмій ранку під горління комуністів з гучномовця на дашку їхнього «запорожця». Щоразу заклики на мітинги, їх проведення у різних місцях. Щоправда, з часом людям набридло слухати істерію, яка повторювалася на мітингах, тому кількість бажаючих поганяти ротами значно зменшилася, але вірус уже поширився тілом міста.

Підозри Насті щодо причетності місцевої влади до підтримки численних мітингів незабаром підтвердилися. Двадцять третього березня на площі Перемоги, де серед інших були й представники компартії та Партії регіонів, у присутності небагатьох охочих послухати ораторів була прийнята

резолуція щодо ініціювання проведення Всеукраїнського референдуму з питань федеративного устрою країни. До того часу пропонувалося не допустити підписання угоди про асоціацію з Євросоюзом. Щоб усе це почути й побачити, Насті було достатньо вийти на балкон — площа Перемоги як на долоні. А вже двадцять сьомого березня керівництво місцевого осередку Партії регіонів та депутатів їхньої фракції на вісімдесят третій сесії місцевої ради прийняли рішення, яке незабаром Настя прочитала на сайті.

«1. Ініціювати проведення Всеукраїнського референдуму з питань: Федеративного устрою України; Визначення геополітичного вектору розвитку України (входження до Євросоюзу чи входження до Митного союзу).

2. До проведення такого референдуму не допускати: Підписання угоди про асоціацію з Євросоюзом; Підписання угоди з Міжнародним валютним фондом».

Слово в слово як на останньому мітингу! Було дивно приймати таке рішення після того, як політична частина Угоди вже була підписана з Європейським Союзом. Компартія та Партія регіонів звикли вирішувати все за людей, не питаючи їхньої думки, привчили бути слухняними й вірити кожному слову, бо саме вони господарі Донбасу, а мешканці така собі слухняна робоча сила.

Ця вміло спланована робота з підготовки німих рабів велася не один рік, але Настя вірила, що є розумна та горда патріотична частина населення, яка не стала частиною стада. Тільки де вона?

І раптом як промінь сонця у соцмережі з'явилося повідомлення про проведення флешмобу «З Україною в серці». На заході планувалося розгортання великого українського прапора, спільне виконання гімну країни та запуск синіх і жовтих кульок. Акція ініціювалася на підтримку єдності України під гаслом «Якщо у вас у серці є місце для України, яка зараз як ніколи потребує підтримки, — приходьте, розкажіть про це!» «Дякувати

Богові, все не так уже й сумно», — зраділа Настя. Вона постановила йти на флешмоб одразу й не вагаючись.

Поміркувавши, вирішила не розповідати про свій намір чоловіку, бо той скаже, що нема чого їй там робити. Сину теж вирішила не казати, щоб він не пішов, — нехай набирається сил вдома. Спитала Алісу, чи не піде, але та послалася на невідкладну роботу. Вадим шостого квітня працюватиме, тож вирішила піти тихенько, нікому не доповідаючи. Радувало й те, що на п'яте квітня намічено автопробіг під гаслом «Україна — єдина й неподільна» і «Україна повинна жити в мирі й без війни». «Ось і покажуть себе патріоти міста, — раділа Настя, — пробудять дрімаючу свідомість мешканців міста».

Наступні дні вона перебувала в піднесеному настрої, бо відчувала себе причетною до долі країни, на яку й вона, маленька піщинка, може вплинути. До Великодня залишалось мало часу, тож увечері Настя вирішила навідатися до супермаркету «Сільпо» й дещо заздалегідь прикупити. Вона перетнула дорогу і встигла сісти в тролейбус. Людей було небагато, тож Настя присіла біля вікна й спостерігала за миготливими світними вогниками вивісок на магазинах, вуличними ліхтарями та перехожими, що кудись поспішали. У «Сільпо» вона трохи повагалася, вибираючи, що взяти — кошик чи візок. Прихопила кошика й біля каси мало не наскочила на візок, навантажений аж із верхом.

— Обережно! — почула вона голос «господаря» краму на візку.

Перед нею був той самий отець Трохим, який розпинався на мітингу. Вона його бачила лише раз, і то здалеку, але в очі впав той самий великий хрест на шиї, а ще шапка й шкіряна курточка. Настя мимоволі звернула увагу на продукти у візку священнослужителя. Велика кількість пакетів вермішелі швидкого приготування «Мівіна», дешеві консерви «Кілька в томатному соусі», декілька упаковок одноразових стаканчиків і багато пляшок найдешевшої горілки.

— Ого! — хихикнули юнаки, оглядаючи повний візок горілки. — Ми стільки не вип'ємо!

«Справді, навіщо святому отцю стільки горілки й дешевої закуски?» — подумала Настя й пішла поміж довгих рядів.

Розділ 17

Про проведення флешмобу активісти повідомили міську раду й отримали згоду, тож Настя була впевнена, що правоохоронці забезпечать належний порядок. Але менш ніж за дві доби вона натрапила на публікацію в групі «Русская весна» ВКонтакті. Це був заклик до проросійських сил Северодонецька зібратися біля Палацу культури «на боротьбу з бандерівцями, які приїдуть для захоплення міста». Настя стривожилася, але незабаром на місцевому сайті написали, що з відповідною заявою звернулися до правоохоронців ініціатори флешмобу, інформацію оперативно передано до СБУ, тому ситуація під контролем і хвилюватися нема чого. Вона заспокоїлася. Не може бути, щоб міліція не стала на захист прогресивної частини мешканців. А за добу чи не все місто було обклеєне листівками з текстом, де були заклики прийти на захист рідного міста.

Настя була задоволена, що син не зможе піти на захід, бо саме на цей день заздалегідь прийняв замовлення від клієнта відвезти його у Харків. Вона побоювалася, що в натовпі можуть ненароком штовхнути Геннадія, якому лікар наказав берегтися й не підіймати важке. Звичайно, син був не в захваті, бо дуже хотів подивитися на приїжджих бандерівців.

— Не переймайся, — заспокоїла його мати, — на твій вік ще вистачить флешмобів.

Про себе вирішила, що розповість сину про захід, коли він повернеться додому, навіть поклала в сумочку фотоапарат, щоб потім не забути. Біля Палацу культури було людно. Настя підійшла до групи людей, які стояли з державною символікою. Серед них було багато матерів із дітьми. Настя заходила допомагати надувати сині та жовті кульки. Молода жіночка прикріпила синьо-жовті стрічки на одяг мітингувальників. Поки збиралися люди, Настя роздивлялася інший, набагато більший натовп, що стояв віддалік із червоними прапорами. Їм прикріпляли «георгіївські» стрічки.

Під'їхав автобус із табличкою «Сєверодонецьк—Рубіжне». Здавалося, що то звичайний рейсовий автобус, але тут не було його зупинки. Звідти вийшли люди вже з «георгіївськими» стрічками під гучні підбадьорливі крики та оплески. Потім під'їхав автобус «Сєверодонецьк—Лисичанськ», пасажирів якого привітав натовп зі ще більшою радістю.

— За жителями Рубіжного до нас приєдналися лисичани! — волав хтось у натовпі. — Ура! Ура! Ура!

Проросійський натовп швидко збільшувався. Настя пошукала поглядом правоохоронців — їх було не більше десятка. Можливо, вони вдягнені у цивільний одяг? Тоді їх не розпізнаєш серед інших людей. До одного з міліціонерів, який стояв на ганку, підійшов юнак, по-дружньому потис йому руку й урочисто почепив «георгіївську» стрічку.

— Скоти, навезли багато немісцевих, — почула Настя розмову активістів поруч, — та ще й по сусідніх містах назбирали.

— А ще машини з одеськими номерами прибули, — додав юнак, — напевно, тітушок навезли.

— Нехай, — відповіла дівчина, яка тримала в руках згорнутий великий прапор, — правоохоронці пообіцяли, що нас надійно захищено і вони не допустять безпорядків. Вона поглянула на годинник і звернулася до людей.

— Не звертайте уваги на «колорадів», — сказала активістка, — рівно о шістнадцятій жінки й чоловіки вишикуються в ряд, розгортаємо прапор, співаємо гімн України. Як тільки закінчуємо, дітлахи махають прапорцями й випускають кульки в небо. Одразу ж розходимося, не звертаючи уваги на натовп поруч. Головне, не реагуйте на їхні викрики, не відповідайте їм, щоб не спровокувати. Зрозуміло?

За кілька хвилин до початку флешмобу його противники зайняли майже всю площу. Присутні, розігріті спиртним, почали розмахувати червоними прапорами та триколірними, волаючи на всю горлянку «Ра-сі-я!», «Ре-фе-рен-дум!», полилася брудна лайка на адресу активістів. Серед них Настя помітила отця Трохима, а поруч із ним червонопиких кремезних

молодчиків. Вони були дуже агресивно налаштовані, деякі хиталися від прийнятих ста й більше грамів, в руках інших були битки. Стало зрозуміло, навіщо напередодні «святий» отець закупив стільки горілки. «Продалися за горілку, а загризли сухою «Мівіною», — подумала Настя, — Скупий, виходить, ваш наставник».

— Час! — дала команду дівчина.

Не встигла Настя вишикуватися, щоб розгорнути разом з іншими прапор, як на них за чиєюсь командою для «розігріву» посунули молодики в балаклавах. Зо двадцять чоловіків ішли на людей, підтримуючи один одного рукою за плече. Настя швидко почала допомагати дівчині розгортати прапор. Потім на мирних беззахисних людей лавиною посунули добряче напідпитку молодчики з характерною зовнішністю бандитів.

Вмить почулися крики, заплакали перелякані діти. Юнаки підбігли до людей, які намагалися попри все розгорнути прапор. Один із них сильно ударив в обличчя дівчину-активістку. Її лице залила кров. Коли дівчина опинилася на землі, цілий натовп молодчиків почав її бити ногами та битками. Настя притисла до себе прапор, але удар биткою ззаду по плечах її також звалив на землю. Біль пронизав усе тіло. Інтуїтивно вона скрутилася, підібгавши ноги, й намагалася прикрити собою прапор. На неї сипалися удари чобітьми, вона несамовито скрикнула від болю й більше не могла кричати, бо наступний удар прийшовся їй у живіт.

— Не чіпайте! — скрикнула вона хрипко, утримуючи полотнище, яке почали витягати з усіх боків. Озвірілі п'яні молодики вирвали прапор, почали його шматувати, але тканина не хотіла піддаватися. Звідкілясь узявся юнак із пляшкою пального.

— Відійдіть! — крикнув він і почав обливати бензином стяг.

Настя підвелася, з останніх сил кинулася рятувати прапор. Вона вже не відчувала фізичного болю — палав біль у душі за сплюндрований державний прапор.

— Тварюко, не смій! — крикнула вона.

Настя впізнала молодика зі звірячим оскалом — саме він тис руку міліціонеру перед заходом. Вона схопила краєчок прапора, але сили були нерівні. Молодик різко рвонув на себе полотнище, й Настя впала на спину. Хтось їй боляче наступив на руку, потім вдарив кулаком у груди. Поруч, стікаючи кров'ю, непорушно лежала дівчина-активістка,. Настя кинулася до неї, повернула до себе її обличчя — воно було скривавлене, а з розбитої голови стікала цівкою кров.

— Допоможіть! — кричала Настя, намагаючись побачити хоча б одного правоохоронця.

Настя побігла крізь натовп, в якому все змішалося до купи. Молодики били всіх без розбору: діставалося і чоловікам, і жінкам. Вони зривали державну символіку й нещадно били руками та битками. Не шкодували навіть підлітків, вириваючи в них прапорці з рук.

Перелякані дітлахи плакали — молодчики підбігали до них, тицями запаленими цигарками у повітряні кульки й дико реготали. Матері хапали дітей на руки, намагаючись вирватися з натовпу оскаженілих бандитів, а ті наздоганяли їх, щоб зірвати синьо-жовті стрічки. Нарешті Насті вдалося прорватися до правоохоронця. Він стояв віддалік, спокійно спостерігаючи за безладом.

— Там, — захекавшись промовила Настя, — там побиті люди, їм потрібна допомога. Що ж ви стоїте стовпом?!

Правоохоронець із «колорадською» стрічкою нахилився до неї і тихо, зі злістю прошипів:

— Ну що, вам Бандера ваш допоміг? На його обличчі грала єхидна посмішка. Настю вмить обдало жаром. Не тямлячи себе від гніву, вона завела руку назад, щоб з усього розмаху дати ляпаса нахабній продажній червоній пиці, але її руку хтось ззаду притримав, обережно, але міцно.

— Не треба, — сказав Никон, відпустивши її руку, — тітко Настя, ходімо звідси, — промовив юнак. Він обійняв її за плечі, відвів убік. — Ходімо звідси.

— Я не можу, там побиті люди, їм потрібна допомога, — сказала жінка.

— Уже хтось викликав «швидку допомогу», — Никон хитнув головою у бік автівки з червоним хрестом, яка з мигавками під'їхала до площі.

— Я на машині, тож можу вас відвезти додому.

Догорав прапор, здіймаючи вгору темну хмаринку диму. Люди втікали від ударів, намагаючись сховатися у дворах. Крики, плач дітей, стогін поранених — все змішалось в один звук, від якого Настя здригнулася і лише тепер відчула дикий біль у спині та руці. Пекло коліно — джинси розірвалися при падінні й були у багнюці, змішаній із кров'ю.

— Так, — сказала тихо, бо в голові паморочилося, — відвези мене додому.

— Як ви там опинилися? — спитав Настю юнак, коли вони їхали додому по Радянському проспекту.

— Розумієш, Ніку, — сказала Настя, — вірус сепаратизму почав швидко інфікувати місто, яке я люблю, влада не вживала профілактичних заходів, тож я вирішила допомогти у лікуванні. Виявилось, що вірус уже поширився на багатьох. Інфекція може з часом зникнути сама по собі, але залишається ризик її передачі. Одужання рано чи пізно настане, але вірус може дати ускладнення на інші органи, тоді лікування буде довгим та затяжним. — Ви сама нічого не зможете змінити.

— Я не була сама, нас було чимало. Мені не зрозуміло, чому міліція не запобігла сутичкам? СБУ була поінформована про їх можливість і прислала лише десяток міліціонерів. До Палацу культури можна дістатися через два проходи. Чому не перекрили їх? Чому ДАІшники пропустили у місто автобуси з тітушками? — вголос розмірковувала Настя. Вона дістала вологу серветку, витерла з рук бруд.

— Міліція стояла і мовчки спостерігала збоку. Що від них чекати? Захисту? Це ті ж самі бандюки, тільки при погонах, чинах та владі.

— Там були маленькі діти, — зауважила Настя. — Невже у ментів нема своїх?

— Діти є, совісті — нема.

3. Прочитайте уривок з роману Г. Вдовиченко “Маріупольський процес”¹⁹. Порівняйте стиль із публіцистичними творами про наведені події.

4

Гострою шпичкою проштрикнуло мозок. Роман згадав. Ще уві сні усе згадав, а тоді прокинувся зі стогоном: неправда!

Неправда,
неправда,
неправда! – настирливо стугоніло у скронях.

Він щойно знову був на допиті, відчував тверді краї автопокришки під головою. А перед тим... Страшно було перед тим. Його викинуло вибухом з «газельки», очі спалахом засліпило, вуха заклало. Коли підвівся, у голові працювала трансформаторна будка. Через її нестерпне гудіння пробивався голос. *Бери свого командира, тягни на узбіччя! Бери, тягни, чого стоїш!* Горів розірваний метал, чорний стовп диму рвався у синє небо, синє-синє, без жодної хмарки. Гігантське колесо котилося дорогою, далі й далі вздовж поля молодого соняшника. Не могло зупинитися. Наче його гнав перед собою невидимий хлопчик. Чи те колесо привиділося?

За підбитою «газелькою» рухалися люди у камуфляжі. Хтось стогнав на землі. Черга калаша поклала цьому край – впала тиша. Лише вогонь потріскував та впливали з драглистого гарячого повітря чийсь збуджені голоси.

Валік у дорожній пилюці... Він щойно озирався до Романа з переднього сидіння. За кермом був Шарапов, схожий на кіногероя хлопчина, одесит. Його так і називали у батальйоні. Валік перший помітив цю схожість: точно Шарапов, сказав, – й усі погодилися. Роман з Валіком зішлись у

19 Вдовиченко Г. Маріупольський процес. – Харків : Клуб сімейн. дозвілля, 2015.

травні, в учебці, земляки, Роман зі Львова, Валік – з Городка, вони ще у тренувальному таборі стали нерозлийвода.

На задньому сидінні, поруч з Романом, мовчав Петрович, найстарший з них, киянин, батько трьох дітей... І де тепер Шарапов з Петровичем? Ось розвалена машина, ось Валік у пилюці... Хоча який це Валік? У Валіка дві руки-дві ноги, як у кожного, а це не знати що таке, якийсь цурпалок з обличчям друга. Лялька шматяна, заляпаний фарбою муляж.

Тут фільм знімають про війну! Ось воно що! Нездара-реквізитор підсовує у кадр свої жахливі опудала. Хто ж йому повірить? Так не може виглядати людина, трупи такими не бувають. Тут зйомки тривають, і усе це неправда. Неправда. Неправда.

Бери, тягни! Відтягнути муляж з дороги. Зробити, як кажуть. У кишені муляжа співає мобілка Валіка. Вони не залишали свої телефони у таборі, бо ж не на завдання їхали...

Мелодія не змовкає.

Роман грає у цьому кіно якусь другорядну роль. А Валік свою роль вже зіграв, стоїть за спиною оператора, підсміюється. Той самий огидний голос (*бери, тягни!*) ось-ось скаже: *знято!* Валік вийде наперед, поплескає Романа по плечі: а ти так нічо мене волік на узбіччя. На четвірочку з плюсом. Курити маєш?...

Роман нахиляється, незграбно береться за шматяну ляльку, ух-х, тяжка... *За ремінь бери, мудило!* – гарчить режисер. Роман береться за ремінь, шкіряний пасок розщіпається, лялька гепається у пилюку. Роман нахиляється знову, у голові гуде, від солодкавого запаху нудить, від цього запаху їжачиться шкіра на потилиці – Роман тримає шкіряні кінці, стискає їх, волочить тіло з дороги до заростів амброзії. На ґрунтівці залишаються дві темні вологі плями, а тоді лише тягнеться широка смуга із рівчаком від черевика-берця. Одного черевика. Який абсурдний фільм...

Роман стогне.

І здригається від несподіванки, розплющує око: кудлате брудне чудовисько дихає йому в обличчя смородом. Сірий пес, звичайний вуличний блукалець. Забрав нарешті свою морду, відійшов, застиг, наче у роздумах – що то робити, куди йти?... Потягнувся всім тілом, прогнувшись у спині, й вмоستився неподалік, висолопивши язика. Збита із болотом вовна на лапах, кошлаті дреди, колюхи у хвості. Страшила страшилою. Позіхнув на всю пащеку, показавши довгого закрученого вгору язика, клацнув зубами, глянув на людину шматочками жовтого бурштину. Перевів погляд на ногу ув'язненого.

«Ось так, брате, – Роман навіть рота не розтулив, лише подумав, – людина на ланцюзі... Таке, як бачиш, теж трапляється».

Пес відвернувся, знову клацнув зубами, упіймавши муху, тоді наче знехотя підвівся, наблизився до повної миски з вихололим борщем, скосив око на Романа: прожене? не прожене? Й похапцем виїв усе. Ще й вилизав стінки й дно. Повернувся на своє місце, поклав голову на випростані лапи й заплющив очі.

Роман мав удома собаку, чорно-руду Найду. Він змусив себе думати зараз про неї, вхопився за рятівне коло цього спогаду, тільки щоб не заснути, не сповзти у ті зйомки, у той безглуздий фільм. Найда... Найду йому купили на базарі, у її сумнівних документах, у графі *порода*, значилося неперевершене: «японський пінч». У шостому класі цей запис справив на Романа відповідне враження, дарма що Найда виросла згодом у невиразну двіртер'єрку – менше любити її він не став. Тепер вона, вже стара й товста, ліниво шкутильгала на прогулянках позаду Романа. Він так чітко побачив зараз її лискучу спинку із сивим проділом посередині, її обвислі вушка та бабкувату ходу, аж в очах закипіла волога. Зусиллям волі затримав цю картинку в уяві, так, щоб вона посунула іншу, накрила її, врятувала його від чергового стогону.

Пес із дредами підвів голову, зосередився на думці людини, а далі знову поклав голову на лапи.

Чоловік, котрий віддав йому свою їжу, важко підвівся, притулившись спиною до сітчастої огорожі, за якою квохтали кури. Чоловікові було погано, гірше, ніж псові.

Провалювався у сон не раз, наче у чорноту. Вихоплювався з неї ненадовго, бачив промені сонця у гілках черешні, пив теплу воду з банки. Не пам'ятав, як тут опинився. Сам ішов? Несли його? Знову був на допиті. Усе розгорталося спочатку, він знову мусив це пережити. І те, як він забув номер свого підрозділу, і прізвище командира. Навіть свого імені не міг одразу пригадати. Йому було страшно тоді і огидно тепер. Мозок кинув йому рятівну мотузку підказки: це інша реальність, потім усе зрозумієш, отямишся. Спи.

...Щось таке, наче каламутна вода... Наче хтось муляку з дна підняв, скаламутив, нічого не видно. Чути голоси. Десь нагорі, над водою, гарикають гіганти, перекидаються жартами, тягнуть, тягнуть сітку з дрібними вічками. Не проскочити. Ставок чималий, але велетні поклали собі перейти його саме тут, у цій частині, захопити риби побільше, скільки вдасться. «Нижче тримай, – повчає досвідчений, – щоб жодна зараза не проскочила».

Це я зараза, думає Роман. І скільки ж тут таких, за ким полюють! Усе навколо сріблом мерехтить. Б'ють хвостами, кидаються туди-сюди, зіштовхуються, дряпаються плавцями, вдаряються у ноги рибалок. Без паніки... Триматися подалі від сітки, а вона усе ближче коливається у сіро-жовтій каламуті. «Напинай!» – командує старший, йому вже не до жартів.

Уперед, у ті бурі зарості. І весь натовп – туди, очі вибалушені, роти тремтять у безмовному жаху. Ні, там берег, пісок, там безвихідь, туди виходитимуть ловці зі своєю здобиччю. Назад! Куди?

Під сітку, у саму муляку, розпластатися на дні, забуритися в намул, стати його часткою. Плюскіт навколо, дрібне тріпотіння, спалахи срібла луски. Щось зі свистом проходить над головою, майже торкаючись, і віддаляється, поступово віддаляється, забираючи зі собою усі звуки... Залишаючи якийсь гул...

...Лише якийсь гул. У голові. Під черепною коробкою наче вода булькотить, глухо переливається у вухах...

Запахло їжею, Роман розплющив очі – сперся на лікоть, побачив ланцюг і кільце на нозі, згадав, що він припнутий до труби. Дівчина з пшеничним волоссям тримала перед ним тарілку з борщем. Мовчки залишила її у траві, поклавши поруч хліб і ложку. Роман втягнув носом повітря, відчув, як у роті набралось слини – поставив тарілку собі на коліна й висьорбав гарячий борщ із жадібністю, як той пес.

...Знову вечір, знову сонце сідає за пагорб. Насувається тепла ніч. Трава сюркоче, пахне якимись квітами, он тими, мабуть, під бічним вікном, ясно-блакитними, дрібними, їх удень не видно, або він не помічав. І коників не чув.

Інформація була така: це нейтральна територія, її ніхто не контролює, тут немає жодних сепарів. Вони й не ховалися. Їхали від свого блокпосту, жартували. Їх хтось підставив, або розвіддані застаріли... Або... Не підставили й не застаріли. А вони на повній швидкості влетіли в інший вимір, опинилися в минулому, адже маріупольський травень – це вже минуле, або у майбутньому часі неподалік Маріуполя, не приведи Господи.

Петровича він після вибуху не бачив. Здрігнувся від спогаду: *тріщання калаша – і тиша*.

Шарапова допитували на тому ж підвір'ї, але били сильніше. Ногами. Той, хто бив, люто лаявся, Роман пізнав його голос. «*Бери, тягни, чого стоїш!*» Це був він.

А Петровича, виходить, чергою з калаша... Це він стогнав тоді за розбитою палаючою «газелькою».

Пес блимає у сутінках бурштиновими очима, тулиться до Романа гарячим боком. Він одразу визнав його за свого, ще тоді, як тицьнувся носом незнайомцеві у шию.

– Але й смердиш ти, друже! – Роман запускає пальці в густу шерсть.

І свій запах він теж чує. Бруд, поту, крові, а ще розпачу та самотності.

9. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У ЗАРУБІЖНОМУ МИСТЕЦТВІ

1. Прочитайте поему Дж. Байрона «Мазепа»²⁰. Визначте риси героя та історичну основу поеми. Порівняйте з іншими відомими творами про І. Мазепу.

І
В жахливий день біля Полтави
Од шведів щастя утекло.
Навкруг порубане, криваве
Все військо Карлове лягло,
Військова міць, воєнна слава.
Така ж, як ми, її раби, —
Майнула до царя, лукава,
І врятувався мур Москви. —
До того пам'ятного року,
До ще жахливішого дня,
Що на ганьбу й різню жорстоку
Ще більше виставив ім'я,
Ще більше військо дав на злім. —
Одному грім, а блиск усім.

ІІ
Такий од долі жереб впав:
І Карло день і ніч тікав
Через поля, річки, діброви
В чужих і власних краплях крові.
За нього ж тисячі лягло,
А й слова скарги не було
На честолюбця в день заглади.
Як правда не боїться влади.
А як загинув кінь його,
Убитий кулею на полі,
Гієта дав йому свого
І вмер у російській неволі.
Та й цей скакун звалився з ніг,

Як чвалом кілька миль пробіг.
І в пущі, в темній глушині,
Де навкруги ворожі чати
Вже розвели свої вогні,
Прийшлося Карлу ночува
Чи ж це ті лаври, той вінок
Воєнної потуги й слави,
Що забирав останній сок
З народів шведської держави?
Мов неживого під сосну
Поклали короля до сну.
Тягуча ніч, холодний іній,
Гарячка ран, непевна путь
Йому заснути не дають —
Затерпло тіло, рани сині...
Та мужньо зносить володар
Від долі посланий удар,
Бо підкорив нестерпні болі
Своїй твердій і впертій волі,
Що перед нею всі пригоди
Німіють, як колись народи.

ІІІ
Юрба вождів — яка мала! —
За день ще більше поріділа;
Ця ж решта лицарів була
Хоробра й вірна вже — сиділа,
Німа, понура і сумна,
Круг короля й його коня,
Бо ж у нещасті, наче тінь,

²⁰ Байрон, Дж. Г. Мазепа. - Харків : Фоліо, 2005.

Людину не покине кінь.
А поруч, в лицарській юрбі,
Де звисив дуб гілля дебеле,
Мазепа стомлений собі
З трави тверду постелю стеле.
Гетьман — похмурий і старий
І сам, як дуб той віковий.
Та спершу, хоч стомивсь за дня,
Козацький князь обтер коня,
Розпутав, розгнуздав, обчистив,
Розгладив гриву, ноги й хвіст,
Послав йому трави та листу
І тішився, що карий їсть,
А то журився довгий час,
Що змучений скакун не пас
В нічній росі траву-отаву...
Цей кінь терплячий був на славу,
На їжу й ложе не зважав,
А все робив, як пан бажав.
Кудлатий і кремезний зріст,
Палкий, прудкий, неначе біс,
Він пана по-татарськи ніс.
На клич його бігцем приходив,
Хоча б там тисячі, чи тьма,
Чи ніч беззоряна, німа,
Усюди пана він знаходив —
Цей кінь од смерку аж до дня
За паном біг, мов козеня.

IV

Із цим упоравшись, гетьман
На землю розіслав жупан,
Списа до дерева припер.
І взявсь оглянути тепер
Рушницю, чи вона як слід
Перенесла важкий похід.
Чи часом порох не промок.
Чи в креміль потрапля курок.
Оглянув піхву, ще й ефес.

Чи вже не перетерся десь
Його міцний ремінний пас.
Аж потім славний ватажок
Добув торбину й боклажок,
Увесь убогий свій припас,-
І з Карлом і всіма з почоту
Гостинно поділився він
З такою ж гідністю достоту,
Як на бенкеті дворянин.
Король з усмішкою гіркою
Свою мізерну пайку взяв
І, приховавши приступ болю,
Бадьоро, голосно сказав:
«У всіх із нашого гуртка
Відважний дух, тверда рука,
Та хто в цей час маршів, боїв
Балакав менше й більш зробив,
Ніж ти, Мазепо?
На землі
Від Олександрових часів
Такої пари не знайти,
Як твій Буцефалос і ти.
Бо й скитську славу топчеш ти
На ріках і просторах степу».
«О, я прокляв,- сказав Мазепа,-
Ту школу, де я вчивсь їзди».
«Чому ж це так, старий гетьмане?
Чай добра школа то була?»
«На жаль, це повість немала,
А скільки миль ще перед нами
Та сутичок із ворогами,
Що дужчі в десять раз од нас.
Залишим це на кращий час,
Аж доки за руслом Дніпра
Ми зможем коней попасти.
Вам, пане, спати вже пора,
А варту буду я нести».
«А я б усе-таки бажав, —
Одрік король, — щоб ти сказав

Свою історію, ачей
Під цю гутірку голосну
Я відпочину і засну,
Бо зараз сон не йме очей».
«Для цього я вернутись рад
Так років з п'ятдесят назад.
Мені двадцятий рік минав...
Ще Казімір королював,
Ян-Казімір... Шість років я
Був паж у того короля.
Це був король! Учений сам —
Він зовсім був не пара вам,
Бо й не збирався воювати,
Щоб набувати чужих країн,
А потім знов їх утрачати,
Тож супокійне правив він,
І крім гризні на зборах сейму,
Так мирно жив, аж непристойно.
Були йому турботи й там!
Він муз любив і гарних дам.
Дошкулять іноді й вони
Не менш од лютої війни.
Як тільки гнів його минав,
Він книжку й жінку знов міняв
І впоряджав бенкет на славу,
Що дивував усю Варшаву.
Зглядались діти і старі
На блиск і велич при дворі
Він звався „польський Соломон“
У всіх поетів, крім одного,
Що втратив віру в пансіон
І склав сатиру був на нього.
Там був безжурний двір забав,
Де майже кожний був піїт...
Колись і я там віршу склав
І підписав — „сумний Терсіт“.
Я знав там графа-воєводу
Славетного, старого роду;
Мов рудня, він багатий був,

А гордий, що й казати не треба,
І на своє шляхетство дув,
Немов зійшов на землю з неба.
Багатством, родом та ім'ям
Рівнявся тільки королям,
Пишався, чванився, гордів,
А врешті, наче в п'янім сні,
Він славу та діла дідів
Попросту видав за свої.
Інакше думала жона...
Молодша щось за тридцять літ,
Все важче зносила вона
Свою нудьгу і графів гніт.
Після безплідного бажання,
Дурману снів, вагань і мрій —
Вона послала на прощання
Сльозу невинності своїй —
І міряти очима стала
Варшавську молодь, танці, спів —
Та часу слухного чекала,
Щоб холод серця хтось зігрів,
Щоб графа увінчать новим
Титулом, що веде до неба...
Навряд чи хтось пишався б ним,
Хто заслужив його, як треба.

V
Красунь-юнак я був тоді...
Тепер, коли вже сімдесятий
Мені минув, не гріх сказати,
Що в дні юнацтва золоті,
Бувало, кожного вельможу
З мужів чи хлопців переможу
У всій привабній марноті.
Я ж був веселий і стрункий —
І вигляд мій не був такий
Поморщений, як ось тепер, —
То час війни й турботи стер
З обличчя душу, що не годні б

Мене вже й родичі пізнать,
Коли б могли моє сьогодні
З моїм учора порівнять.
Але ж колишніх рис моїх
Іще раніше я позбувся,
Аніж суворий вік торкнувся
Рукою старості до їх.
Літа, як бачте, не вгасили
В мені ні мужності, ні сили.
А то вночі з-під цих гілок,
Під чорним небом без зірок
Я б не розказував казок...
Та далі вже... Терези стан —
Він наче й тут передо мною,
Біжить до мене під каштан...
Я бачу скрізь її живою,
А все-таки я не знайду
Ні барв, ні образів, ні слів,
Щоб змалювати ним оту,
Яку так палко я любив.
В її очах був східний жар —
Сусідство турків та татар
Змішало польську кров...
Ті очі Були чорніш цієї ночі,
Ще й з променем таким прекрасним.
Мов ніжний блиск молодика. —
Глибокі й вогкі, як ріка, —
Вони втопали в сяйві власнім.
В них море туги і вогню —
Мов очі мучениці-жертви,
Що дивиться на блиск в раю
І бачить радощі і в смерті.
Погідне і ясне чоло
Мов літнє озеро було,
Що в ньому навіть сонце з неба
Милується само на себе.
А щічки й рот... та шкода й мови!..
Кохав колись — і зараз теж —
Вогонь подібної любови

В добрі і злі не знає меж.
Бо що для неї злість і гнів?
А мрія серця, нам на зло,
Не гасне й до старечих днів,
Як це з Мазепою було...

VI

Ми бачились... Ми зустрічались...
А я дивився — і зітхав —
Вона й слівцем не обізвалась,
Та відповідь її я мав.
Є тисячі таких знаків —
Ми й описати їх не можем
Рядками зрозумілих слів,
Хоч їх і чув, і бачив кожен —
Вони таємно з серця йдуть,
Хвилюють радощами груди,
І з обопільного стремління
Росте німе порозуміння,
Що з іскор — проблесків думок
Вогнистий зв'язує шнурок;
Це несвідоме поєднання —
І ми ніколи не збагнем,
Як раптом іскорка кохання
Шаленим вибухне вогнем.
За нею стежив я здаля,
Зітхав, дививсь і плакав я,
Аж доки нас удвох звели, —
І відтоді здибались ми
Без підозріння...
Я мовчав,
Я тільки млів, не признавався,
Язык тремтливо завмирав
І голос на вустах зривався,
Аж доки не прийшла пора!..
Є беззмістовна, глупа гра,
Що то за нею завше в нас
Лінивий коротали час.
В цю гру — забув, як звуть її, —

Якось-то довелось мені
Гуляти з нею...
Та не знав я,
Чи вигравав, чи програвав я,
Бо вже й тим щасливий був,
Що близько бачив, близько чув
Істоту, що її кохав я...
Так ревню я її беріг
(Коли б так нас цієї ночі!),
Аж доки враз не спостеріг
Задумою сповиті очі —
Ні щастя, ні невдача в грі
Вже не цікавили її...
Вона ж гуляла без кінця,
Немов прибіта до стільця,
Хоч довго не щастило їй.
І щось було такого в ній,
Од чого зрозумів я враз.
Що тут не слід губить надій.
І в мене мова полилась
Якась нескладна й без прикрас.
А слухала вона мене...
Хіба ж те серце крижане?
Доволі й цього вже мені!
Хто слухав раз подібну мову.
Послуха знову... Перше „ні“
Ще не говорить про відмову.

VII

Кохав я і коханим був...
Та ви ще слабкість цю солодку
Не відчували — так я чув...
Ну що ж! То я й скінчу коротку
Свою поему мук і втіх.
Безглуздя ви назвали б їх!
На трон родитись — не для всіх.
Щоб стати вище від природи,
Перемогти себе й народи!
Я князь... чи то я був такий...

Міг кидать тисячами в бій
На певну смерть... А над собою
Я завше тратив силу й волю.
Та доведу вже до кінця...
Кохав я і зазнав кохання.
Хоч і щаслива доля ця,
А все ж кінець її — страждання.
Ми потай бачились... Той час,
Як ми зустрілись перший раз,
Був повен туги і чекання.
Не пам'ятаю днів, ночей,
Нічого — тільки час оцей
Повік не зможу я забути.
Я всю віддавав би Україну,
Щоб пережить таку хвилину
І знову тільки пажем бути —
Отим щасливим паничем
Із ніжним серцем та з мечем,
Без скарбу — крім дарів природи:
Здоров'я, юності та вроди...
Ми нишком бачились.
Це здасться
Для декого потрібним щастям —
Не знаю — я б життя віддавав,
Щоб перед небом і землею
Я міг назвати її моєю...
Я так тужив і сумував,
Що тільки потай змогу мав
Десь нишком бачитися з нею.

VIII

На світі стільки є очей,
Що люблять стежити ночами
Услід закоханих людей...
Так само це було і з нами.
В таких випадках чорт — і цей,
Хоч трохи, а повівся б чемно.
Боюсь, що я його даремно
Огудив... Може, то святець,

Що, втративши нудний терпець,
Дав вихід святобливій жовчі...
І нас двоїх одної ночі
Схопила згряя шпигунів...
Від гніву граф оскаженів —
А я голіруч, як на сміх!
Та тут — один супроти всіх —
Нічого б я, мабуть, не зміг
І в зброї з голови до ніг.
Було це саме на світанку,
Поблизу графового замку...
Підмоги з міста я не ждав.
Бо й не гадав дожить до ранку.
Марію-Діву я благав,
І двох чи трьох святих... а там
Скорився долі... і юрба
Мене у двір поволочила.
Яка Терезина судьба,
Не скажу вам — не знаю й сам.
Отак нас доля розлучила!
Але ж і лютий був, аж страх,
Прегордий воєвода-граф!
На це він досить мав причин.
Не менше вражений ще й тим,
Що герб його дістав цю шкоду
В той час, як він був паном роду.
Він сам для себе був святий
І думав, що в очах народу,
Як і в моїх, він теж такий...
Ах, чорт візьми.
Коли б отут
Застав він пана короля,
То примирився б ще, мабуть, —
Але ж це паж!..
Сьогодні я
Злість графа добре розумію,
Та описати не зумію.

ІХ
„Коня сюди!“ — Коня вели...
Це справді був шляхетний кінь —
На Україні виріс він.
Прудкі, мов ті думки, були
У нього ноги... Дикий звір.
Не мав уздечки, ні стремен,
В неволі був один лиш день;
Він їжив гриву, і хропів,
І рвавсь, і сіпавсь мов скажений
Дарма! Годованця степів
Ведуть спітнілого до мене.
Мене десяток гайдуків
Йому до спини прикрутив
Тугим ремінням — і пустих...
Свисток, батіг... і кінь побіг.
Що так би й водопад не зміг.

Х
Вперед, вперед! Скажений рух, —
Куди — не бачив я нічого...
Від бігу дикого, прудкого
У мене в грудях сперло дух...
Помалу никли ночі тіні.
А кінь летів, увесь у піні.
Останній звук із уст людських.
Як я помчав від ворогів,
Був дикий, невгамовний сміх
З юрби зухвалих гайдуків,
Що з вітром долетів крізь темінь.
Я рвучко голову підвів —
На кінській шиї тріснув ремінь.
Що горло зв'язував мені —
Я обернувся на коні
І їм прокляття прохрипів...
Але ж за тупотом копит
Мій крик до них не долетів.
Досадно, прикро!..
Я ж хотів

За глум той глумом відплатить.
Та згодом краще відплатив!
Від брами замку я й цеглинки,
Ні камінця не залишив,
З містка також ні деревинки,
А в квітнику ні стебелинки,
Окрім трави на рештці стін,
В покою, де стояв камін.
І ви, йдучи повз тих руїн,
Фортеці б навіть не вгадали...
Ті башти весело палали!
І з тріскотом зубчастих стін,
Що проти помсти не вцілили,
З дахів, що вуглям обгоріли,
Спливав свинця гарячий плин.
Мабуть, не снилось там нікому,
Коли від них лихого дня
Помчав я швидше блиску, грому,
На згубу пущений в поля, —
Що прийде день і я вернусь
З десятком тисяч верхових
І за ганьбу свою помшусь
На тих зухвалих дворових —
І дяку графові складу
За негостинну ту їзду.
Вони пекельний жарт зі мною
Собі зіграли того дня,
Як віддали мене на волю
Палкого, дикого коня,
Прип'явши тугу ремінцями
До вкритих піною боків...
Та потім я і їм тим самим
Пекельним жартом відповів.
За все приходить час відплати, —
Зумій лиш час підстерегти!
Ніхто не зможе утікати,
Як серце месника завзяте
Шукає засобів до мсти.

XI
Вперед, вперед! — мій кінь і я
Промчали, мов на крилах вітру,
Міста, і села, і поля...
Неначе в ніч морозну світлу
На небі метеор між зір,
Так ми чекаємо простір...
А на шляху ні міст, ні сіл —
Крім степу, дикої країни
У чорнім обводі лісів.
Лише де-не-де зубчасті стіни
Фортець, збудованих колись
Проти татарської орди.
Безлюдно, скільки не дивись!
За рік проходило сюди
Турецьке військо... Всюди, де
Ступали спагів тих копита,
Там кров'ю вся земля полита,
І зелень довго не росте.
Похмуре небо, сірувате,
Покрите млою... Вітру лет
На мене набігав з риданням, —
Я б відповів йому зітханням,
Та швидко мчали ми вперед,
Що ні зітхати, ні бламати...
По кінській гриві пелехатій
Поллявся мій холодний піт,
Немов дощу краплиста злива.
А він скажено, полохливо
Сопе і мчить далеко в світ.
Я ніби згодом спостеріг,
Що він зменшив свій лютий біг,
Та ні! Моє безсиле тіло,
Що зв'язане на нім висіло,
Для диких сил було мов пух.
І кожний мій болючий рух
Звільнити ноги, спину, руки.
Напухлі від страшної муки.
Будили жах його і гнів.

Мов гострий дотик острогів.
Я зваживсь крикнуть — кволо й глухо
Звучав оцей безсилий крик —
Мій кінь здригнувся від того звуку.
Як від удару, — мчить щодуху,
Неначе вчув фанфари зик.
Так дико кинувся мій кінь...
Просякнув кров'ю вже ремінь,
Бо кров з натертих ран текла;
І спрагу вже почув язик,
Що, як вогонь, його пекла.

XII

Вже ось до ліса ми добрались...
Це був безкрай, дикий праліс
Кремезних вікових дерев,
Що вже не гнув їх вітру рев.
Лиш хмиз обламував з дубів.
З сибірських вибігши степів.
Старі дуби росли там рідко.
Та буйно слався поміж них
Густий зелений чагарник.
І листом він пишався влітку.
Аж доки ув осінній млі
Те листя ляже на землі
В криваво-жовтих багрянцях.
Мов кров присохла на мерцях.
Що полягли на полі бою, —
І жовті голови зимою
Так і лежать без похорон.
Такі обмерзлі, задубілі,
Що зграя круків і ворон
Уже й клювати їх не в силі.
Була це дика площина,
Покрита хащею рівнина,
Там де-не-де росла ліщина,
Могутній дуб, міцна сосна.
Але ж росли вони не вкупі,

На щастя! бо коли би ні —
Не те судилось би мені!
Тонкі сучки й гілляки грубі
Не завдавали тілу ран,
Бо перед нами розхилялись...
І жити я ще силу мав.
В вечірній холод і туман
Помалу рани затягались.
А впасти ремінь не давав.
Крізь листя вітром кінь летів,
Лишав далеко за собою
Кущі, дерева і вовків,
Що ззаду гналися юрбою...
Вночі на тропях лісових
Я чув їх довге плиг та плиг,
Що злість собак перемагає,
І влучні постріли стрільців.
Куди б мій кінь не пролетів,
За ним по п'ятах вовчі зграї,
Що їх і сонце не злякає!
Я вранці зблизька бачив їх,
Не дальше ніж отой сучок,
Вночі ж я чув їх шурхіт-біг,
Злодійський обережний крок
Невтомних, невідступних ніг.
Як прагнув я списа, меча!
Коли судилось помирати
В цій вовчій зграї, то хоча
Чимало й їх порозтинати!
Як дуже я раніш бажав.
Щоби ослаб скажений біг.
А зараз я тремтів, дрижав,
Що дикий кінь звалиться з ніг.
Даремний страх!
Чимало сил
Дістав від предків він своїх!
Не швидше лине сніжний пил,
Що сліпить очі, валить з ніг,
Заносить снігом селянина,

І хоч він бачить свій поріг,
Але від хуги там загине, —
Там нісся кінь мій по лісах,
Невтомно, дико, без упину,
Такий роз'юшений, що жах,
Немов розпечена дитинка,
Як чимсь не догодити їй —
Ще гірше! — наче люта жінка,
Що вже згубила й розум свій.

XIII

Опівдні ми той ліс минули!..
Я змерз, хоч червень саме йшов
Чи, може, в жилах стигла кров?
Страждання гультая зігнули.
Я ж був тоді не той, що нині,
А буйний, мов гірський потік,
Не гамував бажань і втіх,
Не розбирався в їх причині.
Який же ж був мій гнів і страх,
Які ж я мусів мати болі —
Одчай і холод, голод, жах,
Коли-то зв'язаний і голий
Кудись у безвісті летів!
Я мав гарячу кров дідів,
Що від образи хвилювалась
І враз на ворога пускалась,
Мов люта гадина-змія, —
Не диво, що на хвилюку тіло
Під гнітом тих страждань зомліло.
Здавалось, що паду вже я.
Бо захиталася земля,
Шалено закрутився обрій —
Та ба! Прив'язаний був добре!
Завмерло серце, тьма в мізку.
Щось хвилюку стукало в виску
І стало... Небо і простір
Великим колесом кружляли.
Дерева п'яно танцювали,

Щось блиском осліпило зір...
Я вже не бачив, погибав...
Це смерть була, це смерть достоту!
Безсилий від страшного льоту,
Я чув, як морок настував.
Я силкувавсь очунять знов. —
Дарма!
До себе не прийшов!
Таке відчуєш, як пливеш
На дошці в згойданому морю,
То тонеш, то летиш угору,
І мчиш до диких побереж.
Життя хиталося в мені,
Блищало блудними вогнями,
Що ніччю в неспокійнім сні.
Пересуваються, мов плями
У міцно зімкнутих очах,
Коли в мізку гарячка, жар.
Та хутко відійшов цей жах,
А гірший залишивсь тягар:
Свідомість, що коли при смерті
Це саме треба пережити.
То вже не так-то легко вмерти...
Та доки прийде смерті мить
І тіло в порошок розпадеться,
То нам. гадаю, доведеться
Далеко більше пережити.
Нехай! Таж я не раз, не двічі
Дивився просто смерті в вічі.

XIV

Вернулась пам'ять... Де ж це я?
Мені так холодно зробилось
І млосно — в голові крутилось, —
Та з кожним живчиком до мене
Назад верталось життя.
Враз гострий біль мене вколов —
То в серце стомлене, студене
Помалу поверталась кров;

В ушах безладно загуло,
Запульсувало серце мляво —
Вернувся зір — я бачив тьмаво,
Неначе крізь неясне скло.
Почув я плюскіт біля себе,
Вгорі ж мигтіло зірне небо...
Це був не сон: мій дикий кінь
Перепливав ріку глибоку.
Що розливалася широко
І мчала буйно в далечінь.
Ми пливемо серед потоку,
Де найдикише рве бистринь,
І скільки сил — гребе мій кінь,
Щоб досягти другого боку,
Що мовчки майорів здаля...
Тут від води й очуняв я, —
Її холодний свіжий дотик
Мене підсилив.
Грудь коня
Могутньо рвала дикий потік,
Що заливав йому хребет...
І ми завзято йшли вперед.
Хоч посувалися помалу.
Нарешті стали на землі...
Але в густій, дрімотній млі
Не міг я бачити причалу.
Бо поза мною — морок, жах,
А перед нами — ніч і страх.
Не скажу, скільки я провів
Серед повільного страждання.
Не розумів, чи я ще жив,
Чи ще живе моє дихання.

XV

В блискучій шерсті й мокрій гриві
Боками носить дикий кінь, —
По кручі берега стрімкій
Вилазять ноги тремотливі.
Ми вилізли...

В тумані ночі
Степи послалися без меж,
Що й краю їм не бачать очі,
Куди не глянь —
одне і те ж:
Мов ті провалля в темнім сні —
Степи та балки лиш одні,
А де-не-де — білясті плями
Та зелені густі мазки
У сяйві місяця за нами.
Що встав від лівої руки.
Ні сліду людської оселі,
Куди б не подивився я —
В цій темній та сумній пустелі
Не блимне вогничок веселий
Ясною зіркою здаля.
Коли б хоч блудний вогник міг
Поглузувати з мук моїх,
То вже й тоді зрадив би я,
Бо серцю б радісно було
Згадати за людське житло.

XVI

Ми далі йшли — та вже помалу...
Бо вже стомився дикий кінь,
Ступав невпевнено й охляло —
На ньому ж піни пластовінь.
Він волі й кволої дитини
Покірний був би в ці години.
Але на мене — все дарма!
Хоч як приборканий мій кінь,
Та в мене сили вже нема,
А на руках тугий ремінь.
Та ще раз м'язи я напружив
І слабо силкувався тут
Порвати ремінь добрих пут,
Що був зашморгнутий так дуже.
Даремне! Я не вирвав рук.
Та й спроби кинув надаремні,

Бо дужче стягнуті ремені
Ще більше завдавали мук.
Скажений біг кінчався швидко,
Хоча мети було й не видко.
Десь горстка променів лягла —
О, як те сонце йде поволі!
Мені здавалось — сіра мла,
Що важко налягла на поле,
Не зміниться на день ніколи.
Аж доки враз на ввесь простір
Червоне полум'я розквітло.
Що розігнало решту зір,
Забрало з їх колясок світло
І з трону ясного свого
Довкола землю залило
Таким, лише йому властивим,
Єдиним сяйвом особливим.

XVII

Вставало сонце... Біла мла
Здіймалася клубками вгору
І звільна відкривалась зору
Пустеля степова, німа...
Вона без краю розляглась
За нами, перед нами, скрізь, —
Яка ж користь була для нас
Минати поле, річку, ліс?
На ґрунті дикої рівнини
Хоч би де-небудь знак чи слід
Людини чи бодай тварини,
Хоча б відбиток ніг, копит!..
Повітря мовчазне й сумне,
Комаха тут не продзижчить
І жоден птах не прокричить,
З кущів і з тирси не спурхне.
Отак чимало ще верстов
Мій кінь натовлений пройшов,
Хоч важко дихав, що здається:
Ще хвилька — й серце розірветься.

Ми йшли самі, та це здалось, —
Бо враз на закруті стежини
Десь кінське ржання розляглося
Із хащі темної соснини, —
Чи то лиш вітер з-між листків
До мене шелестом донісся?
Ні, ні! То з тупотом з узлісся
Табун коней до нас летів
Чотирикутником великим.
Хотів я скрикнути — та ні!
Мовчать уста мої німі —
Бо де ж пани цим коням диким?
Їх ціла тисяча, чи тьма —
А вершників на них нема!
Кошлаті гриви розвивались
І розліталися хвости,
Широкі храпи роздувались —
Вони не знали ще вузди,
Що намуляла б рот до крові, —
А на могутніх копитах
Вони не чули ще підкови
Ані острогів на боках...
Табун ще вільних, диких коней,
Що наче хвилі моря враз,
Летіли в дикому розгоні
З гудінням-тупотом до нас.
Коли мій кінь побачив їх,
То наче збувся він безсилля,
Напружив жили кволих ніг
І почвалав... Ще тільки хвиля —
Він хрипло, глухо заіржав,
Здригнувся... і на землю впав...
Він важко дихав і лежав,
Очима мов крізь скло дивився,
Увесь у милі — й не дрижав...
Отак і шлях його скінчився,
Що перший та й останній був!
Табун підбіг — він бачив, чув,
Як кінь заржав, спинивсь і впав.

Вони й мене спостерегли,
Як я лежав на кінській спині
В тугім скривавленім ремінні;
Дрижали, вітрили вони
І в різні боки розбігались,
То знов назад до мене йшли
І знову з жахом відвертались,
Аж доки враз одним плижком,
Від мене кинулись гуртом
Після крутого повороту,
За патріярхом свого роду —
Це вороний кошлатий кінь,
Мабуть, зі всіх найдужчий він —
Ні краплі сивого волосся
В блискучій шерсті б не
знайшлося...
Ті коні форкають, хроплять,
Іржуть і крутяться круг мене,
Нарешті кинулись шалено
І в ліс назад вони летять,
Бо з жахом дике їх чуття
Людини очі зустрічає.
Тут сам zostався я в одчаї,
Прив'язаний тугим ременем
До цього трупа без життя;
Його німі, холодні члени
Лежали щільно біля мене,
Вже без незвичної ваги,
Що то від неї я не зміг
Звільнити ні себе, ні їх, —
І встати не було снаги!
Отак лежали ми прикупі —
Вмираючий на мертвім трупі.
Як мало сподівався я,
Що бідна голова моя
Побачить блиск нового дня.
Від ранку до смерку лежав я,
Отак прикутий до коня,
Й очима сонце проводжав я

Та рахував години дня,
Що йшли повільною ходою...
В мені ще стільки сил було,
Щоб глянути, як надо мною
Востаннє сонце вже зайшло.
В душі відчай — такий глибокий,
Що мирить нас в останній час
Із тим, що в попередні роки
Найгіршим злом було для нас.
Це неминуче —
це не зло.
А дехто й благо в нім знаходить
Не менш від того, що воно
Так рано інколи приходить.
Але ж ми всі цю певну ласку
Дбайливо хочем обминуть,
Бо в ній ми бачимо, мабуть,
Якусь незрозумілу пастку,
Куди обачний не впаде.
А дехто сам на його жде,
До нього молиться з благанням,
Шука його з мечем своїм...
Цей осоружний, темний скін,
Кінець хоч би й яким стражданням,
А завжди непривабний він!
Й сказати чудно: діти втіх,
Що то проводять кожен день
Серед бенкетів та пісень,
Нестримні в забагах своїх,
В багатстві, в розкоші та славі, —
Вмирають легко, легше навіть,
Ніж ті, що мучаться ввесь вік.
Бо тим, що вже дізнали всього,
Що є прекрасного й нового,
Вже кидати нічого тут, —
Нових утіх вони не ждуть!
За чим на світі пожалкує,
Хто все вже звідав на землі?
Хіба крім смерті, що її,

Чи були добрі ми, чи злі,
Уява різно нам малює.
Кінця всіх мук чекає страдник,
А друг його — спокійна смерть,
В очах, що повні болю вщерть,
З'являється, як злодій, зрадник
І нагороду відбирає —
Як деревце в небеснім раї...
За пережиті злидні й зло —
Те „завтра“ все б йому дало,
Те „завтра“, може, й мало бути
Початком безконечних літ.
Без горя, без плачів і скрути,
І враз йому б відкрився світ! —
Життя привабне і багате,
Що й очі сліпли б від краси,
Було б йому замісто плати,
За сльози, за тяжкі часи.
Він мав би владу, був би в силі.
Блищать і тратить, рятувать —
Невже те „завтра“ на могилі,
Аж на могилі має встать?

XVIII

Вже сонце сіло... Все ще я
Лежу, прив'язаний до трупа
Вже задубілого коня, —
Я вже гадав, що в спільну купу
Змішається наш порох тут...
Туманні очі смерті ждуть —
Рятунку я не ждав для себе.
Востаннє глянув я по небі
Пригаслим зором вздовж і вшир,
І бачу, як німим простором,
Уже побачивши свій жир,
Кружляє нетерплячий ворон;
Навряд чи схоче ждати він,
Поки настане жертві скін!
Спускався він все нижче й нижче,

Ще трохи покружляв, і сів,
І знову далі полетів,
І знов сідав — щоразу ближче.
Я бачив тріпотіння крил, —
Так близько був він наді мною,
Що я б дістав його рукою,
Коли б на це мав більше сил.
Та досить і слабого руху,
Одного шурхоту піском
І кволого, хрипкого звуку,
Щоби прогнать його цілком.
А більш нічого вже не знаю,
Хіба одне — в останнім сні
Якась чарівна зірка з раю
У вічі сяjala мені
Із мерехтливого проміння...
А там — холодне отупіння,
Важке, незглибне почуття,
Як я вертався до життя,
То знову наближавсь до смерті...
А потім знов дихання сперте,
Легенька дрож... і забуття...
Що серце й жили похололи —
Вже іскор у мізку нема —
Важке зітхання... гострі болі...
Ще стогін — і... нарешті тьма.

XIX

Прокинувсь... Де я?.. Чи ж оце
Людське схилялося лице
Ласкаво, ніжно наді мною?
Невже ж це я лежу в покою?
На ліжку я лежу чи ні?
Чий ж це очі неземні
На мене дивляться так мило?
Тут я свої примкнув на хвилю,
Бо сумнівався ще, чи я
Очунав дійсно з забуття.
Дівчатко з довгою косою,

Струнке, вродливе і ставне —
Сиділо в хаті під стіною
І пасло поглядом мене.
Як тільки я прийшов до тям,
То стрітився з її очами,
Бо час від часу ці дівочі
Великі й ясні дикі очі,
Повніські співчуття і жалю,
На постіль падали мою.
Дививсь я довго... Аж тепер
Я зрозумів, що ще не вмер,
Що це й не сон, бо хтось не дав
Мене на жир шулік і гав.
Побачила дочка козацька,
Що очі я відкрив на мить,
І посміхнулась... я зненацька
Схопився, хтів заговорить,
Але не зміг... Вона ж на рота
Поклала пальчики мені,
Щоб я не намагався доти,
Аж сили вернуться мої.
За руку узяла з любов'ю,
Щось там поправила в зголов'ю
І до порога навшпиньках —
Когось гукнула... В тих устах
Солодкий голос! а в ході
Звучала музика тоді...
Та ті, кого вона гукнула,
Не прокидались, і вона
З кімнати вибігла сама...
Та перед тим вона кивнула
Веселим поглядом мені,
Що я не сам, що я в сім'ї,
Що нічого мені боятись,
Бо всі близенько, і в потребі
Я їх побачу біля себе,
Готових у пригоді стати,
Що хутко вернеться й сама.
Я бачу, що її нема,

Що вийшла з хати, — і чогось
Мені, нещасному, здалось,
Що я zostавсь такий самотній,
Такий покинутий, безрідний...

XX

Вона вернулася з батьками, —
Що ще сказати?
Я б не хотів
Надокучати вам згадками,
Як гостював я в козаків.
Вони знайшли мене в долині,
Внесли, мов трупа, в ближчий дім
І врятували...
А потім
Я став гетьманом в їх країні.
Безумний, що в гніві палкому
Помстивсь так люто на мені
І в'язня голого із дому
В пустиню вигнав на коні,
Він путь поклав мені до трону.
Хіба ж ту долю нам збагнуть?
Забудь печаль, одчай забудь!
Ще завтра вгледим Бористен,
Як на його турецьким боці
Спокійно коні попасем...
Як радо стрінуть очі,
Якщо до завтра доживем.
Добраніч, друзі!»
І гетьман
Під дубом, що розвісив стелю,
Простерся на тверду постелю,
Та вже привичну, — спав він там,
Де тільки ніч його заскочить, —
І сон стулив йому вже очі.
Та ви дивуєтесь, чому
Король не дякував йому
За повість? Він причину знав:
Король уже з годину спав.

1. Генеральна канцелярія була колись під єдиною орудою гетьмана, і всі справи залагоджував генеральний секретар. За гетьманів Данила Апостола та графа Розумовського усі воєнні та цивільні справи належали до відома канцелярії, що складалася з трьох достойників Великої Росії і з трьох — Малої. З того часу, як у Глухові було створено колегію для малоросійських справ, вона стала займатися справами, які до того вирішувала канцелярія.

2. Генеральний суд є останньою інстанцією для апеляцій на вироки, винесені міськими, містечковими та сільськими суддями в усіх кримінальних справах і в більш-менш важливих справах цивільних. Генеральний суд бере до уваги інформацію, одержану від комісарів, висланих на місця подій. Колись цей суд складався з колишніх воєначальників. Згодом вони були замінені на вихідців з Великоросії. Потім щороку в кожному полку стали обирати одного генерального суддю. Нині члени цього суду призначаються санкт-петербурзьким сенатом. Іноді він призначає генеральними суддями деяких людей, що є родом з Малоросії.

3. Канцелярія скарбниці Малоросії є під орудою генерального підскарбія. Вона наглядає за економією, прибутками й видатками країни.

4. Генеральна комісія для перевірки рахунків. Вона перевіряє всі реєстри прибутків та видатків національної каси. Їй підпорядковано комісії кожного полку для здійснення цих перевірок.

Міський, або городський суд

В усій Малоросії є десять однакових судів, за кількістю полків, де проводять кримінальні процеси. Полковник є тут на першому місці. На другому — полковий суддя у супроводі двох колишніх офіцерів.

Суд для селян, або земський суд

21 Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. — К.: Укр. письменник, 1994.

Є десять судів у Малоросії, які розв'язують суперечки між селянами. У кожному з них головує суддя з міщан та його помічник.

Суд, що зветься підкоморський. Підкоморій, або землемір, одержує скарги щодо розмежування землі, які йому надсилають міські суди та суди для міщан. На його рішення подаються апеляції до генерального суду. Відповідно до вимог, цей суд висилає комісарів на спірну землю, які перевіряють присуд землеміра і підтверджують або скасовують його. Підкоморій має допоміжних землемірів, яких він посилає на місце, якщо йдеться про не дуже важливі справи.

Мешканців Малоросії поділяють на такі класи:

1-й клас. Священики, або біле духовництво.

2-й клас. Шляхта, урядовці й ті, хто вже пішов у відставку.

3-й клас. Військові, або козаки.

4-й клас. Міщани, або мешканці міст різного стану.

5-й клас. Посполиті, тобто селяни, або хлібороби, що їх звичайно звуть у цій країні «піддані» — кріпаки. Їх не можна продавати окремо, але, коли продають землю, до якої їх прикріплено, вони разом із цією землею переходять під владу нового власника.

Духівництво за законами країни та угодами, укладеними з гетьманами, має всі вигоди шляхти за винятком права купувати нерухоме майно; це було йому заборонено указом 22 серпня 1728 р. після відповідного подання гетьмана. Духівництво складається з митрополитів, єпископів, архімандритів у монастирях та ігуменів, або абатів, які одержують прибутки з земель, що належать їхнім монастирям. Протопопи, або старші священики, та священики з рештою тих, хто служить у церквах, мають утримання також від цих земель, що управляються так само, як володіння шляхти. Ось як поділяється шляхта:

1. Кілька давніх шляхетських родин, які завжди мешкали у цій країні й одержали свої землі від руських великих князів до того, як тут встановилося польське панування. Таких родин небагато.

2. Кілька шляхетних польських родин, які мають атестати, що дозволяють їм володіти нерухомим майном. Ці атестати були їм дані під час польського панування й підтверджені польськими королями та великими князями литовськими. Якщо вони втратили під час війни свої титули, то права їхні не було порушено, що доводить, наприклад, безперервне користування прибутками від їхніх земель тощо.

3. Дворяни, що їх посилає час від часу Велика Росія у Малу.

4. Ті, що їм було подароване шляхетство за їхні заслуги, хоча вони походять з козаків, і навіть за їхню службу у мирний час. Це було спеціально встановлено й визнано у Зборовському трактаті між королем та Річчю Посполитою і Хмельницьким.

5. Ті, хто за їхню службу або на підставі угод між Росією, з одного боку, і гетьманом та народами Малоросії, з другого, дістали від Великої Росії землі і хто має документи, які підтверджують їхнє право власності.

6. Ті, хто за свою службу одержав землі від гетьмана, хоч вони й не мають відповідних документів. Російські великі князі взяли на себе зобов'язання підтвердити гетьманські дари, якщо до них звернуться. Термін давнини не було встановлено, і не може бути й мови про те, що в них можуть відібрати те, що вони дістали від гетьманів, чий дар заступає всі документи.

Уся ця шляхта користується найбільшою свободою в усьому, що стосується її земель та іншого нерухомого майна, і найбільшими прерогативами, наприклад, щодо купівлі землі, вступу на службу, вибору між посадами засідателя й радника у судах та використання продукції своїх володінь на власний розсуд.

Шляхтич може бути заарештований лише за образу величності та участь у заколоті, що має бути підтверджено переконливими свідченнями, які подаються негайно. Цей народ б'ється за свободу, не шкодуючи життя, він б'ється й за своє добро та привілеї. Це визнав Петро I у маніфесті, адресованому українцям 6 листопада 1708 р., у таких висловах:

«Нема іншої нації на землі, яка могла б похвалитися, що користується більшими корисними привілеями, утвердженими на свободі й властивими їй та її країні, аніж мешканці Малоросії під нашим милостивим скіпетром. Ми бажаємо, наказуємо та встановлюємо нинішнім маніфестом, щоб ніхто, під страхом накликати на себе нашу немилість, не замірявся вимагати від них більше однієї копійки з голови для нашого скарбу. У *разі* порушення закону ми обіцяємо їм нашу допомогу. Крім того, ми зобов'язуємося допомагати їм і підтримувати збройною силою проти будь-якої небезпеки на просторах Малоросії, а також захищати їхні християнські церкви, монастирі, міста та домівки проти будь-яких нападів невірних чи турків».

Малоросійському війську, яке звичайно зветься козаками, Польща, коли Малоросія була під її протекторатом, надала багато пільг та привілеїв, винагороджуючи за важливу та віддану службу. Коли Малоросія перейшла під протекторат Великоросії, усі привілеї козаків було збережено. Ці привілеї полягають у вільному користуванні їхнім майном, у вільних виборах їхніх гетьманів та інших керівників. Що ж до військової служби, то їм дозволено вільно вступати на неї без будь-яких перешкод, щоб допомагати Великоросії. Цих умов дотримувалися від часів царя Михайловича аж до смерті імператриці Єлизавети таким чином, що кожен цар, який правив у цьому проміжку часу, давав їм своє царське слово й підписував власною рукою обіцянку не порушувати цих умов.

Міщани одинадцяти міст, які ми згадували при поділі Малоросії на полки, живуть за магдебурзьким правом, яке є законом в усьому, що стосується купців, рибників, митців та робітників. Таким чином, шляхтичі й козаки, які мають право риболовлі у містах, або ті, що мають там будинки, повинні коритися законам того міста.

Суди в цих містах складаються з охоронця, бургомістрів і радників, які знають усього потроху. Апеляції на їхні присуди подають до генерального суду. Малоросійські селяни та хлібороби зберегли право, згідно з їхніми привілеями, переходити з одного місця на інше та з землі одного поміщика

на землю іншого за невелику таксу, яку вони сплачують Великоросії і яка поповнює запаси, призначені на утримання регулярного війська у Малоросії. Що ж стосується податків на їхню власність, то тут нема нічого певного. За винятком міщан, про яких ми вже говорили, всі мешканці оподатковуються відповідно до привілеїв, наданих їм за часів, коли вони були під протекторатом Литви, згодом — польської корони й нарешті Великоросії, за законами Великого князівства Литовського, які звичайно звуть статутами, за наказами коронного сейму, відданими до 1654 р., коли вони стали під протекцію Великоросії, й нарешті за наказами царів Великоросії, відданими від 1655 р.

Торгівля мешканців Малоросії найбільше процвітала від часів давньоруських князів до нападів татар та поляків, перед занепадом Візантійської імперії і навіть після вигнання греків з Криму. Бо, коли вірити давнім руським літописам, можна було долати дніпрові пороги з найбільшими кораблями й досягати таким чином Чорного моря. Від тих часів різні небезпеки, а насамперед — пониження рівня води у Дніпрі, яке вже не дозволяє перепливати через пороги, — все це істотно заважає торгівлі. Тепер вони торгують продукцією своєї країни, /транспортуючи її суходолом до Риги, у Данціг, до Сілезії, до Польщі, у Крим та до інших місцевостей.

Розділ дев'ятий

Деякі звичаї запорозьких козаків і козаків Малоросії

Запорозькі козаки носять як відмінний знак на маківці голови чуб, великий, наче жмуток пір'я. Решту голови вони голять. Вони надають такого значення цьому чубові, що коли один козак вирве його в іншого, то мусить заплатити йому п'ять карбованців. Дівчата низького походження носять у Малоросії коси, з'єднані на голові, як у деяких місцевостях Німеччини. Але дівчата вищого стану перев'язують волосся стрічкою і лишають його вільно звисати ззаду, не вживаючи ні пудри, ні помади. Коли малоросійська дівчина

кохає хлопця, вона йде до його батьків і, заходячи до хати, каже їм: «Помагай Бог». Це вітання, яке завжди промовляють, прийшовши до кого-небудь. Потім вона сідає і звертається до свого коханого з такими словами: «Іване, Федоре, або якесь інше ім'я, одержане при хрещенні, доброта, написана на твоєму обличчі, запевняє мене, що ти будеш добре керувати своєю жінкою й любити її, а твоя доброчесність дає мені надію, що ти будеш добрим господарем. Знаючи твої достоїнства, я вирішила прийти, щоб смиренно просити тебе узяти мене за жінку». Після цього вона так само звертається до батька та матері хлопця, настійно прохаючи їх погодитися на шлюб. Якщо їй відмовлять або відкладатимуть рішення, вона відповість, що не вийде з хати доти, доки не одружиться з предметом свого кохання. Часом батьки наполягають на своїй відмові, але, якщо дівчина досить уперта і має терпіння лишитися в них на кілька днів, а то й тижнів, вони не тільки будуть змушені погодитися на шлюб, а часто ще й переконуватимуть свого сина одружитися з нею. Зрештою, й парубок, побачивши наполегливість дівчини, звичайно буває зворушений і при звичається до думки про одруження. Таким чином українські селянки добиваються бажаного, якщо виявлять хоч трохи твердості. Вони зовсім не бояться, що їх виженуть з хати їхнього коханого. Батьки не наважаться на це, бо вони переконані, що наклинуть на себе гнів Божий та всілякі нещастя. До того ж це означало б завдати тяжкої образи родині дівчини.

У цих людей досі існує своєрідний шлюбний звичай. Коли настає час вести молоду до шлюбного ліжка, її родички затримують дівчину і перед тим, як покласти у ліжко, дбайливо її оглядають, щоб не допустити ніякого обману у таїнстві, яке має відбутися. Як тільки молоді вляжуться, усі гості танцюючи заходять до їхньої кімнати. Якщо молода зітхає, танці вибухають з новою силою і батьки виявляють своє задоволення. Коли ж молода мовчить, танці припиняються і всіх огортає смуток. Після цього присутнім показують шлюбну сорочку, що має свідчити про честь або безчестя дівчини. Якщо на ній є знаки дівоцтва, у вікні вивішують червоний прапорець, а друзі та сусіди

вітають молоду і, якщо вона бідна, наділяють її подарунками. Та коли її погана поведінка або які-небудь вади в будові тіла не дозволили побачити бажані знаки, тоді вивішують прорване простирadlo і кожен має право принижувати її докорами. Але насамперед ці дорікання висловлюють її матері.

Під час шлюбу батько молодої дає їй кілька стусанів, приказуючи: «Якщо надалі ти не будеш слухняна, то тепер уже твій чоловік тебе каратиме».

Іноді пан, що володіє селом, запрошує селян танцювати перед його будинком і сам разом зі своєю жінкою та дітьми танцює з ними разом. Слід сказати, що більшість сіл в Україні оточено густими лісами, де влітку ховаються селяни від татарських нападів. Хоча ці селяни є кріпаками, вони з незапам'ятних часів мають право викрасти під час танцю панночку, хай навіть і доньку їхнього пана, якщо вони зроблять це дуже спритно, бо інакше вони пропали. Отже, вони хапають свою здобич і ховаються з нею в гущавині сусіднього лісу. Якщо вони зможуть залишатися там невикритими протягом доби, то їм прощається викрадення й вони можуть одружитися з панночкою, якщо вона згодна.

Якщо ж їх знайдуть протягом двадцяти чотирьох годин, то їх карають смертю без будь-якого суду.

Рано-вранці у Великодній понеділок парубки виходять юрбою на вулиці, хапають усіх дівчат, яких вони стрінуть, ведуть їх до криниці й виливають їм на голову п'ять або шість відер води. Грати в цю гру дозволяється лише до полудня. У вівторок дівчата можуть, помститися, але вони роблять це більш вправно. Кілька дівчат ховаються у хаті, й кожна з них тримає глек з водою. Маленьку дівчинку ставлять на варті, і вона попереджає дівчат, як тільки побачить хлопця, що йде повз хату. Одразу всі дівчата вискакують на вулицю, хапають того хлопця з шумом та гамом, дві або три найсильніші його тримають, набігають ще й сусідки, і чимало глеків з водою виливається бідоласі на голову.

Чоловіки мають у Великодній понеділок іншу розвагу. Вони збираються вранці юрбою і йдуть до свого пана, несучи йому курей та іншу птицю. Пан на знак вдячності частує їх оковитою. Він наказує вибити дно в барила, встановленого посеред двору, й запрошує селян стати довкола. Тоді він бере великого ополоника, наповнює його оковитою і п'є до найстарішого серед селян. Потім цей селянин п'є у свою чергу з ополоника, який переходить з рук у руки і з рота до рота. Згодом усе повторюється і так триває доти, доки барило не випорожниться. І, якщо це сталося ще перед вечором, пан повинен наказати викотити інше барило, з якого питимуть так само, як із першого, бо він зобов'язаний частувати своїх селян аж до заходу сонця. Після заходу дають знак закінчення -свята. Той, хто тримається на ногах, повертається до своєї хати, а інші лягають просто неба і сплять, доки самі не прокинуться. Часом їх сон триває понад добу.

У Малоросії, якщо дівчина народить дитину, її прив'язують за волосся до церковних дверей, і кожен, хто заходить до церкви плює їй в обличчя і лає.

Якщо заміжню жінку спіймають на гарячому, її закопують у землю до шиї живою і так її залишають, щоб вона померла від голоду й спраги. Ця кара колись була поширена й у Великороса, але нині її вже там не застосовують.

Оскільки запорозькі козаки не допускають жінок у свої курені, вони йдуть у Польщу або на кордони Великоросії, щоб викрадати там дівчат.

Якщо один козак має таку злостивість, що вб'є другого з умисним наміром, то його кладуть на тіло вбитого і їх ховають в одній могилі. Цей звичай вже зник у Малоросії, але він зберігався в запорозьких козаків аж до кінця їх існування.

У Малоросії при кожній церкві, без винятку, є лікарня або лазарет, де люди, справді бідні й нездатні себе забезпечити, доглянуті коштом церкви, залежно від її прибутків.

Найперше, чого вчать молодь, це є повага й шана до людей похилого віку. Це доводить, що нинішній устрій походить від патріархального ладу.

Гостинність так поширена по всій Малоросії, що іноземець, подорожуючи по країні, ніколи не потребує робити витрати на ночівлю та харчування.

В запорозьких козаків курені завжди стоять відчинені. Будь-який мандрівник чи перехожий може туди зайти і з'їсти все, що він знайде їстівного, якщо навіть нікого нема вдома. Йому навіть ніхто не дорікне, як він усе з'їсть, але він не може нічого забрати з собою, якщо не хоче наразитися на суворе покарання, бо існує священний принцип недоторканності будь-якої речі, що знаходиться в курені.

З цього принципу, якого вони ретельно дотримуються, випливає обов'язок для того, хто знайде яку-небудь річ на Січі, прив'язати свою знахідку до високого стовпа й лишити її там протягом трьох днів, після того, якщо не з'явиться її власник, він може вважати її своєю. Та якщо він забере річ, не виставивши її на огляд, і не відкриється, тоді його самого прив'язують до високого стовпа посередині майдану й кладуть біля нього чимало кийів. Кожен, хто проходить повз прив'язаного, повинен узяти кия і тричі вдарити винного. І якщо навіть перший удар стане смертельним, то ніхто не докорятиме, а всі негайно схвалять цю дію оплесками. Після трьох ударів потерпілого частують чаркою горілки, посудина з якою стоїть поблизу, приказуючи: «Пий, вражий сину!»

Від часу, коли запорозький козак залишає свій курінь, щоб ніколи до нього не повернутися, він втрачає свою назву козака-запорожця і дістає ім'я гайдамаки або розбійника з битого шляху.

Щоб убезпечити себе від вошей, запорозькі козаки варять дуже жирну рибу, що зветься осетрина. Коли жир вкриє воду у казані, козак занурює у нього нову сорочку й лишає її на певний час просочитися тим жиром. Потім він вдягає її і зніме лише тоді, коли вона стане зовсім ветха.

Запорозькі й українські козаки мали звичай насипати кургани, або пагорби, щоб ховати в них тих, хто чимось відзначився. І якщо хто-небудь загинув у бою за батьківщину, то йому споруджують такий самий мавзолей,

навіть коли його тіло не було знайдене. Ще й сьогодні можна побачити багато курганів у степах Очакова та Криму. Турки й татари зберегли цей звичай, а поляки його втратили.

Жодна нація не виявляє стільки поміркованості в незгодах, як мешканці Малоросії. Там обидва супротивники спокійно їдуть тим самим возом, п'ють, їдять і сплять разом, навіть коли треба проїхати 300 верст, щоб дістатися до судді. І коли вони нарешті до нього добираються, кожен представляє свої докази й розпочинає справу проти другого. Така поведінка є, безперечно, одним з найкращих свідчень того, як вони поважають закони, а також безсторонності та справедливості тих, хто забезпечує їх виконання.

У минулому у Малоросії зовсім не було лікарів. Їх заступали старі жінки, що так добре знали ботаніку та природу рослин, що лікували усі хвороби простими засобами й з величезним успіхом.

Коли козаки мають гарячку, то звичайним засобом проти неї служить половина заряду гарматного пороху, розведеного в горілці, що її вигнано з зерна. Проковтнувши цю суміш, вони лягають, засинають і прокидаються в доброму здоров'ї. Інші замінюють порох на попіл.

Коли їх поранено й нема кому подати їм допомогу, вони беруть жменю землі, розводять її своєю слиною і змащують рану.

За царя Олексія Михайловича існував закон, за яким вихрещений татарин одержував прерогативи російського князя, якщо він був шляхтичем у своїй країні.

Вихрещені євреї у Малоросії користувалися правами місцевих шляхтичів. Але тепер якщо чоловік вихреститься з будь-якої релігії, то стає кріпаком і його ім'я записують до «подушного окладу» — книжки, яка містить імена всіх, хто платить подушний податок щороку.

Колись усі мешканці Малоросії користалися якнайбільшою свободою. Якщо комусь не подобалося життя на землі одного пана, він залишав її й переходив на землю іншого. Наказом імператриці Катерини II це було заборонено. Тепер, коли хто-небудь незадоволений своїм паном, він може

поскаржитися на нього судді. На лихо для цього селянина, процес тягнеться без кінця або ж його нарешті відсилають до його пана, додавши до цього присуду кілька ударів києм.

Мешканці Малоросії у минулому не обкладалися податками. Царствуюча імператриця, щоб не дратувати їх подушним податком, наказала збирати щороку по карбованцю від кожної оселі. Нині ж, незважаючи на свої привілеї, вони зобов'язані платити подушне, як селяни Великоросії. Вони так зненавиділи цей податок, що тисячі козаків втекли до Польщі.

Ще на початку царювання Катерини II було заборонено купувати землю в Малоросії тим, хто не був записаний до реєстру, поданого Хмельницьким цареві Олексію Михайловичу. Але цариця, щоб зміцнити свою владу у Малоросії, скасувала цю заборону й дозволила великоруським поміщикам купувати землю у Малоросії, а поміщикам з Малоросії — у Великоросії.

Коли мешканці Малоросії б'ються, то завжди або навкулачки, або киями й ніколи не вживають холодної зброї. Завдяки цьому звичаю /71/ мало місце таке парі: приватні радники імператриці панове Теплов та Желягін були в неї, коли її повідомили про арешт ченця Олександро-Невського монастиря, який перерізав горло дівчині, що завагітніла від нього. Теплов сказав Желягіну: «Закладаюся, що цей чернець не малорос, а великорос». Парі було укладено, і Теплов його виграв. Тоді Желягін спитав його, як він міг здогадатися, що чернець походить з Великоросії. «А це тому, — відповів Теплов, — що мешканці Малоросії не злі люди, вони віддають перевагу хоробрості над хитрощами, тоді як мешканці Великоросії радше злі, ніж хоробрі». Під час походів козаки зміцнюють позиції своїми возами і відчують себе у безпеці за цими пересувними укріпленнями, що їх вони звуть «табір». Вони абсолютно необхідні у пустинних степах, де завжди нишпорять татари, і тисяча козаків, захищених таким чином, може опиратися шести тисячам цих невірних, які ніколи не злязять з коней і яких може

спинити рів або найменша загорожа. У будь-якій іншій країні було б важко війську йти походом між возами, але цей край такий рівний, як жоден інший.

3. Прочитайте уривок з праці Дж. Сміта. “Достовірні записки про подорожі й пригоди капітана Джона Сміта у Європі, Африці та Америці, що розпочалися близько 1593 року й тривали до нинішнього 1629-го”²². Визначте, які реалії тогочасного життя України зазначені.

Розділ 17

*Капітан Сміт втікає з полону, вбивши пашу Налбрита, що в Камбії.
Шлях до Африки через Русь, Трансільванію та Центральну Європу*

Надію на визволення з рабства він пов’язував з коханням прекрасної трапезондки, яка, звичайно, не знала, як йому важко. Сміт скаржився на свою лиху долю декому з християн, що довгий час були в рабстві. Коли мова заходила про втечу, вони не могли нічого порадити. Але Бог незбагненним чином допомагає своїм рабам, які здаються на його ласку! Так сталося і зі Смітом. Уже довгий час Сміт перебував у неволі, коли йому звеліли молотити на току, що був у полі на відстані ліги від будинку Тімора в Налбриті. Паша хотів подивитися, як працюють його раби, і прийшов на тік. Розлютившись за щось на Сміта, він брутально вилаявся і став гамселити його ногами. Втративши здоровий глузд, Сміт захопив палицю, бо рабам не давали ланцюгів, і так відлупцював Тімора, що той помер. Зрозумівши, чим це пахне, Сміт заховав тіло Тімора під копицю соломи, взяв мішок з провіантом паші, сів на його коня і помчав у степ назустріч новим пригодам. Два дні він їхав казна-куди, не зустрічаючи нікого. Сам Бог вивів Сміта з цього жахливого краю на великий шлях, що його татари називали астраханським.

22 Калашников В.М. Україна очима іноземців: англомовні мемуари, записки, щоденники XVII — першої половини XIX століття (переклад текстів з коментарем): хрестоматія. — Д.: Вид-во Дніпропетр.нац.ун-ту, 2008.

Упродовж шляху стояли татарські сторожі, а на узбіччях були розставлені кам'яні баби з великими головами, що визначали напрямок руху. Баби з вирізьбленим півмісяцем вказували шлях до Кримського ханства; із зображенням чорної людини, позначеної безліччю білих цят, до грузинів і далі, до Персії; із знаком сонця — до Китаю, а із зображенням хреста — до Московії. Шлях до володінь того чи того правителя вказувала баба, що мала знак, відомий кожному (татарину). Хвалити Бога, Сміт не потрапив до рук якогось дикунського племені, котре знову обернуло б його на раба або віддало б колишньому панові. Ім'я втікача можна було б легко з'ясувати за спеціальним знаком, вирізьбленим на металевому нашійнику, що його носить кожен раб.

Шістнадцять діб Сміт прямував шляхом, який вказували камінні баби із зображенням хреста. Змордований страхом, втомою, він нарешті дістався до Екополіса, що на річці Дон, де стояв загін московитів. Розпитавши Сміта, що з ним сталося, отаман розкував його. Втікача тут зустріли приязно, і він відчув себе так, ніби знову народився на світ. Дружина отамана, добродійка Каламата, дала Смітові все необхідне.

Все вищеописане — це те, що Сміт дізнався про варварські землі, про країну Камбію, до якої два дні йти на північ від великої ріки Кубань, що тече від ногойських гір, які прилягають до головних черкеських гір, і впадає в Азовське море. В це море, або, як його ще називають, Меотійське озеро, впадає ріка Дон, а також несуть свої води всі ріки із земель черкесів та грузинів, з Таврії, Перекопу, Куманського степу й Криму. Цим морем Сміт плів (свого часу) до ріки Кубань, а звідти йшов до Налбрита й далі, як уже зазначалося, через Черкесію дістався до Екополіса. Через якийсь час Сміт пристав до загону й вирушив з ним до Корогни; потім з проїжджим листом, в якому повідомлялося, як він потрапив до отамана й що той дав йому рекомендаційного листа, Сміта переправили до Зумалека, де його люб'язно зустрів інший отаман і допоміг дістатися до Летча, а звідти — до Донецького городка. Згодом Сміт добрався через Білгород до Новгорода-Сіверського (Річ

Посполита) поблизу Дніпра, що є кордоном з Литвою. Далі його шлях проліг через Крем'янець, Дубно, Острог на Волині, Заслав і Луцьк у Поділлі, Галич і Коломию в Польщі до Германштадта в Трансільванії. Весь цей час він відчував зворушливу турботу з боку людей, які його оточували, гостинність правителів міст, що давали йому все необхідне, прагнучи полегшити долю людини, яка потрапила в біду.

Цими землями, що зазнавали постійних спустошень, можна було йти лише з караваном купців під охороною військового загону. Ці землі викликали не заздрість, а співчуття. І все ж таки краще там поневірятися, аніж воювати. Часто траплялися невеликі села з кількох хат, збудованих з важких обтесаних з боків колод, міцно з'єднаних між собою дерев'яними шпичаками й критих соломною. Лише в одному селі, та й то в хаті заможного селянина, були металеві цвяхи.

У козачих городках — Екополісі, Летчі й Донецькому, фортечні вали були зроблені зі стовбурів дерев у той самий спосіб, що й хати. Стіни цих укріплень були подвійні, між ними насипано землю й каміння. Їх міг би знищити тільки вогонь. Перед валом — рів, а далі — частокіл із стовбурів молодих сосен. Більшість міст укріплені лише ровом і частоколом. Деякі з них мають кілька гармат малого калібру, а також каменемети, кулеврини й пищалі. Але основна зброя — це руський лук і стріли.

Долаючи болото, ви можете 2 — 3 години йти по гатках із сосон, покладених у вигляді хреста. Це звичайний шлях через болото. Добре, якщо за два дні ви там побачите хоча б шість хат.

Безперечно, козацька старшина — отамани та сотники — освічені й гарно вдягнені люди. Привертають увагу їхні коштовності, ііаблі та коні й вишукані манери. Але всі вони — старшини і прості люди — страждають від частих нападів на їхню країну. Незважаючи на радість скорої зустрічі з батьківщиною після стількох сутичок з ворогом, Сміт із жалем попрощався з цими людьми, яким так бракувало царя — світоча чеснот.

Після забезпеченого йому доброго відпочинку Сміт вирушив у дорогу і через Верхню Угорщину: Філек, Токай, Касовій), Ундероравай, потім — Оломоуц у Моравії, дістався до Праги в Чехії. Роз- 186 шукав наймилостивішого пана Сигізмунда та його полковника, графа Мелдрича, у Лейпцигу в Мейсенланді. Мелдрич дав йому проїжджого листа із вдячності за вірну службу й 1500 дукатів, щоб відшкодувати його збитки.

Сміт побував у чудових містах різних країн: у Дрездені (Саксонія), Магденбурзі, Брауншвейзі, Каселі, Гесені, Вітенберзі, Ульмі й Мюнхені (Баварія), Аугсбурзі з його університетом, Гейденгеймі, Франкфурті й Майнці (Пфальцграфство), Вормсі, Шпайєрі й Страсбурзі. А потім проїхав через Нансі до Парижа й Орлеана (Франція). Далі Луарою вирушив до Анже, звідти — до Нанта (Бретань), де сів на корабель і поплив Біскайською затокою до Більбао, зрештою дістався до Бургоса й Вальядоліда, чудових храмів Ескуріала, Мадрида, Толедо, Кордови, Сйюдад-Реаля, Севільї, Херес-де-ла-Фронтери, Кадіса, Санлукар-де-Барамеда в Іспанії.

ЗМІСТ

5. ІСТОРИОГРАФІЯ У ТВОРЧОСТІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ	3
Загребельний П. Диво (уривок)	3
Костенко Л. Записки українського самашедшого (уривок)	19
Іваничук Р. Орда (уривок)	26
Мушкетик Ю. Гетьманський скарб (уривок)	37
Дрозд В.Г. Музей живого письменника, або Моя довга дорога в ринок (уривок)	47
Дімаров А. Прожити й розповісти (уривок)	65
6. ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У МИСТЕЦТВІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ	74
Карманський П. Емігранти	74
Тарасюк Г. Янгол з України	76
Косач Ю. День гніву (уривок)	90
Славутич Яр. 1943	97
Шевельов Ю. Я, мені, мене... (і довкрути) (уривок)	100
Самчук У. Плянета Ді-Пі (уривок)	106
7. СУЧАСНА ІСТОРИЧНА ПРОЗА	109
Кокотюха А. Червоний (уривок)	109
Лис В. Століття Якова (уривок)	114
Брати Капранови Справа Сивого (уривок)	122
Кокотюха А. Адвокат з Личаківської (уривок)	139
8. РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ І БОРОТЬБА ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ В МИСТЕЦТВІ	148
Шкляр. В. Дума про братів азовських (уривок)	148
Талан С. Оголений нерв (уривок)	155
Вдовиченко Г. Маріупольський процес (уривок)	164

9. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У ЗАРУБІЖНОМУ МИСТЕЦТВІ	169
Байрон, Дж. Мазепа	169
Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії (уривок)	183
Дж. Сміт Достовірні записки про подорожі й пригоди капітана Джона Сміта у Європі, Африці та Америці, що розпочалися близько 1593 року й тривали до нинішнього 1629-го (уривок)	194

Навчальне видання

Накашидзе Ірина Сергіївна

**ВИСВІТЛЕННЯ ВИЗНАЧНИХ ПОДІЙ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ІСТОРІЇ В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ТА МИСТЕЦТВІ**

ХРЕСТОМАТІЯ

**Навчальний посібник
для аспірантів за спеціальністю 032 «Історія та археологія»**

ЧАСТИНА II

Підписано до друку 10.12.2020.

Формат 60х84/16. Папір офсетний. Гарнітура Academy. Друк

Офсетний. умовн. друк. арк. 10,7. Наклад 100 прим.

Зам. № 4684.

Видано та віддруковано в ТОВ „Акцент ПП.”

вул. Ларіонова, 145, м. Дніпро, 49052

Тел. (056) 794-61-04 (05)

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

Серія ДК №4766 від 04.09.2014